

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU₁196113

UNIVERSAL
LIBRARY

॥ श्री ॥

हिंदु संस्कृति-ग्रंथ संपादक व प्रकाशक मंडळाचा

द्वितीय ग्रंथ

धर्म हवा कशाला ?

लेखकः—श्री. गणेश दामोदर सावरकर
'मला काय त्याचे', 'राष्ट्रमीमांसा' इ. पुस्तकांचे कर्ते.

मार्गशीर्ष १८६०
(३. सन १९३८.)

प्रथम आवृत्ति

किंमत १। रुपया.

प्रकाशक:-वामन हरिपंत मुंजे,
मंत्री, हिंदुसंस्कृति ग्रंथ-
संपादक व प्रकाशक मंडळ,
वाँकर रोड, नागपूर शहर/

[या पुस्तकाचे सर्व हक्क मंडळाचे स्वाधीन]

मुद्रक:-
गो. अ. ओगळे,
नक्षत्र प्रेस, नागपूर शहर

हिंदु संस्कृती-ग्रंथ संपादक व ग्रंथ-प्रकाशक मडळ, नागपूर.

निवेदन.

समाजाम धर्माची अत्यंत आवश्यकता असते. त्यावाचून तो कधीच उन्नत दशेस येऊ शकत नाही, असा हिंदुधर्मशास्त्रज्ञाचा त्याचप्रमाणे पाश्चात्य देशातील धार्मिक व तात्त्विक विचारांच्या लोकांचा मिळान्त आहे. सर्व प्राचीन समाजात हिंदुसमाजच काय तो आपली प्राचीन संस्कृति घेऊन जीव धरून राहिला आहे. ह्याचें सर्व श्रेय हिंदुधर्मासच आहे, परंतु सध्या हिंदु-संस्कृतीच्या मूलतत्वांचे अज्ञान आणि सत्त्वगुणप्रधान नसलेल्या परिस्थितीत बुद्धीस झालेले नवीन संस्कार ह्याच्या योगाने जनतेत धर्मग्लानी येऊ पहात आहे. ह्यामुळे आमच्या चाळीरीतीत हळूहळू फरक पडू लागला आहे. तो फरक जातिभेद, विवाहसंस्था, अस्पृश्यता वगैरे आपल्या समाजाच्या मूलतत्वातही क्रमशः प्रवेश करू पहात आहे.

वैदिक धर्मीय सत्त्वादि स्मृतिकारांनी वर्णाश्रमांचे द्वारा जी समाज-घटना प्रसूत केली आहे ती निगमली धरून आहे. आणि त्यातील आचार-पद्धती जितकी निर्दोष असणे शक्य आहे तितकी निर्दोष आहे. तसेच हिंदूंचे तत्त्वज्ञान इतर कोणत्याहि तत्त्वज्ञानापेक्षा सरस आहे. आध्यात्मिक व आधिभौतिक उन्नति ह्याचा मुंदर मेळ—जो इतर कोणत्याहि संस्कृतीस किंवा धर्मास साधला नाही—हिंदुसंस्कृतीनेच घातला आहे. अशा श्रेष्ठ संस्कृती-विषयी जे अज्ञान किंवा विपरीत ज्ञान हिंदु समाजात वाढत आहे ते नाहीसे करून हिंदु संस्कृतीच्या अमोल तत्वाची ओळख व त्या संस्कृतीच्या स्वरूपाचे यथार्थ ज्ञान करून देण्याकरिता ह्या मंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे.

साम्राट, जगात अनेक पथ निर्माण झाले असून त्यांचे वाङ्मयहि जोमाने निर्माण होत आहे. वाङ्मयावर अनेकविध गोष्टी अवलंबून असतात. कोणत्याहि चळवळीचा वाङ्मय हा प्राण असतो हे विसरून चालणार नाही. आणि ह्यापून आपण हिंदुसंस्कृतीस पोषक असें अभिजात, शास्त्रीय व ललित वाङ्मय मोठ्या प्रमाणांत प्रचलित भाषांतून निर्माण केले पाहिजे.

हेच कार्य मंडळानें आपल्या शिरावर घेतले आहे. तरी सदरहु मंडळाच्या कार्याचा सर्व हिंदुधर्माभिमानी लोकानी सहृदयतेने विचार करून त्याला यथाशक्ति मदत करावी मोवन मंडळाचे माहितीपत्रक जोडले आहे

श्रीमद्भजगद्गुरु श्रीशंकराचार्य महाराज, मठ संकेश्वर, ह्यांनी या मंडळास पूर्ण आशीर्वाद दिला आहे.

‘हिंदु संस्कृति-ग्रंथ संपादक व ग्रंथ-प्रकाशक मंडळ’ नागपूर.

(१) उद्देश—वेद, स्मृति, इतिहास (रामायण, महाभारत) व पुराणे ह्यातून प्रतिपादित केलेल्या हिंदु मस्कृतीस पोषक अशा ग्रंथांचे संपादन व प्रकाशन करणे.

ह्यांत पुढील ग्रंथांचा समावेश होऊ शकेल.—

(अ) समाजविषयक शास्त्रे—जसे (१) समाजगवनाशास्त्र (२) अर्थशास्त्र (३) राजकारणशास्त्र (४) शिक्षणशास्त्र (५) सामाजिक आचार (६) हिंदुमस्कृति वर्गरे

(आ) इतर शास्त्रविषयक ग्रंथ—जसे (१) अध्यात्मशास्त्र (२) योगशास्त्र (३) आचारधर्म वर्गरे.

(इ) ललितवाङ्मय—(१) नाटके (२) कादंबऱ्या (३) लघुकथा (४) काव्ये (५) चित्रपटांचे कथानक वर्गरे.

(ई) हिंदुमस्कृतीस अविरोधि असे आधुनिक शास्त्रीय ग्रंथ.

साहायकऱ्यांचे वर्गीकरण—

(अ) आश्रयदाते (आ) हितचिंतक आणि (इ) कायमचे वर्गणीदार.

(अ) आश्रयदाते वर्ग १ ला—अडीच हजार (२५००) किंवा अधिक देणारे. वर्ग २ रा—रुपये पाचशे (५००) किंवा अधिक देणारे. वर्ग ३ रा—शंभर १०० किंवा अधिक देणारे. वर्ग ४ था—रुपये २५ किंवा अधिक देणारे. वर्ग ५ वा—विना-

मूल्य ग्रंथ लिहून देणारे. (कर्मांतकमी १५० पानांचा ग्रंथ असला पाहिजे.)

(आ) हितचिंतक—रु. ५ किंवा अधिक देणारे.

(इ) कायमचे वर्गणीदार—प्रथमतः एकवेळ एक रुपया प्रवेश फी भरणारे.

(२) सवलती—(१) पहिल्या वर्गाच्या आश्रयदात्यास, संस्थेच्या उद्देशांत अंतर्भूत होणाऱ्या इष्ट विषयावर एक ग्रंथ मंडळाकडून लिहून घेणे, मदत ग्रंथ त्याचे इच्छेनुरूप अर्पण करणे. आणि त्याचे नांवावर ग्रंथ-कर्त्यास पारितोषक देणे, हे अधिकार राहतील. मंडळाकडून प्रसिद्ध होणाऱ्या सर्व ग्रंथांची एक प्रत फुकट देण्यात येईल.

(२) दुसऱ्या वर्गाच्या आश्रयदात्यास त्याच्या इच्छेनुरूप एक ग्रंथ अर्पण करण्याचा अधिकार राहिल. आणि त्यास मंडळाकडून प्रसिद्ध होणाऱ्या सर्व ग्रंथांची एक प्रत फुकट मिळेल.

(३) तिसऱ्या वर्गाच्या आश्रयदात्यास मंडळाकडून प्रसिद्ध होणाऱ्या सर्व ग्रंथांची एक प्रत फुकट मिळेल.

(४) चवथ्या वर्गाच्या आश्रयदात्यास प्रत्येक प्रकाशनाची एक प्रत विकत घेणे जरूर राहिल. प्रत एक द्वितीयांश किमतीस मिळेल.

(५) पाचव्या वर्गाच्या आश्रयदात्याचा ग्रंथ मंडळ स्ववर्चाने प्रसिद्ध करील. प्रत्येक प्रकाशनाची एक प्रत त्यास फुकट मिळेल.

(६) हितचिंतकाम प्रत्येक प्रकाशनाची एक प्रत विकत घेणे जरूर राहिल. प्रत दोन तृतीयांश किमतीस मिळेल.

(७) कायमचे वर्गणीदारामा प्रत्येक प्रकाशनाची एक प्रत विकत घेणे जरूर राहिल. प्रत तीन चतुर्थांश किमतीस विकत मिळेल.

मंडळाने प्रसिद्ध केलेले पुस्तक घेण्याचें नाकारल्यास सर्व सवलती रद्द होतील. ह्यामळे मंडळास झालेला खर्च व शिवाय ४ आणे भरून सवलती पुन्हा मुरू करता येतील.

सूचना—मंडळाची करावयाचा पत्रव्यवहार प्रोफेसर भास्कर हरी मुजे, वॉकर रोड, नागपूर शहर ह्या पत्त्यावर करावा. वर्गणी किंवा

देणगी देणाराना वसूल करणाऱ्याकडून कच्ची पावती मिळेल. व १५ दिवसांचे आत मऱ्याच्या सहीची पावती मिळेल. ती त्या अवधीत न मिळाल्यास मऱ्याकडे विचारणा करावी.

मत्री—भास्कर हरी मुंजे,

„ दत्तात्रय केशव भाके, वकील

„ वामन हरी मुंजे.

मंडळानें प्रसिद्ध केलेलीं पुस्तकें

— — — “•••” — — —

१ हिंदूंचें अर्थशास्त्रः—भाग १ ला. ले गो म जोशी कि. २ रु

पुगस्कृत पुस्तकें

१. ‘वैदिक संस्कृतीची पुनर्घटना’ः—ॳ अप्रबुद्ध कि २ रु

२. ‘हिंदूंचें समाजरचनाशास्त्र’ः—ॳ. गो म. जोशी. कि ५ रु.

श्री. ना. चापेकर आपल्या अभिप्रायान लिहितात, ‘फेरबदल करतांना नुसत्या ऐहिक सुखाचा विचार करून भागणार नाही, कारण सुख अथवा विजय हा वंशाचा श्रेष्ठत्वाचा पुरावा होऊ शकत नाही इत्यादि प्रमेये हिंदु जनतेपुढे ठेऊन श्री. जोशी ह्यांनी निरनिगळ्या मनाच्या लोकाना विचार करावयास लाविले आहे.’ हे पुस्तक मुंबई व मध्यप्रांत सरकारच्या शाळाखात्याने वाचनालयाकरिता मजूर केले आहे.

३ ‘आर्यधर्मोपपत्ति’ः—ॳ. ना. पै. उर्फ बाबाजी महाराज पंडित. कि. रु. १॥.

प्रत्येक पुस्तकास टपाल खर्च निराळा पडेल.

टीपः—ही सर्व पुस्तके मंडळाच्या वर्गणीदारास पाऊणपट किंमतीत मिळतील. हिंदूंचे अर्थशास्त्र, हिंदूंचे समाजरचनाशास्त्र व धर्म ह्या कशाला हीं तीनही पुस्तकें एकदम घेणारास ६ रुपयांस मिळतील.

अनुक्रमणिका

	पृष्ठांक
१ विषय प्रवेश	३
२ धर्मावश्यकतेचें कारण काय ?	४
३ धर्माचीं कृत्रिम वा अनैसर्गिकशीं वाटणारीं कारणें	५
४ पाश्चिमात्यांत नास्तिकता कां प्रबल झाली ?	७
५ धर्माच्या अस्तित्वाला नैसर्गिक नि दृष्टान्त स्वाभाविक कारणें	११
६ शास्त्रीय सत्यकथन	२७
७ आश्वर आहे काय ?	३६
८ जन्ममरण परंपरेच्या अस्तित्वशोधनार्थ निर्विवाद प्रमाणशोधन	४३
९ जन्मसिद्ध अलौकिक सामर्थ्याचीं अुदाहरणें	४९
१० या अमामान्य घटनांची कारणमीमांसा	५५
११ प्रत्यक्ष मरणकालीन आठवणी नि देखावे	६०
१२ मृत होअून पुन्हां जिवंत झालेल्याचा अनुभव	६३
१३ मरतांना काय होतें ?	६४
१४ मृतात्म्यास स्वतंत्र अस्तित्व आहे काय ?	६९
१५ मरणानंतरच्या अस्तित्वाचे पुरावे	७१
१६ काहीं विश्वासाहर् अनुभव	७७
(अ) अनुभव १-३	७७
(आ) मृत पिता मुलीच्या लग्नाला अुपास्थित झाल्याची घटना	८४
१७ प्रबलतर कारतांचा प्रपंच	८७

पूर्वजन्मस्मृतीचीं विश्वासाह् अदाहरणे		८८
(क) सालेमपुरचा मलगा		८८
(ख) जगदीशचंद्राचें वृत्त		९२
(ग) विश्वनाथाचें वृत्त		१०१
(घ) हीरा कौरची स्मृति	...	१०६
(ङ) सुंदरलाल अर्थात् हनेलाल	...	१०७
(च) चमेलीची पूर्वस्मृति		१०९
(छ) व्रजचंद्रशरणची पूर्वजन्मस्मृति		१११
(ज) वज्रांग बहादुरची पूर्वस्मृति		११२
(झ) पूर्वजन्मस्मृति		११३
(ञ) अक ब्रह्मचारी नि अकबर—अकबराची पूर्वजन्माविषयीं निश्चिनि		११४
(ट) पूर्वजन्मस्मृतीची साक्ष....		११६
(ठ) पोलंडमधील अदाहरण....		११८
(ड) 'यथार्थ पूर्वजन्मस्मृति'		११९
(ढ) दिल्लीची शांति देवी.		१२३
(ण) दोन जीवांचें परस्पर देहांतर		१२८
१८ स्पष्टीकरणार्थ आह्वान करणाऱ्या कांहीं विशेष घटना....		१३४
१९ सत्यपरिशोधक वैज्ञानिकांकरितां आणखी अक क्षेत्र....		१४०
२० प्रचंड अिच्छासामर्थ्याचे द्वारा चिच्छुक्तीचें प्रभावदर्शन....		१४४
(अ) अक देशभक्त हुतात्मा नि अक अलौकिक स्त्रीरत्न		१४७
(आ) सौ. थत्ते—सहगमन		१५२

	पृष्ठांक
(अि) अेका ब्राह्मण तरुणाचे महगमन	 १५३
(अी) मारुण पुरीची महापतिव्रता	 १५४
(अु) मुकुंद ब्रह्मचारी याचा शरारयज्ञ	 १५४
(अू) दोन असामान्य बालहृताभे	 १५५
(अे) विदेही वीर वैरागी	 १५७
२१ चिच्छाक्तीचे स्वातंत्र्यदर्शन	 १६१
(अ) बौद्ध योग्याची स्वेच्छासमाधि	 १६२
(आ) योगिराज शंभुनाथ- जिवंत समाधि	 १६३
(अि) श्री. गुरुद्वंद्ववक्त्र-यांची १०	
दिवसांची अवरुद्ध विवग्ममाधि	... १६३
(अी) महान योग्याची अवरुद्ध विवर समाधि-१० दिवस	१६३
(अु) योगी हीरानंद	 १६६
(अू) निवेष्टांतील विलक्षण योगशक्तिदृश्य	. १६७
(अे) अलौकिक शक्तिमान योगी	.. १६७
(अै) डॉ. कननचे चार विलक्षण अनुभव	 १६८
(औ) सोमण पेन्शनर याचा स्वतःचा	
अेक विलक्षण अनुभव	. १७३
(अं) हिरालालची विलक्षण गोष्ट	.. १७६
(अं) पापची प्राकाम्यसिद्धी	 १७७
(अं) जोन्स राट्टिगजचे विलक्षण अनुभव	 १७८
(क) डॉ. टिडालचा मृत्युवर्षाल विजय	 १७९
(ख) योगींद्र चुडामणि यांची ऋद्धिशक्ति	 १८२

(ग) मैक्सिम गॉर्कीचा हिंदू		
योग्याचा असामान्य अनुभव		१८२
(घ) योगशक्तीचे प्रयोग प्रदर्शन		१८३
(ङ) विल्यम गेरहार्डीचा सूक्ष्म शरीरानुभव		१८३
२२ यावरून काय ठगते ?		१८९
२३ विश्व नि त्याला जाणणारा		१९१
२४ ऐक संभवनीय आक्षेप नि त्याचे निराकरण		१९६
२५ जीवाचें अष्ट कोणतें ?		२००
२६ 'सुखसाधनार्थ प्रयत्न' ही जीवाची भ्रमशीलता		
आहे काय ?		२०३
२७ सुखेच्छेमधील सुखकल्पनेचें स्वरूप		२०५
२८ असीम सुखप्राप्तीचें शास्त्र अगूं शकेल काय ?		२०७
२९ तें शास्त्र क्षणजे धर्म		२०९
३० यतोऽभ्युदय निःश्रेयस हेतुसिद्धिः स धर्मः		२१५
३१ धर्म हवा कशाला		२१६

प्रकाशकाचे दान शब्द

ईश्वरकृपेने श्री. गो. म. जोशी ह्याचे 'हिंदूचे अर्थशास्त्र' हे पुस्तक प्रसिद्ध केल्यानंतर सुमारे दीड वर्षांनी श्री. ग. दा. सावरकर ह्यांच्या तेजस्वी लेखणीतून उतरलेला 'धर्म हवा कशाला' हा ग्रंथ प्रकाशित करताना आह्याला आनंद होत आहे. हिंदु अर्थात् वैदिक संस्कृति विषयक मशास्त्र वाङ्मय प्रसिद्ध करणे हा मंडळाचा मुख्य उद्देश आहे. त्याला अनुसरूनच हा ग्रंथ प्रसिद्ध होत आहे. हिंदु संस्कृतीचा वैदिक धर्म हा आत्मा आहे. हिंदु संस्कृतीची यथार्थ कल्पना येण्याकरिता वैदिक धर्म काय आहे त्याची मूलतत्वे काय आहेत हे समजणे आवश्यक आहे परंतु त्याच्याहि अगोदर धर्म ह्याणजे काय त्याची आवश्यकता मनुष्यसमाजास खरोखर भासते काय हा प्रश्न मोडविला पाहिजे वैदिक धर्माचा आवश्यकता, त्याचे इतर धर्मांहून वैशिष्ट्य व श्रेष्ठत्व सांगण्याच्या अगोदर साधारणतः धर्माचीच गरज का भासते व त्याशिवाय मनुष्य-जीवन कसे अपुरे राहते हे मिळू केले पाहिजे. त्या दृष्टीनेच श्री. ग. दा. सावरकर ह्यांचा हा ग्रंथ मंडळाने प्रसिद्ध करून जनतेसमोर विचाराकरिता मांडला आहे. सध्याच्या काळात तरी 'धर्म हवा कशाला' ह्या प्रश्नाला फार महत्त्व आले आहे. 'धर्म कृत्रिम आहे, धर्म ही अफूची गोळी आहे, धर्म काही लोकानी जीवराणा लुबाडण्याकरिता निर्माण केला आहे' अशा तऱ्हेच्या कल्पना समाजसत्तावाद्यांनी प्रथम लोकांत पसरविण्यास मुरवात केली. त्या कल्पनांचा अगम हिंदुस्थानच्या बाहेर झाला असला तरी हिंदुस्थानात देखील त्या कल्पना पसरू लागल्या आहेत, व काही सुशिक्षित विद्वान् लोकांकडून त्यांचा प्रचारहि होत आहे. सुशिक्षित तरुण वर्गाला त्यामुळे मोह पडून धर्माच्या आवश्यकतेविषयी त्यांच्या मनात सशय उत्पन्न झाला आहे अशा वेळी तो सशय दूर करणारे वाङ्मय प्रसिद्ध करणे अत्यंत जरूरीचे आहे. श्री. सावरकर यांनी अशा तऱ्हेचा ग्रंथ लिहून मराठी वाङ्मयांत मोल्यवान् भर टाकली आहे हे कोणीहि कबूल करील. सत्य जाणण्याकरिता त्या प्रश्नाची जितकी खोल व अधिक चर्चा होईल तितकी पाहिजेच आहे. श्री. ग. दा. सावरकर

हे मराठी वाचकांना अगदीच अपरिचित नाहीत. त्याची दोन तीन पुस्तके अगोदर प्रसिद्ध झालेलीच आहेत. त्याच्या लिखाणाच्या तेजस्वितेविषयी काही लिहिण्याची आवश्यकता नाही. ह्या वेपण्यांवर लिहिण्याचा त्याचा अधिकार आहे किंवा नाही हे वाचक पुस्तक वाचून स्वतःशीच ठरवू शकतील. आम्हाला येथे ऐवढेच सांगायचे वाटते की त्यांनी हा ग्रंथ आधुनिक पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा सूक्ष्म व सखोल शोधक बुद्धीने विचार करून लिहिलेला आहे. त्यांनी आपला सिद्धान्त प्रस्थापित करताना एखादा अथ ईश्वरकृत अथवा प्रमाण समजून त्याचा आधार घेतला नाही. तर प्रत्येक विधान विकल्पीक बुद्धीच्या कसोटीवर लावून केलेले आहे. म्हणूनच त्याचा ग्रंथ विचारणीय झाला आहे.

ग्रंथातील मतावहल व विधानावहल लेखक सर्वस्वी जबाबदार आहे. त्याची जबाबदारी मडळावर यातकिंचिन्हि येत नाही. काही टिकाणी तर त्याच्या व मडळाच्या कल्पनांचा बराच भेदहि आहे. अशी भेदाची अेक दोन प्रमुख स्थले येथे नमूद करणे वावगे होणार नाही. धर्माचा सवध श्रीश्वर व पुनर्जन्म ह्याच्याशी आहे. आणि श्रीश्वर व पुनर्जन्म मिद्ध झाले तर धर्माची मिद्धता आपोआप व निमर्गतःच होते असे त्यांनी सांगितले ही गोष्ट खरी आहे, परंतु आमच्या मते व वैदिक धर्मानुसार श्रीश्वर व पुनर्जन्म ह्या शिवाय धर्माचा संबंध परलोकाशीहि आहे. या विश्वात अनेक लोक-जीवांची वसतिस्थाने-आहेत त्यांपैकी आपला मृत्यू लोक अेक आहे. देहपानानंतर जीव आपल्या कर्मानुसार दुसरा जन्म घेता म्हणजे दुसरा देह धारण करतो. तो पुनर्जन्म या लोकी किंवा परलोकीहि मिळेल. दुसरे स्थल म्हणजे त्यांनी जो उत्क्रांतिवाद प्रतिपादिला आहे (पान २११) तो मडळाम त्या स्वरूपात मान्य नाही. परंतु हे प्रतिपाद्य विषयाच्या दृष्टीने किरकोळ मुद्दे आहेत. मुख्य मिद्धाताच्या बाबतीत मात्र दोषाचेंहि एकमत आहे. तो मिद्धात लेखकानेच पुस्तकाचें शेवटी दिला आहे. 'सर्वजीवव्यापी परममुखेच्छानृप्तिहेतु शक्य नितक्या मुलभ रीतीनें नि कमीत कमी कालात प्राप्त व्हावा आणि तो हेतु मिद्ध करता यावा अशा प्रकारची वैयक्तिक नि सामदायिक सुस्थिति, सुसंपन्नता नि सुरक्षिति इत्यादि

पूर्णपणे प्राप्त झालेली असावीत अथवा थोडक्यात म्हणावयाचे तर या जगातील (व परलोकातीलहि) अभ्युदय आणि प्राणिमात्रांना नैसर्गिक प्रेरणेने प्रेरित करणारा परममुखप्राप्तिहेतु नि श्रयम ही दोन्हीहि यथार्थपणे मनुष्यममाजाला नि त्यातील व्यक्तीला प्राप्त व्हावीत, म्हणून धर्म हवा '

ह्या पुस्तकात सावरकर दध्नी पुरस्कृत केलेली शुद्ध लिपी उपयोजिली आहे अशाची वाराखडी त्याच्या शुद्ध लिपीप्रमाणे घेतली आहे. लिपिशुद्धि हे सावरकराचे वैशिष्ट्य असल्यामुळे त्यांनी लिहिलेल्या पुस्तकात ती असणे योग्य व उचित आहे. म्हणून आम्ही त्या लिपीचा ह्या पुस्तकात उपयोग केला आहे या व्यतिरिक्त मडळाचा दुसरा कोणताहि हेतु ही लिपि वापरण्यात नाही

ह्या पुस्तकाकारिता मुद्रा महाम परतु स्वदेशी कागद वापरला आहे. व छपाई वाधणी योग्ये शक्य नितकी अत्कृष्ट करण्याचा प्रयत्न आहेच तरी देखील पुस्तकाची किंमत फारच कमी ठेवली आहे अद्देश असा की जिज्ञाम् विद्यार्थ्यांनाहि पुस्तक विकत घेऊन त्यावर विचार करता यावा

तथाग्राला प्रस्तावना लिहून दिल्याबद्दल आम्ही लोकनायक बापूजी अणे ह्याचे फार आभारी आहोत. तसेच श्री विश्वनाथराव केळकर वकील यांनी मुद्रिते तपासण्यात आम्हाला अमोल मदत केली त्याबद्दल त्यांचे व ग्रथाची छपाई फार थोड्या वेळात व सुवक रीतीने करून दिल्याबद्दल नम्र प्रेसचे मालक श्री. गो. अ. आंगले व व्यवस्थापक श्री. नेवाळकर ह्यांचेहि आम्ही आभार मानतो

येवढी याचप्रमाणे मडळाचे कार्य यशस्वी रीतीने पार पडत जावे अशी जगच्वालक परमेश्वराची प्रार्थना करून वाचकांची रजा घेतो.

बाकिर रोड,
नागपूर
ता. ७-१२-३८

वामन हरि मुंज, मंत्री
हिंदु संस्कृति-ग्रंथ संपादक व प्रकाशक मडळ,
नागपूर.

संदर्भ—ग्रंथांची यादी

ग्रंथकाराचे नांव

ग्रंथ वा आधारस्थल

- १ हर्बर्ट स्पेन्सर ... फर्स्ट प्रिन्सिपल्स (नोअेबल नि अननोअेबल)
- २ अनस्ट हेकेल ... (i) पेरिजिनिसेस ऑफ प्लॅस्टिड्यूल.
(ii) दी रिडल् ऑफ दी युनिव्हर्स.
- ३ विल्यम जेम्स ... (i) दी विल् टु विलिफ अँड अदर
पॉप्युलर असेज.
(ii) व्हेरायटीज ऑफ रिलिजिअस
अवेमपेरियन्सेस.
- ४ हक्सले ... (i) अवेहोव्यूशन अँड अेथिक्म.
(ii) मेथडम् अँड रिझल्टम्.
- ५ चार्ल्स बोटविन ... अिनर डिमिग्लिन.
- ६ नेट सेट जॉन मॉटिंग्यू ... रिव्हिलिशनम् ऑफ दी सोमायटी ऑफ
क्लेरव्हायन्म
- ७ श्री. स्वामी रामकृष्णानंद ... लाजिफ ऑफ श्री रामकृष्ण.
- ८ आर्थर लॅमरले ... प्रिडिक्शन.
- ९ श्री. भागवत ... धर्मजागृति-अक.
- १० मायर्स ... ह्यूमन परसनॅलिटी
- ११ श्री. सावरकर ... वीर वैरागी
- १२ ,, प लेखराज ... आर्य मुशाफिर (अैनअी अकबरी आणि
अितर मुस्लिम पुस्तकाचे शुल्लेख)
- १३ ,, स्वामी अभयानंद ... री अिनक्वानॅशन
- १४ ,, नदकिशोर विद्यालंकार पुनर्जन्म
- १५ गिबन ... राजिज अँड फॉल ऑफ रोमन अेम्पायर
- १६ फील्डिंग हॉल ... दी सोल ऑफ पीपल.
- १७ श्री कैकयीनंदन सहाय, रि अिनक्वानॅशन केसेम्
हायकोर्ट वकील, बरेली ... डिसक्राअिबड्
- १८ केसरी, अमृतबाभार पत्रिका, लीडर, स्वराज्य, हिंदू, चित्रमयजगत्,
विहार, हिंदुस्थान स्टॅण्डर्ड आदि वृत्तपत्रांचा संघ.

विषयप्रयोजन

जिचा दुरुपयोग भोदू व लबाड लोकाकडून केला जात नाही अशी सर्व जगात ऐकहि गोष्ट नाही. भौतिक जगातील गोष्टीमधील लबाडी अुमगण्याची माधने ही सहजसाध्य नि सर्वमामान्यानाहि मोकळी असल्यामुळे ती जशी लवकर अुमगली जाते तशी स्थिति मानसिक, बौद्धिक नि आध्यात्मिक जगताची नाही. लबाडी अुमगण्याची माधने जितकी जितकी अल्पमंस्थ अमूर्त स्वरूपाची नि म्हणून कमी कमी होत जाताना तिची तिची त्या त्या क्षेत्रात लबाडी नि भोदूपणा अधिकाधिक होण्याचा सभव निर्माण झालेला असतो. ऐखादा खोटा रुपया वा सोनपितळ स्वऱ्या रुपया-सोन्यापासून आंळखता येणें हे फारमे कठीण नाही; पण केवळ मनाच्या स्थितीवर अवलंबून अमणाऱ्या भावनाप्रकटनाने सवधी तमे नाही स्नेह वा मैत्री बास्तवित आपल्या स्वार्थासाठी फभव पाहणारा मनूय हा पुष्कळ काळपर्यंत अुमगला जाणे कठीण असते. कारण त्याच्या स्नेहदर्शनाचा खोटेपणा अुमगण्याचे बाह्य सृष्टीतील माधन अपलब्ध नसते त्याची फमविण्याची क्रिया माध्य झाली अथवा फमवण्याच्या क्रियेचा बाह्य जगतातील ऐखादा पुरावा स्पष्टपणे दृग्गोचर झाला तरच त्याचे कपट अुघड होणार; पण तत्पूर्वी त्याच्या प्रेमप्रदर्शनकाली ते प्रेम खरे की खोटे हे अुमगणे सर्वथा अशक्यवत् होअून बसलेले असते. निरपेक्षता, सरलपणा, विश्वासपात्रता, प्रेम, देशभक्ति, ऐकनिष्ठा, प्रामाणिकपणा अित्यादि मानसिक गुणाचे भोद नि लबाडीचें आडवर कोणीहि करू शकतों; आणि ते अुमगण्याची शक्यता मात्र फारच थोड्याना कधीनवतच लाभू शकते. बौद्धिक जगांतहि त्या गोष्टीच्या अमूर्ततेमुळे भोदूपणा नि लबाडी यांना त्रिपुल क्षेत्र मिळू शकते. आध्यात्मिक क्षेत्रात तर मग विचारूच नका. त्यात लबाडी अुमगण्याची शक्यता तर फारच दुरावलेली असते. कारण या क्षेत्रातील अमूर्तता ही सामान्यवर्गीयांच्या तर काय पण बुद्धिमान वर्गीयांच्याहि कल्पनाकक्षेत येत नसल्यामुळे या क्षेत्रांत तर लबाडी नि भोदूपणा हीं पुष्कळ काळ छपलेली नि सुरक्षितपणें चालू शकतात. लबाडी नि भोदूपणा चालविण्याला जितके अधिक सुलभ नि

सुगुंभित असे क्षेत्र असेल तितका तितका या गोष्टीना अधिकाधिक अत येतो, ही गोष्ट आपल्याला थोड्याशा निरीक्षणाने कळण्यासारखी आहे.

मोने, रत्ने, मोती, विविध प्रकारच्या मूल्यवान् मात्रा-रमायने आदिक योग्य परीक्षणावाचून ज्याचा खरेखोटेपणा सामान्य लोकाना समजणें कठिण असते अशा गोष्टीमध्ये अंतर गोष्टीपेक्षा लबाड्या नि फमवाफसवी ही अधिक होतात. ही जर साधारण भौतिक अशा प्रत्यक्ष जगातली स्थिति आहे तर ज्या क्षेत्रातील गोष्टीचा खरेखोटेपणा असामान्य शक्तिमत्तेच्या पुरुषावाचून कोणलाहि चटकन् अमजणे शक्य नाही अशा मानसिक, बौद्धिक, आध्यात्मिक आदिक क्षेत्रात लबाड्यांना नि फमवाफसवींना मोंकाट वाव सापडतो यात आश्चर्य काय आहे ! आणि अतिका फमवाफसवी भौतिक नि मूर्त अथवा अभौतिक नि अमूर्त जगतात कित्येक गोष्टीविषयी होतं तरीहि त्या त्या गोष्टी खोटेच्या, भ्रमात्मक नि म्हणून त्याज्य आणि गूढच आहेत असे आपण समजत नाही मोंनपितळाने फमवणूक होते म्हणून मोने, रत्नात खोटेपणा चालतो म्हणून रत्ने, मोती खरी समजून परीक्षाभावी खोटी हाती आली यामुळे मोती, भोंदू देशभक्ताच्या फमवाफसवीचे अनुभवाने फमल्यामुळे देशभक्ति आदिक गोष्टी जगात अस्तित्वातच नाहीत—केवळ भोंदू नि लबाड लोकानी अल्पज्ञ केलेली ही सर्व थोताडे आहेत—असे जर कोणी वगळू लागला तर त्याची आपण वेड्यातच गणना करू. कमीत कमी त्या मनुष्याचे प्रत्यक्ष लक्ष देण्याच्या योग्यतेचे नाहीत, अपेक्षणीय आहेत—तितके लक्ष देण्याचे कारणहि नाही असेच आपण म्हणू. तेव्हां अशाद्या गोष्टीत फसवाफसवी, भोंदूपणा, असत्यता नि अवडवराचा धुमाकूळ याचा सुकाळ आहे म्हणून ती गोष्ट वा वस्तूच जगात नाही—ती केवळ भ्रमात्मक नि झणून त्याज्य नि हेय आहे हा यक्तिवाद निर्भुल्याना कदाचित् चकवणारा अमला तरी बुद्धिवातांनी हुकून बघण्याअतिकाहि योग्यतेचा नाही. ही गोष्ट सर्व विचारी लोक मान्यच करतील.

ही गोष्ट ध्यानी घेतल्यानंतर जर अशाद्या सत्यासत्यतेविषयीचा निर्णय देण्याकरता पुढे सरसावलेली मडळी वरील मूर्ख युक्तिवादाचा धुरळा बुडवीत अशाद्या गोष्टीला खोटी, भ्रमात्मक, नि झणून हेय आणि त्याज्य झणून ओरड करू लागली तर विचारवंतांनी त्या त्यांच्या बडबडीकडे

यत्किञ्चित् सुद्धां लक्ष्य देण्याचें कारण नाहीं. भुलट अशी गोष्ट भ्रमात्मक आहे असे नसून या लोकांची कोल्हेकुबीच भ्रमिष्टपणाची आरोळी आहे असें समजणेंच श्रेयस्कर ठरेल. कारण कोणत्याहि गोष्टीच्या सत्यासत्यतेची कसोटी भोदूपणा नि फसवाफसवीचा होणारा आरोप ही नसून ती निरनिराळ्याच गोष्टीवर अवलंबून असते. आणि याप्रमाणें निराळ्या नि स्वतंत्रपणे मिळू शकणाऱ्या पुराव्यावाचून त्या त्या गोष्टीचा सत्यासत्यपणा पारखून पाहणे हाच एक योग्य नि बुद्धिसमत मार्ग आहे हें लक्षांत ठेवले पाहिजे.

सध्यां जगात बोलशेव्हिक लोकांकडून नि त्याचे करवीं प्रतिपादन केल्या जाणाऱ्या मनाला भुलून हुरळून जाणाऱ्या तदनुयायांकडून 'धर्म' या विषयाची अवहेलना केली जात आहे. धर्मक्षेत्रांतल्या फसवाफसवी भोदूपणा नि तदुद्भूत आपत्तीची मालिका आणि बुद्धिनिष्ठ चिकित्साबुद्धीचें समाधान करण्यास असमर्थ होणाऱ्या तत्त्वज्ञानविहीन पश्चिमीय ख्रिस्ती-मनाविषयी अल्पज्ञ होणारी स्वाभाविक अनादरबुद्धि यांच्या संयोगानें धर्माविषयी झालेल्या हेयबुद्धीने प्रभावान्वित होअून युरोपीय बोलशेव्हिक-सोशियालिस्ट जगत् 'धर्म ही एक अफूची गोळी आहे, ढोंगी लोकांनी निर्माण केलेली ही एक स्वार्थसाधक युक्ति नि जादू आहे नि ह्मणून त्याचें कचाट्यातून मनुष्यजातीने सुटले पाहिजे' असें मत प्रतिपादन करीत आहे. परंतु हे मतप्रतिपादन सत्य की असत्य याचा निर्णय पोर्वात्यांनी-विशेषतः भारतवर्षीयांनी केवळ समाजसत्ता-समाजवाद्यांच्या ह्मणण्याला प्रमाण मानून लावूं नये. कारण त्यांच्या ओरडीत प्रमाणसिद्ध प्रतिपादनाचा लवलेश नाहीं. तसे प्रमाणसिद्ध प्रतिपादन धर्माच्या सत्यासत्यतेविषयी पूर्णपणें करून घेतल्यावाचून तद्विषयक निर्णयस्वीकृति नि तदनुसार मार्गावलंबन ही दोन्हीहि आपणाला विपथगामी केल्यावाचून राहणार नाहीत. आणि म्हणून साधकबाधक नि सारासार विचारपूर्वक या विषयाचा निर्णय लावून घेतला पाहिजे.

असा एक संभव आहे की 'धर्म हा खोटा वा खरा ठरल्यावर जगाचें असें कोणतें मोठें कल्याण त्यावर अवलंबून आहे की ज्यासाठीं आज अतिरस्रव अत्यावश्यकिय जीवनव्यवसायांच्या गडबडींत या प्रश्नाचा विचार अपरि-

हायंतेनें केलाच पाहिजे' असा प्रश्न विचारला जातील. आणि या प्रश्नाचे उत्तर टाळणें हें युक्त नि अपकारक होणार नाही. जगातील जी जी गोष्ट जीवनकालाला अधिकाधिक व्यापक, अधिक अपयुक्त, अधिकाधिक अपरिहार्य नि म्हणून अधिकाधिक अवश्य असेल ती ती गोष्ट अधिकाधिक लक्ष देण्यास योग्य नि अवश्यकीय ठरेल. आरोग्य हे सर्व जीवनकालव्यापी होणें अत्यावश्यक आहे नि म्हणून आरोग्यशास्त्र हे अत्यावश्यक नि तत्संबंधी नियम-पालन अपकारक; चरितार्थसेधन हीहि गोष्ट अशी आहे की ज्याचेकडे दुर्लक्ष करणें या जगात जीवनायात्रा सुखासमाधानाने चालविण्याची अिच्छा करणाऱ्याला टाळतां येणार नाही नि म्हणून जीवनायर्थ साधनाच्या गोष्टी, शास्त्रें, कला, मनुष्य जीवनाला अत्यावश्यक नि अपयुक्त आहेत. कदाचित् जर आपला जन्म हाच आपला आरंभविद् नि मरण हा प्राणिजीवनाचा पूर्ण-विराम-आधी वा मागून केवळ शून्यमयता असते, जन्ममरण परंपरेची कल्पना ही भ्रामक आहे-ही गोष्ट विवेचक परीक्षणानंतर खरी ठरेल नि असेल तर सर्व खटखटच आटोपली, काहीच अडचण अुरली नाही. मग वाटेल ते करावयास सर्व दिशा मोकळ्या नि मग जगातील भौतिक अभौतिक अशा कोणत्याहि पंथातील वा मनातील विधिनिषेध न पाळता साधेल नि जुळेल त्याप्रमाणें सर्व प्राणिमुलभ सुखलालसेच्या तृप्तीमाठी मोकटापणे धावन सुटावयाला आपण चौखूर अधू या ! !

पण जर वर सांगितलेल्या नि त्यासारख्याच सर्व जीवनव्यापी अितर गोष्टीच्याच मालेंत धर्म बसत असल्यास तोहि तितकाच अत्यावश्यक नि अपरिहार्य ठरेल. मग याहून तो अधिक आवश्यक नि उपयुक्त ठरल्यावर रशाचें महत्त्व, अपयुक्तत्व नि अेकांतिक आवश्यकता किती असेल हे काही कोणास सागावयास नको.

केवळ या शरीरांतल्या जन्मापासून तों मरणकालपर्यंतच्या कमी अधिक मानानें शभर वर्षांच्या जीवनकालांत आवश्यक नि म्हणून अपरिहार्य ठरणाऱ्या धर्मांतर गोष्टीचें अितकें महत्त्व जाणावयास पाहिजे तर धर्म सांगतो हें खरे असल्यास-त्याचें सांगीप्रमाणें-अनादिकालापासून कालातीत होअी-आवेतो होणाऱ्या . (पूर्वी झालेल्या, आतां असणाऱ्या नि पुढें होणाऱ्या) पनंत जन्मांतून प्रवाहित होणाऱ्या जीवनप्रवाहाला अिष्ट वळण देणाऱ्या

आवश्यक मार्ग दाखवणाऱ्या, सकटसूचक करीत योग्यमार्गावलंबी ठेवणाऱ्या नि अती जीवमात्रांच्या अनंत क्रियामधून ज्या अक्या अष्टतम नि म्हणून श्रेष्ठतम अशा परमानंदमयतेच्या स्वाभाविक अिच्छेकडे प्राणिमात्र जाणून व अजाणता धावन जात आहे त्या स्वभावसिद्ध ध्येयाप्रत पोचवणाऱ्या धर्माची आवश्यकता नि अपरिहार्यता कितीतरी पटीने अधिक असेल. हें त्रैराशिक सम असल्यामुळे याचे अुत्तरी धर्म ही वस्तू तुलनात्मकतेने या जगातील सर्वश्रेष्ठ नि अेकमेव अत्यावश्यक अशी गोष्ट आहे असेच दिसून येतील.

आजकालच्या युरोपीय भौतिकवाद्यांचे-विशेषतः समाजमतावादी नि समाजसमतावादी (सोशियलिस्ट नि कम्युनिस्ट) लोकांचे-भ्रमोत्पादकतेचे नि खोटेपणाचे आरोप धर्मादि गोष्टींवर जितके आले आहेत तितके अितर कोणत्याहि गोष्टींवर कोणत्याहि लोकाकडून आलेले नाहीत. नि त्यामुळे सामान्यपणे ज्या आरोपानां भोवताऱ्याचे वातावरण दुमदुमून जाते तीच गोष्ट सत्य मानण्याची प्रवृत्ति असलेला सामान्य जनसमाज विचार करण्याच्या स्थितीत सतत नसल्यामुळे 'भ्रमात्मक, खोटी, भोडू लोकाकडून पुरस्कारलेली नि अफूच्या गोळीप्रमाणे लोकमनाला धुंदी आणणारी अनिष्ट अशी धर्म ही गोष्ट आहे' ही विवेकहीन आरोपी लोकमनावर भुरळ पाडून जगाला भ्रमाने पाडीत आहे.

या खोट्या, अप्रमाण नि म्हणून सर्वस्वी त्याज्य मताच्या आरोपीची छाया दूर होऊन 'धर्म' या गोष्टीविषयीच्या सत्यासत्यतेचा विवेक लोकमनाने करावा आणि स्वतःच, योग्य नि सारासार विचाराला अपकारक अशा प्रमाणशोधनानंतर 'धर्म' हा सत्य की असत्य नि तो अस्वीकार्य आणि म्हणून हेय नि त्याज्य अथवा स्वीकार्य नि म्हणून अत्यावश्यक हें ठरवण्याचे साधन लोकाना हाती यावे, म्हणून या पुस्तकाचा प्रपच केला आहे आणि हे या पुस्तकाचें प्रयोजन आहे.

ग्रंथकर्ता.

प्रस्तावना



“ Kind and upright is the Eternal,
He teaches any who go astray
Guiding humble souls aright,
Teaching humble souls **His Way** ”

‘ओश्वर सदय आणि ऋजु आहे. पथभ्रष्टांना तो मार्ग दाखवितो. दोन भूतात्म्यांना तो मन्मार्गाचे दिग्दर्शन करून आपल्याकडे येण्याचे शिक्षण देतो.’

बाबासाहेब सावरकराच्या प्रस्तुत ग्रंथास प्रस्तावनेदाखल दोन शब्द लिहिण्याचे मी केवळ त्याच्या आग्रहास्तवच मान्य केले. ग्रंथातील प्रतिपाद्य विषय हा तत्त्वज्ञानशास्त्रवेत्यानाच पूर्ण आकलन होण्यासारखा आहे, विश्व-विद्यापीठात या शास्त्राचे अध्यापक ह्मणून प्रसिद्ध असणाऱ्या अखाद्या पडितावर जर या ग्रंथास पूर्वशब्द अथवा प्रस्तावना लिहिण्याचे काम सोपविले असते तर ते सर्वथैव योग्य झाले अमते. परंतु बाबासाहेबांचे लक्ष अशा अखाद्या प्रथितयश पडिताकडे न जाता मजकडे गेलें हा अशा पडितापेक्षा त्याचा माझ्याशी अधिक निकट परिचयाचा व प्रेमाचा संबंध आहे हें असावे असे मला वाटते.

‘धर्म ह्वा कशाला’ या विषयावर त्यांनी ही जी परिश्रमपूर्वक ग्रंथ-रचना केली ती अत्यंत योग्य माणसाकडून व योग्य समयी झाली यांत मशय नाही. धर्म हे एक थोटाड आहे हा विचार प्रस्तुत काळी तरुण वर्गात अधिकाधिक प्रसृत होत आहे. कोठेहि चार तरुण चर्चा करीत बसलेले दृष्टीस पडले ह्मणजे त्यांची चर्चा धर्म अथवा धर्मसंबंधी कल्पना व आचार ओश्वर, अपासना, जपजाप्य, अध्यात्मविचार याची अनुपयुक्तता अथवा निरर्थकता किंबहुना अनर्थकता अशासारख्या विषयावर बहुशः चाललेली असावी असे अनुमान केल्यास ते सहसा चूक ठरणार नाही. धर्म अथवा तदनुधंगिक कल्पना या सर्व केवळ श्रद्धागृहीत आहेत, र्थांना प्रमाणसिद्धि

नाही, आप्तवाक्य हे प्रमाण त्यांना मान्य होणे शक्यच नाही, या परिस्थितीचा बारकाईने विचार करणाऱ्याचे मते तरुणाच्या मनावर नास्तिकवादाची पकड दिवसेंदिवस अधिकाधिक जोराने बसत चाललेली आहे हें स्पष्ट दिसतें. ही स्थिति अनिष्ट आहे असे ह्मणणारे नव्हे तर त्याबद्दल अंतःकरणापासून तळमळणारे बरेच विद्वान् ह्मणून समजले जाणारे लोक आहेत. परंतु जडवादजन्य शकानी ज्याची मने ग्रस्त झाली आहेत व ज्यांनी आस्तिक्यबद्धीचा परित्याग विचारपूर्वक केलेला आहे अथवा जे करण्याच्या तयारीत आहेत असे दृष्टीस पडते, त्यांच्या तात्त्विक शकांचे निराकरण करण्याचे बुद्धिसामर्थ्य व अधिकार हा सर्वानाच नमतो.

सावरकर बधूना अशी एक परमेश्वरदत्त देणगी आहे की त्यांनी हाक मारताच तरुणाची वृत्ति त्यांचेममोर नम्रतेने लीन व्हावी हे सामर्थ्य त्यांच्यात निसर्गतः बीजरूपाने होते ह्मणूनच वीशी बावशीचे आत बाबाने व तात्याने महाराष्ट्रातील तरुणाची अंतःकरणे आपल्याकडे खेचून घेतली. आपल्या प्रभावी कल्पनानी त्यांची मने भारून टाकली व त्यांनी एक अघटित घटना निर्माण करण्याचा व्यूह रचला. त्या पूर्ववयानच विनायकगव सावरकर उर्फ तात्याराव यांची वाणी व लेखणी ही अखाद्या यक्षिणीचे काडीप्रमाणें तरुणास मोहून टाकीत असे ही गोष्ट सर्वांना विदित आहेच या वशीकरण विद्येंत मी स्वातंत्र्यवीर तात्यारावपेक्षा त्यांचे वडील बंधु व प्रस्तुत ग्रथाचे कर्ते बाबासाहेब याचा नवर वर लावावा लागेल, असे विधान करण्याचे धाडस करतो. तात्यारावाना निदान आपल्या अमोघ वक्तृत्वाचा व प्रातिभासपन्न कवित्वाचा उपयोग करून ती मने आकर्षित करता आली परंतु बाबासाहेब हे अखाद्या सिद्ध पुष्पाप्रमाणें अति मोजके व नेमस्त्र शब्द बोलून नुसत्या दृष्टिक्षेपानेच तरुणाना आपले नादी लावीत व अजूनहि लावतात. त्यांनी फारशी व्याख्याने दिली नाहीत. भेटीस जाणाऱ्यांशी सुद्धा ते फारसे बोलत नाहीत. ज्या एक दोन गोष्टींचा त्यांना निदिध्यास लागला आहे, त्याचाच कार्यापुरता अल्लेख करून ते भेटीस येणाऱ्या पाहुण्यांशी चाललेलें सभाषण आटोपतें घेत असतात. त्यांच्यांत मजलसीपणा नाही. अुलट ते अेकान्तप्रिय, मितभाषी आणि नेहमीं कांहींतरी गहन व गढ विचारांत गढलेले असे

दृष्टीस पडतात. परंतु आपल्या कामी कोणता तरुण येतील हें मात्र त्यांची गळदृष्टि सहज ओळखू शकते आणि नेत्र बुघडून त्याचेकडे त्यांनीं सस्मित अवलोकन करताच त्या तरुणाचे ठिकाणी त्याचेविषयी कांहीतरी अपूर्व आदरभाव प्रकट झाल्याशिवाय सहसा राहत नाही. त्यांच्यांत असणाऱ्या या गिसर्गशक्तीचें सामर्थ्य देशाचे स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी व हिंदुधर्माचे रक्षणासाठी त्यांनी जो अतुल स्वार्थत्याग केला, ज्या अनंत हालअपेष्टा सहन केल्या आणि देहदड सोसून त्यांनी दोन तपे घोर तपश्चर्या केली त्यामुळे तर तें सहस्रपटीने अधिक वृद्धिगत व प्रखर झालें आहे. ह्मणून तरुणांना सहसा न रुचणाऱ्या 'धर्म हवा कशाला' या सारख्या विषयावर लिहिण्यास व उपदेशण्यास सर्वथैव योग्य पुरुष ते आहेत. हा ग्रंथ बाबासाहेबानी लिहिला आहे अेवढी गोष्ट देखील त्याची अेक प्रत प्रत्येक महाराष्ट्रीय तरुणाचे खिशातून दृष्टीस पडण्यास पुरे आहे अशी माझी खात्री आहे.

त्यांनीं यापूर्वी मराठीतून 'राष्ट्र मीमांसा' हा लहान पण विचार-प्रवर्तक ग्रंथ लिहिला आणि तेव्हापासून महाराष्ट्रांतील तरुणांच्या राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेस त्यांच्या विचारानुसार वळण हळुहळु लागत आहे हें मार्मिक निरीक्षकाचे नजरेस आल्यावाचून राहणार नाही. धर्म आणि वंश याच्या एकत्वावाचून राष्ट्रीयत्वाचे कल्पनेची पूर्णता होअूं शकत नाहीं हा सिद्धांत त्यांनी आपल्या पूर्व ग्रंथातून परिश्रमपूर्वक प्रतिपादला आहे. हा सिद्धांत पुढे माडून त्या राष्ट्रीयत्वाचे पायावर भावी देशकार्याची रूपरेषा त्यांनी आखून टाकली असल्यामुळे त्या कल्पनेत अंतर्भूत होणाऱ्या धर्म शब्दाचा तात्त्विक विचारहि यथाशास्त्र करणें त्यांना क्रमप्राप्त होतें.

प्रस्तुत ग्रंथातील प्रतिपाद्य विषय 'धर्म हवा कशाला' हा आहे. जगात तत्त्वज्ञान्याची जात निर्माण झाल्यादिवसापासून जे कांही प्रमुख प्रश्न सनत्कुमाराप्रमाणें तत्त्वज्ञानाचे बुद्धिरूप विश्वात अखंड संचार करीत असलेले दृष्टीस पडतात, त्यांपैकीच 'धर्म हवा कशाला' 'धर्मस्य किं प्रयोजनम्' हा अेक आहे. 'अथातो धर्मजिज्ञासा, अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' ही प्रत्येक द्विजाला ब्रह्मयज्ञांत करावीच लागते. तो मखानें पूर्वोत्तर मीमांसा-शास्त्रांतील आद्यसूत्रद्वयाचा सर्व शास्त्रांचें प्रतीक ह्मणून उच्चार करून या

शास्त्राचें अध्ययन केल्याचें व धर्म अथवा ब्रीद यांचें सम्यग्ज्ञान संपादन केल्याचें श्रेय प्राप्त झालें अशी आपली समजूत करून घेत असतो. या प्रकाराला अखाद्यानें मिथ्याचार म्हटलें तरी त्यांत मोठी चूक नाही हे खरे. तथापि ही मीमांसा करून धर्मज्ञान व ब्रम्हज्ञान यांचें सोपपत्तिक अध्ययन करणें हें प्रत्येक द्विजाचें अेक नित्यकर्म म्हणून आर्यसंस्कृतीचे संस्थापक समजत होते अेवढे तरी या संस्कारावरून स्पष्ट होण्यामारखे आहे. धर्म-विचार हा सर्व आर्यसंस्कृतीचा प्राण आहे. त्यामुळे बाबासाहेबांनी 'धर्म हवा कशाला' हा ग्रंथ लिहून देशांतील सर्व सुबुद्ध जनतेसमोर अेक अत्यंत आवश्यक पण नितान्त अपेक्षिलेला विषय चर्चेकरितां अुभा केला आहे. हे त्याचे मोठे अुपकार आहेत असेच विचाराती कोणासहि दिसून येतील.

धर्मभावनाचा लोप ही समाजाचे सामर्थ्य नष्ट करणारी व त्याम अकाली वार्धक्य आणणारी व्याधि आहे. ती आपले समाजास जडू नये याची खबरदारी घेणे हें समाजातील पुढाऱ्याचे कर्तव्य आहे. तरुणाच्या हातांत प्रस्तुत कालात काही अेका विशिष्ट विचाराचे वाङ्मय नित्य पडत असतें. तें तो करमणूक ह्णून वाचावयाला घेतो व तद्वारा धर्म, अीश्वर अित्यादिकांविषयी त्याचे मन हळूहळू साशक बनू लागते. अितकेच नव्हे तर धर्म हाच जगनांतील महान् अनर्थाचे व संकटपरंपरेचे मूल आहे व त्याचे अुच्चाटन झाल्याशिवाय जगास खऱ्या मुखाची, सनाधानाची व समृद्धीची प्राप्ति होणें शक्य नाही असाहि त्याचे मनावर थोड्याच काळात पकड घरून बसते. अध्यापक व पाठक हेहि बराच वेळ मोठ्या कौतुकाने आपल्या तरुण मुलाची वरील प्रकारची विचारसरणी मोठ्या कौतुकाने अेकत असतात. परंतु या विचारसरणीचा परिणाम त्याचे ठिकाणी कायमचा धर्मतिरस्कार निर्माण करण्यांत होत आहे अिकडे कोणीहि फारसे लक्ष देत नाही. अशा तऱ्हेनें 'लांफिंग गॅस' प्रमाणें हंसवित किंवा अेखाद्या अस्वलीप्रमाणें गुद-गुल्या करीत त्यांच्यांतील सर्व सात्विक भावना व विचारांचें अधिष्ठान गुदमरून टाकलें जातें व तें अेक मोठें संकट आहे याची वेळीच जाणीव कोणालाहि होत नाही. म्हणून तर आज काँलेजांतून कितीतरी विद्वान् तत्व-ज्ञानशास्त्रवेत्ते अुपलब्ध असतां अेकालाहि या संकटाचे निराकरणार्थ सुलभ. व सोपपत्तिक असा ग्रंथ लिहिण्याची बुद्धि अुत्पन्न झालेली दिसत नाही.

बाबासाहेबांसारख्या तरुणाशी समरस होणाऱ्या व नित्य त्याचे सात्रिध्यांत कालक्षेप करणाऱ्या विचारवंताचे दृष्टीपामून ही स्थिति फार वेळ गुप्त राहणें शक्य नाही व अेकदा तो व्याधि तेथे मूळ धरून बसला आहे हे त्याचे दृष्टीस पडल्यानंतर सर्व प्राचीन व अर्वाचीन शास्त्रांचें मथन करून त्याचे निवारण करण्याची महीषधि तयार करण्याचे अद्योगास ने लागले व प्रस्तुत ग्रंथ हा त्या मथनात अपलब्ध झालेल्या अमृताचा कुभ आहे आणि बाबासाहेब हे साक्षात धन्वतरीप्रमाणे तो अमृतकुभ हातात घेअुन प्रत्येक तरुणाम त्याचे पान करण्याचा आग्रह करीत आहेत असे दृश्य माझ्या डोळ्यासमोर हा ग्रंथ वाचीत असता अुभे राहत असे.

‘धर्म हवा कशाला’ ही गभीर समस्या सोडविण्यासाठी बाबासाहेबानी हाती घेतली व तिचा निरगिराळ्या तऱ्हानी विचार करून त्यानी जो निष्कर्ष काढला तो असा —

‘धर्म हवा कशाला’ या प्रश्नाला सर्वजीवव्यापी परमसुखेच्छात्पित्हेतु शक्य तितका मुलभ रीतीने नि कमीत कमी कालात परिपूर्ण व्हावा आणि तो हेतु मिद्ध करता यावा अशा प्रकारची वैयवितक नि सामुदायिक मुस्थिति, मुसपन्नता नि मुरक्षिति अित्यादि पूर्णपणे प्राप्त झालेली असावीत अथवा थोडक्यात ह्मणावयाचे तर या जगातील अभ्युदय आणि प्राणीमात्राना नैसर्गिक प्रेरणेने प्रेरित करणारा परमसुखप्राप्तिहेतु—नि श्रेयस ही दोन्हीहि यथार्थपणे मनुष्य समाजाला नि त्यातील व्यवतीला प्राप्त व्हावीत ह्मणून ‘धर्म हवा’ हे अुत्तर येथपर्यंतचे विवेचन, प्रमाणशोधन, विवरण, परीक्षण व निर्णय ही आपणाला देत आहेत.’

या ग्रंथांतील सिद्धान्त हा जडवाद्यांना अुत्तर ह्मणून लिहिण्यात आला आहे. धर्माचे प्रयोजन जीवांचें जडाहून भिन्न अस्तित्व तर आहेच. कारण धर्म हा दृश्यावितकाच अदृष्ट अशा एका तत्वाशी मनुष्याशी नव्हे तर यच्च्यावत् विश्वाशी सबद्ध आहे असें गृहीत धरून चालतो. अितकेंच नाही तर धर्मातील तत्त्वद्रष्ट्यांच्या दृष्टीनें दृश्य हे क्षणिक व नश्वर असून अदृश्य ह्मणून जें गृहीत धरलें जातें व ज्याच्या अस्तित्वावांचून धर्मप्रयोजन सिद्ध होणें अशक्यप्राय आहे तें अदृश्यच हें शाश्वत सत्य आहे. जे जडवादी आहेत

ते जीव हा अंक जडामध्ये घडून येणारा रासायनिक परिणाम आहे असे समजतात. व अदृश्याचा हा सर्व खेळ भ्रममूलक आहे अर्थात् परलोक, पुनर्जन्म, परमेश्वर ही त्रिपुटी ही निव्वळ कल्पनाचा पसारा आहे असें ह्याणतात.

या ग्रंथात बाबासाहेबानी जडवाद्याचा भिद्धात अनेक तऱ्हानी खडित केला आहे आता भौतिक शास्त्रातील अनेक तज्ञानी जडवादाने जगद्गूढाची समस्या सुटली नाही व पुढे केव्हाहि मृटणे शक्य नाही हे प्राजळपणे मान्य केले आहे.

याप्रमाणे जडवादाचे निराकरण होत असेल तरी चैतन्यवादाने जगाचे गूढ सोडवता येणे शक्य आहे काय असा प्रश्न अुरतोच. ऋग्वेदातील 'नासदीय' सूक्त-द्रष्ट्या ऋषीने हाच प्रश्न आपले पुढे ठेवला होता. त्याच-प्रमाणे 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतम्य जातः पतिरेक आसीत् । सदाधार पृथिवीं द्योमुते मा कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ अत्यादि अृचा पाहणाऱ्या ऋषीच्या समोरहि तोच विचार होता.

बादरायण व्यामाने 'तत्तु समन्वयात्' या सूत्राने वरील प्रश्नाचे श्रुतिवाक्याच्या समन्वयावरून स्पष्ट लक्षण मिध्द होणे असे सिध्द करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

श्रीमच्छंकराचार्यानी आपल्या शारीर भाष्यात 'वेदवाक्याना समन्वये कृते ब्रह्मलक्षं सिध्दति' असे म्हटले आहे. आणि ब्रम्हसूत्रातून व शारीर भाष्यातून जीवब्रम्हनिदर्शक श्रुतिवचनाचा समन्वय करण्यांत आला आहे. परंतु हा समन्वय झाला व तद्वारा चैतन्यबीज ब्रम्हलक्षण सिद्ध झाले तरी अर्वाचीन सुशिक्षित आक्षेपकाचे समाधान होणे शक्य नाही कारण वरील ग्रंथातील विवेचनाना 'श्रुति' ही स्वयंप्रमाण आहे व तिच्या प्रमाणग्राह्यतेस मुख्य अडचण म्हणजे श्रुतीतील परस्पर विरोध तो वस्तुतः नाही; विरुध्द दिसणाऱ्या श्रुतिवाक्यांचा समन्वय आहे व विद्वान् तो करू शकतात अत्यादि गोष्टी गृहीत धरल्या आहेत. आधुनिक तर्कशास्त्रप्रवीण सुशिक्षित आप्तवाक्य अर्थात् श्रुतीना प्रामाण्य आहे असे मानीत नाहीत. म्हणून त्यांच्याशी

निराळ्या तऱ्हेनेच वाद करून व निराळी प्रमाणपद्धति अवलंबून त्याच्या शकाचे निराकरण केले पाहिजे. असे परीक्षण या ग्रथात बाबासाहेबांनी करून जड हे परतत्र आहे व चैतन्य हे स्वतंत्र आहे. स्वतंत्राधीन परतत्र जडाला राहणे हे क्रमप्राप्त आहे हे अुत्तम तऱ्हेने सिध्द करून दाखविले आहे. जीवशक्ति अथवा चिच्छक्ति ही देहधारण करण्यास का प्रवृत्त होते याचे कारणाची मीमासा करून ती कारणे सर्वव्यापी आहेत असा निष्कर्ष त्यांनी काढला आहे.

ही अनुमाने केवळ तर्कसिद्ध नसून त्याला मानवा अनुभवाचे पुराव्याने बळकटी आणलेली आहे. सूक्ष्म आणि स्थूल यामधील भेद व्यक्त करून स्थूल हे सूक्ष्म शक्तीच्या प्रेरणेने व प्रोत्साहनाने कसे चालत असते याचे विवेचन केले व संस्कारात्मक शरीर अर्थात् लिगदेहाची उपपत्ति समजावून दिली आहे.

जन्मातराचे सिद्धांतावर स्मृत्यभावामुळे येणाऱ्या आक्षेपाचे फार मार्मिक खडन करून पुनर्जन्मतत्वाची विश्वसमत प्रतिष्ठा वाचकांच्या निदर्शनास आणून दिली आहे. या सिद्धीकरिता त्यांनी ग्रथांत अनेक विश्वसनीय अुदाहरणाचा संग्रह केला आहे. त्या सर्वांच्या परिशीलनाचा सामवायिक परिणाम वाचकाचे मनावर पुनर्जन्मसिद्धान्त मान्य करण्यास अनुकूल असाच होओल.

याप्रमाणे आश्रेपकाच्या शकास्थानाचे समूल निरसन केल्यावर विश्वाला जाणणारा कोणीतरी आहे हे मत सर्व विद्वानांना कसे मान्य आहे हे निरनिराळ्या तत्त्ववेत्त्यांच्या व शास्त्रवेत्त्यांच्या ग्रथांतील समर्पक वचने अुद्धृत करून सिद्ध केले आहे. जीवाचे अिष्ट मुखमाधनार्थ प्रयत्न किवा जुन्या वेदान्त परिभाषेत पुरुषार्थ हे आहे हे दाखवून दिले आहे. सुख-कल्पनेचे वास्तविक रूप यावर मार्मिक विवेचन करून अुत्कृष्ट प्रकाश पाडला असून 'असीम सुखाची कल्पना' ध्येयरूपाने विशद केली आहे. आनंद-धन, निरतिशय-निरवधि-निरपवाद आनंदप्राप्ति हे ध्येय तर्कशुद्ध व अनुभवसिद्ध आहे असे ठरविल्यावर असीमसुखप्राप्तीचे शास्त्र म्हणजेच धर्म व हेच धर्माचे प्रयोजन व यासाठीच धर्म हवा हा सिद्धांत अुनीत केला आहे.

कोणत्याही विचारी व परिपक्व बुद्धीच्या माणसास या ग्रंथातील सिद्धान्त तर पटेलच व यांतील विचारसरणीच्या सूक्ष्मतेबद्दल व मार्मिकतेबद्दलहि सादर कौतुक करावेसे वाटेल.

बाबासाहेबांनी जो विचार या ग्रंथाचे रूपाने पुढें माडला त्याची चर्चा पाश्चात्य देशातून अलिकडील काळात अनेक विद्वानांनी केली आहे. व ज्या मानवी अनुभवाची अुदाहरणे या ग्रंथान बाबासाहेबांनी सकलित केली आहेत तशी मानवी अनुभवाची अुदाहरणे नोट परीक्षण करणाऱ्या सस्था मानसशास्त्र व अध्यात्मशास्त्र परलोकगत जीवशास्त्र अित्यादिकाच्या अभ्यास करण्यासाठी पाश्चात्य देशात निघाव्या आहेत. मायर नावाच्या एका शास्त्रज्ञाने 'Human Personality' म्हणून जो ग्रंथ लिहिला तो अशाच अुदाहरणाचे योग्य परीक्षण करून व त्यावर ग्रंथहि विचार करून लिहिला आहे. William Mc Dougal म्हणून एक नामांकित मानसशास्त्रज्ञ आहेत. त्यांनी मानसशास्त्रावर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत त्याच्याहि विचारांचा ओघ प्रस्तुत प्रतिपादलेला सिद्धान्त हा भौतिक व मानसिक शास्त्राच्या खोल अभ्यासावरून निष्पन्न होतो हे सिद्ध करणारें, त्याचें एक 'Religion and the Science of Life' ह्मणून नुकतेच निबन्धाचे पुस्तक प्रसिद्ध झाले आहे त्या विषयावरील अपरोक्त निबन्धाचे १६ वे पानावरील भाग अवश्य वाचकानी परिशीलन करावा. त्या निबन्धाचा माराश या प्रस्तावनेत द्यावा असा प्रथम माझा विचार होता. परंतु विस्तारभयास्तव तो मोह मला आवरणें भाग पडले. त्यातील एकच वाक्य येथे देतो. त्यावरून सर्व निबन्धाचीहि परीक्षा वाचकास शितावरून भाताची परीक्षा करतात त्याप्रमाणे करता येतील.

'Here then we have yet another line of evidence that each man is not what to many scientists he has seemed to be, a fortuitious concatenation of physical forces, but is rather a ripple of the mighty ocean of spirit, an individualised ripple, small and feeble, yet sharing in the nature of the whole and not wholly detached from it'.

‘अनेक विज्ञानशास्त्रवेत्यांना वाटते त्याप्रमाणे मनुष्य केवळ भौतिक शक्तीची सहजगत्या जुळलेली साखळी नसून तो महान् अशा चैतन्य सागरावरील अेक तरंग आहे. प्रत्येक तरंगाला स्वतंत्र वैशिष्ट्य आहे तो लहानसा व दुर्बल असला तरी त्या सपूर्ण चैतन्यसागराच्या क्रियाप्रक्रियेत तो अशभागी आहे—त्यापासून तो सर्वस्वी अलिप्त अथवा भिन्न नाही.’

यापेक्षा जीवाजीवामधील सबध अधिक मार्मिक शब्दांन कोणास तरी सांगता येईल काय ?

रसेल नावाच्या लेखकानी तर ‘One Thing That I know’ या नावाच्या ग्रथात मर्त्य मनुष्यास अतीन्द्रिय वस्तूच्या अस्तित्वाचे प्रत्यय कसे येतात याची कितीतरी अुदाहरणे सविस्तर दिली आहेत. Mc. Dougal साहेबांच्या ग्रंथातील अेक अुतारा देअून हा प्रस्तावनालेख पूर्ण करतो. ‘The evidence supports the view that religion and science have ample scope to approach even nearer to the truth without essential conflict to reality, without any sacrifice of the essentials of religion or any offence against the most rigid canons of scientific reasoning. It bids us be of good cheer; for truth and reason are not mere adaptations to environment, rather truth is a spiritual ideal and must in the end prevail and reason is the essence of the universe; while the beauty is the symbol of immortal things, a symbol which we can but dimly comprehend, things which the poet alone may tell of in the symbolic language of his art.’

“वास्तवतेशीं आवश्यक भासणाऱ्या कलहावांचून किंवा धर्माच्या मूलभूत तत्वांवर पाणी सोडल्यावांचून अथवा तर्ककंश शास्त्रीय सिद्धांतांना दुखविल्यावांचून धर्म नि विज्ञान यांना सत्याच्या समीपतर जाण्याला पुरेसा

वाव आहे, ही गोष्ट पुराव्याने सिद्ध करणारी आहे. ते आपल्याला अतृप्तित राहण्याचा आदेश देते, कारण सत्य नि बुद्धिवाद ही केवळ परिस्थितीशी टक्कर देण्यासाठी वापरावयाची साधनें नाहीत, सत्य हें आध्यात्मिक ध्येय असून अंती त्याचाच जय होणार हे निश्चित बुद्धिवाद हा तर विश्वाचें सार आहे. सौंदर्य हे अमर्त्य वस्तूचें प्रतीक आहे; आपण त्याचे केवळ अधुक्पणेंच आकलन करूं शकतो. कवीच काय तो आपल्या कलेच्या प्रतीकात्मक भाषेत त्याचे वर्णन करण्यास समर्थ आहे.”

शास्त्र आणि धर्म यातील विशेषाचा परिहार वरील वाक्यात ग्रंथकृत्याने केला आहे अितकेच नाही तर श्रेष्ठ दुस्व्यास अपकारक आहे हे सुचविलें आहे. परंतु धर्मचि श्रेष्ठत्वहि त्यात अतृप्तित रीत्या व्यक्त केले आहे

बाबासाहेबांच्या या सुंदर व गंभीर ग्रंथामुळे तरुण पिढीच्या विचारांस अिष्ट वळण लागून त्याची बुद्धि व कर्तृत्वशक्ति धर्ममेवेस अधिक तत्पर व्हावी अशी शेवटी मी भगवताजवळ याचना करतो व त्यामाठी लेखणी खाली ठेवतो.

यवतमाळ, ता. २३-१२-३८ }
श. १८६० पौष शु २ बुधवार }

माधव श्रीहरी अणे.

अर्पण पत्रिका

श्री

वैदिक

धर्माविपर्याची

एकनिष्ठा, मंडळाची

निरपेक्ष सेवा, अत्युच्च

सुहृद्स्नेह, स्पष्टवक्त्रेपणा, सरळता,

विनयशीलता इत्यादि दुर्मिळ सद्गुणसमुच्चयनिधि

कै. पुरुषोत्तम रामचंद्र परांजपे

ओव्हरसीअर व प्रमुख सभासद, हिंदुसंस्कृति ग्रंथ

संपादक व प्रकाशक मंडळ, नागपूर

ह्यांस मंडळाकडून हें पुस्तक

सादर प्रेमानें अर्पण

करण्यांत येत

आहे.

✱

॥ ॐ ॥

धर्म हवा कशाला ?

१ विषय प्रवेश

→ ←

मानवी जगामध्ये जी जी गोष्ट अुत्पन्न होते ती ती गोष्ट त्या त्या वेळच्या काही विशेष आवश्यकतानुसार अुत्पन्न होत असते. निष्प्रयोजन अशी अेकही गोष्ट अुत्पन्न केली जात नाही. आवश्यकता संपल्यावरहि काही काळ ती गोष्ट अस्तित्वात राहू शकेल, आणि त्या वस्तुची अडगळहि भामेल, कदाचित् तीपासून हानीटि होअू लागेल, पण तिची अुत्पत्ति मात्र अुपयुक्तेवाचून झालेली नसते ही वस्तुस्थिति त्या त्या वस्तुची वेळ, स्थल, काल, नि स्थिती लक्षात घेता नीट विचार करणाऱ्याचे ध्यानी आल्यावाचून रहाणार नाही. हाच सामान्य नियम 'धर्म' या वस्तुविषयीहि खरा असल्याचे थोड्याशा विचाराने दिसून येईल. ही अवश्यकता मनुष्यप्राण्याला केव्हा, का नि कशी, वाटू लागली याचा शोध करीत असता त्या आवश्यकतेच्या पोटी नैसर्गिक कारणाचे अस्तित्व आहे किवा कृत्रिम नि हाणून अनैसर्गिक कारणे आहेत हे पहाणे आवश्यक आहे. कृत्रिम नि हाणून अनैसर्गिक कारणे असली तर ती कृत्रिम कारणे नाहीशी केली की, मग धर्माचे अस्तित्वागाला वेळ लागणार नाही. पण जर नैसर्गिक कारणेच या सृष्टीत चिरंतनपणे अस्तित्वांत असली तर त्या नैसर्गिक कारणांपासून धर्माच्या अस्तित्वाचे नैसर्गिक कार्य घडल्यावाचून रहाणार नाही. तेव्हा धर्म अस्तित्वांत येण्याची आवश्यकता अुत्पन्न करणारी कारणे, वा कारण काय आहे? ते नैसर्गिक आहे की अनैसर्गिक आहे? आणि अनैसर्गिक असल्यास ते नष्ट करून धर्माची 'अडगळ' काढून टाकता येतील की नाही? हे बघण्याकरिता नि नैसर्गिक असल्यास ती कारणे धर्माची आवश्यकता चिरंतनपणे टिकविणारी आहेत की काय हे ठरवण्यासाठी आता आपण धर्माची आवश्यकता अुत्पन्न करणाऱ्या कारणांचा शोध करण्याकडे वळू.

२ धर्मावश्यकतेचें कारण काय ?

जगामध्ये जड वा निर्जीव नि चेतन वा सजीव असे दोन मोठे भेद पडतात. आवश्यकतेची जाणीव होणे ही गोष्ट जडामध्ये शक्य नाही. ती जाणीव सजीवामध्ये वा चेतनसृष्टीतच शक्य आहे. जगामध्ये ज्याप्रमाणें जड वा निर्जीव आणि चेतन वा सजीव असे भेद पडतात त्याचप्रमाणें चेतना-मध्येहि अज्ञान सजीव प्राणी नि सज्ञान सजीव प्राणी असे आणखी दोन भेद पडतात. माती, दगड, धातु, पाषाण, मणि, रत्न आदिक खनिज नि वनस्पति वृक्षादिक अभिदज हे वर्ग सामान्यतः बोलावयाचे तर सृष्टीच्या जड विभागांत गणावयास चिता नाही. (जगात जड असे वास्तवतः कांहीच नाही, असे भौतिक प्रयोगशास्त्री प्रो. जगदीशचंद्र बोस सारखे विज्ञानशास्त्री यांनी सिद्ध केले आहे.) बाकी अुरलेले ओल नि अुष्णतेमुळे अुत्पन्न होणारे कीटकादि स्वेदज प्राणी, अड्यापासून अुत्पन्न होणारे सुगीआदि लहान जीव नि पक्षी वर्ग आदिक अडज प्राणी आणि स्त्रीपुरुषमयोगापासून अुत्पन्न होणारे पशुवर्ग, वनचर नि मनुष्यवर्ग हे जारज प्राणी यांचा समावेश सजीव वा चेतन सृष्टीत होअू शकतो. परंतु वर मजीवान जो अज्ञान सजीव नि सज्ञान सजीव म्हणून भेद दाखवला त्या भेदानुसार मनुष्यप्राण्याव्यतिरिक्त सर्व जारज, अंडज नि स्वेदज प्राणी याचा समावेश अज्ञान सजीव प्राण्यामध्येच करावा लागेल. मनुष्यप्राणीच काय तो ज्ञानवान् जीव आहे. भासलेल्या अवश्यकतेच्या पूर्तीसाठी आपल्या बुद्धिबलाचा उपयोग करून निरनिराळी साधने निर्माण करावयाची नि त्या साधनाद्वारा आपली अवश्यकतापूर्ति करून घ्यावयाची ही गोष्ट केवळ मनुष्यप्राणीच काय तो करू शकतो. आणि ही बुद्धिशक्ति असणें नि तिचा उपयोग करण्याचें सामर्थ्य असणें यालाच ज्ञानवत्ता समजतात. धर्माची आवश्यकता मनुष्यालाच भासली. आणि धर्मोत्पत्ति मनुष्यासाठीच जणू झालेली दिसत आहे. या धर्मोत्पत्तीच्या अनैसर्गिक कारणांची माहिती थोडीशी देअून नि त्यांचे स्वरूप वाचकांपुढें मांडून मग नैसर्गिक कारणांच्या शोधनाकडे वळणे बरे. त्यामुळे नैसर्गिक कारणें असल्यास तीं कळतांच 'कृत्रिम कारणें' पूर्वी माहित झालेली असल्याने तीं नैसर्गिक कारणांपुढें किती क्वद्, व्यर्थ, अवास्तव नि म्हणून त्याज्य ठरतात हें निराळें

प्रतिपादण्याची आवश्यकता अरुणार नाही. त्यामाठी कृत्रिम वा अनैसर्गिक कारणांचा अल्लेख करून मग पुढील मार्ग आक्रमू लागू.

३ धर्माचीं कृत्रिम वा अनैसर्गिकशीं वाटणारीं कारणें

भारतात चार्वाक, बृहस्पति, आदिक नास्तिक लोक नि पश्चिमेकडील हेकेल, डाल्टन, टिडाल, डाविन, आदिक परमाणुवादी, नास्तिक नि संशयवादी, लोक हे “धर्म हा कृत्रिम कारणानी निर्माण झालेला आहे—तो नैसर्गिक कारणानी उत्पन्न झालेला स्वाभाविक असा नाही” असे प्रतिपादू लागतात. साप्रतचे वोल्गेव्हिक मनवादी लोक हेच मन समुदायव्यापी होण्याकरिता प्रयत्न करू पाहून आहेत. “सृष्टीतील निरनिराळ्या भौतिक द्रव्याच्या अंकीकरणापासून रासायनिक क्रियेने जीवशक्ति निर्माण होते आणि तें अंकीकरण विघडून ती रासायनिक स्थिति विस्कटित झाली ह्मणजे ती नष्ट होते. निर्मितीच्यापूर्वी वा नाशानंतर तिचे प्रकट वा अप्रकट अस्तित्व अमू शकत नाही. जीवशक्ति ह्मणजे रासायनिक परिणाम. यापलीकडे काही नाही. परंतु काही बुद्धिवान पण ढोंगी नि स्वार्थसाधू लोकांनी आपला बडेजाव वाढावा, आपली पोळी पिकावी, आपल्या लगामी जनसमाज लागावा, त्याचेवर आपलें वर्चस्व गाजवावे नि याप्रकारें आपण सत्ता, वैभव, सामर्थ्य नि भोगविलास अपुभोगावेत ह्मणून धर्म नावाचे एक ढोंग नि सोंग अुभें केले आहे. धर्म ह्मणजे एक अफूची गोळी आहे. त्यांत वास्तवता कांही नाही. जीवच मुळी विनाशी नि रासायनिक सृष्टिपरिणाम आहे. मरण्यानंतर तो नष्ट होतो. तेव्हां परलोक, चिरंतन जीवन, पुनर्जन्म आदिक सर्व गप्पा आहेत. याचें नादी मनुष्यानें लागू नये. भारतीय नास्तिकांचें मतें प्रेतें जाळीत असल्यामुळें भस्मीभूतस्य (भस्म झालेल्या) नि पाश्चात्यादि लोक प्रेतें पुरित असल्यामुळें धूलीभूतस्य (माती झालेल्या) देहस्य पुनरागमनं कुतः (देहाचें वा त्या देहांतील त्या रासायनिक परिणामानें निर्माण झालेल्या जीवाचें पुनरागमन कोठून होणार?)” हा या सर्वांच्या ह्मणण्यातील तात्पर्यांश आहे.

खरोखरीच जर अशी स्थिति असेल, अशीच वस्तुस्थिति मिड होळील तर मग धर्मादीचें बंड जितके लवकर मोडेल तितके चांगले. सृष्ट पदार्थांच्या सयोगामुळे नैसर्गिकपणें पण विशिष्ट प्रकारे निर्माण होणाऱ्या जीवांनं जन्मापासून मरेपर्यंत सर्व प्रकारच्या कर्मांना एकमेव प्रेरक होणाऱ्या सुखेच्छेला अनुसरून आपल्याला अधिकांत अधिक मुख कमें मिळेल हे बघत ते मिळविण्यातच मग राहावे त्याने मागे-पुढे, आजूबाजूला बघण्याचे कारणच नाही. “मला केवळ मुख अपभोगावयास मिळावे” या नैसर्गिक अिच्छेची आज्ञा शिरसावद्य मानीत आणि अितर कोणत्याहि गोष्टीच्या अफूच्या गोळ्यांकडे ढुंकुनहि न बघता सुखतृप्त्यर्थ कर्मपर राहावे हेच त्याचे निसर्गदत्त नि निमर्गप्रेरित कर्तव्य ठरते. समाजाकरिता त्याने जीज सोमली वा अितरांच्या अुपयोगी पडण्याकरितां कर्म केले तरी तसे करणे आपल्या सुखाला पोषक-वर्धक-अुपकारक होळील तरच करावें. अुलट जर शारीरिक आदिक अुत्कट बळाचे योगाने वा जन्मतःच मिळालेल्या अेकाद्या अमामान्य शक्तीच्या सामर्थ्याने सर्वांच्या हातीवर नाचत, सर्वांच्या सुखाचा बळी घेत नि सर्वांना दुखामध्ये लोटूनहि स्वतःचे सुख अभगपणे नि निरपवाद रीत्या मरेपर्यंत अुपभोगतां आले तर त्याने नि शंकमने तसे वागावे. ते अगदी नैसर्गिक नि स्वाभाविक कृत्यच ठरेल. त्यात वाअीट असे काहीच नाही. अशा अनिर्बंध सुखाला आळा घालावा लागलाच तर तो केवळ स्वतःचे सुखाला अितरांकडून अडथळा होळील या भीतीमुळेच घालावा लागेल. त्या व्यतिरिक्त “स्वतःचे सुखाचा संक्षेप करण्यास स्वाभाविक नि ह्मणून निसर्गांतर्गत दुसरें कोणतेंहि कारण प्रेरक नाही.” असा तर्कनिष्ठूर निर्णय या निसर्ग-सिद्धांतवाद्याला मान्य करावा लागेल. पण हा त्यांच्याच मूलभूत सिद्धांता-नुसार निघणारा तर्कनिष्ठूर निर्णय मान्य करावयाला त्यांची जीभ धजावत नाही. त्यांचे मनाला धीरोसा येत नाही. त्यांच्याच सिद्धांतपक्वामुळे स्वीकारावा लागणारा हा निर्णय मनुष्य स्वभावांतर्गत अुपजत बुद्धीला कसासाच वाटतो. मनुष्याची अुपजतबुद्धि हा निर्णय स्वीकारीत नाही. आणि त्यासाठीं स्वार्थत्यागाची अुत्तमता सिद्ध करण्याकरितां जडवादी कच्च्या पायांच्या युक्तिवादांचे आधार घेअू लागतो. त्या तर्कनिष्ठूर निर्णयाचा तो स्वीकार करूं शकत नाहीं.

४ पाश्चिमाच्यांत नास्तिकता कां प्रबल झाली ?

भूतकालातून भूतकालाशी मुसगति विघडू न देता वर्तमानकाळ निर्माण झालेला असतो आणि भविष्यकाळहि वर्तमानकाळाची मुसंगति न सोडतां अुदयाला येत असतो. मधूनच धूमकेतूसारखा वाटणारा संबंध-विहीन फरक मुद्धा सूक्ष्म दृष्टीने मूलशोधन केलें असतां पूर्वकालाशी संबद्ध झालेला दिसून आल्यावाचून रहात नाही. या नास्तिकतेला प्रबल आधार मिळून तिचे स्वरूप विशेष व्यापक नि स्थिरस्वरूपी होण्याला पाश्चात्य भौतिकशास्त्रवाद्यांचे जडशस्त्रमिद्धात कारणीभूत झालेले आहेत. पण हे जडशस्त्रसिद्धानांचे प्रतिपादकमुद्धा जडवादाचाच पुरस्कार का करूं शकले याचा विचार करता त्यांचे बीज जडशस्त्रे अुदयाला येण्याच्या पूर्वकालात रुजलेले होते असे दिसून येतील. पाश्चात्य देशात अथवा अधिक निश्चित अर्थी बोलावयाचे तर हिंदुस्थान नि हिंदुस्थान-शिष्य झालेल्या चीन, जपान, सयाम, तिबेट, ब्रम्हदेश आदिक आशियांतील देशाव्यतिरिक्त जगांत सर्वत्र पसरलेली धर्ममते या नास्तिकतेच्या—या प्रबल नि निश्चित आधारावर अुभारलेली वाटणाऱ्या नास्तिकतेच्या—मुळाशी कारण झालेली आहेत असे दिसून येतील यहुदी, मुसलमान नि साप्रतच्या ख्रिस्ती मतामधून तत्व-ज्ञानाला ठाव राहिलेला नाही. आत्मस्वरूपज्ञान, पुनर्जन्मसिद्धांत, कर्मानुरूपजन्म, इत्याद्यनेक तत्वज्ञानोद्भूत सिद्धांत तत्वज्ञानाचे पारखेपणामुळें त्या मतांना मुळीच ठाअुक नाहीत. साप्रतच्या ख्रिस्ती मतांत नि येशुनें प्रतिपादलेल्या धर्मोपदेशात महदंतर पडलेले आहे. येशु ख्रिस्त हा बौद्धपंथांतील अेका अुपपंथाचा अनुयायी होता. आणि त्याने जो अुपदेश दिला त्याचें स्वरूप बौद्धपंथाशी बहुतेक मिळते जुळतें होतें. पुनर्जन्म, कर्मानुरूप जन्म, आदिक सिद्धांत त्यानें आपल्या अनुयायांना अुपदेशिले होते. पण धर्मपंथ-विचलित झालेल्या तत्वज्ञानविहीन यहुदा आदिक मताचा पगडा बसलेल्या त्या देशो-देशींच्या लोकाना ही शिकवणुक न पटून वा न आवडून पुढें त्यांनीं तो भाग काढून टाकीत आपल्या मनाशीं जुळत्या कल्पना ख्रिस्तानें अुपदेशिलेल्या गोष्टींत घुसडून दिल्या-नको होत्या त्या गोष्टी नि सिद्धांत काढून टाकले आणि सांप्रतच्या ख्रिस्ती मताची अेक खिचडी सिद्ध केली. असवी सन

३००-४०० च्या सुमारास कान्स्टँटिनोपलमध्ये भरलेल्या 'धर्मपरिपदेत' पुनर्जन्मादिक सिद्धांत हे अमान्य म्हणून ख्रिस्ती धर्मोपदेशातून काढून टाकीत नि तो अपदेश यहूदी मनाशी शक्य तेवढा जुळता करून घेत आज दिमणारे ख्रिस्ती मत अभारण्याची घटना घडून आलेली आहे. वर निर्देशलेल्या सर्व मनांत पुनर्जन्मादि सिद्धांताच्या अभावामुळे अेकप्रकारे नास्तिकतेची गर्भ-स्थापना केली गेली. या सर्व मतांत 'मनुष्य' मेल्यावर जो पुरला जातो तो त्याच देहाने सृष्टीच्या अंती ओश्वरी शक्तीने नि अिच्छेने पुन्हा जिवंत होतो; अशा जिवंत झालेल्या सर्वांना तो ओश्वर स्वर्गांत वा नरकांत आपल्या अिच्छेप्रमाणे (वा लहरीप्रमाणे वाटल्यास द्वाणा) ढकलून देअून मोकळा होतो असे मागितलेले आहे.

मनुष्याचा मृतदेह पुरल्यानंतर वा अशाच प्रकारे त्याची काहीतरी व्यवस्था लावल्यानंतर तो देह सडतो, कुजतो, नष्ट होतो आणि पुढे मातीशी मातीरूपाने बहुतेक मिसळून जातो असा प्रत्यक्ष अनुभव स्थली-स्थलीं येत असून मुद्धा तोच देह पुन्हा जिवंत होतो हे कसे शक्य मानले जातें याचे आश्चर्य वाटेल. पण तसे वाटण्याचे काहीच कारण नाही. अनियमित नि नियमरहित खुदाची वा आकाशांतल्या वापाची समर्थ अिच्छा हें सर्व कांही करू शकते ही भोळीभावडी वेडी समजूत त्या आश्चर्यात्पादी स्थितीचे समाधान करीत असली पाहिजे. युरोपीय देशातील बुद्धिमान् नि विचिकित्सक लोकांची दृष्टि जेव्हा भौतिक शास्त्राकडे वळली तेव्हा त्या शास्त्रांच्या साह्याने भौतिक वाढ झपाट्याने झाली आणि प्रमाणावाचून कोणतीहि गोष्ट सत्य ह्याणून स्वीकारावयाचीच नाही अशा विचिकित्सक बुद्धीमुळे निसर्गतःच स्वतंत्र बनणारी मनोवृत्ती पाश्चात्य मनात प्रकट झाली.

भौतिक शास्त्राचे शोधक नवीन नवीन शास्त्रीय शोध करतात तेव्हा त्यांच्या शोधक बुद्धीची अेक विशिष्ट रचना झालेली असते. ज्ञात झालेल्या शास्त्रीय सत्यांच्या समवायांमुळे शोधक बुद्धीच्या कुशाग्रतेने त्यांना संभवनीय वाटणाऱ्या अशा कांही गोष्टींची अंधुकशी कल्पना त्यांच्या बुद्धीपुढे अभी राहते आणि तदनुसार ते आपल्या प्रयोगशाळेत प्रयोग करतात. पुढे बुद्धीला अंधुकपणे दिसलेल्या संभवनीय गोष्टीची सिद्धता झाली ह्याणजे त्याला शोध

लागल्याचें स्वरूप येते. वाफेनें चहादाणीचें झाकण अडते आहे हे पाहून वाफेच्या अगी असलेल्या शक्तीनें यंत्राला प्रेरणा देतां येतील ही संभवनीय शक्यता वाटलेल्या शोधकाने प्रयोगशाळेत प्रयोगावर प्रयोग करून आग-गाडीच्या अंजीनाचा शोध लावला. विद्युद्वाही धातूच्या ताराचे द्वारा सदेग दुरवर पाठवता येतील ही संभवनीयता वा शक्यता वाटून त्यामध्नी शोध मुरू झाले. आणि अनेक प्रयोगांअती नागायंत्राची कल्पना मिद्ध झाली. जर्मनीच्या झेपेलीनला विमानोड्डाणाची निश्चिंत शक्यता ध्यानात आली. त्या प्रयत्नात त्याने आपली सर्व मपत्ती व्ययी घातली, ऋणाचा भार वाढवून ठेवला, लोकानी त्याला वेड्यात काढले, तरी त्याचे मनातून त्या शक्यतेचे ठाणें अडू शकले नाही पुढे भूतपूर्व जर्मनीच्या केसरचे माहधबळावर पुन्हा प्रयोगाला त्याने हात घातला नि ती कल्पना प्रत्यक्ष मूर्त स्वरूपात सिद्ध करून दाखविली. हे येवढे येथे सागावयाचे कारण असे की, माप्रतचे प्रयोगमिद्ध शास्त्रवादी वा भौतिक शास्त्रवादी नवीन शोध करीत असता त्याचे मनात शोधनीय वस्तूच्या वा गोष्टीच्या शक्यतेची वा संभवनीयतेची पूर्व कल्पना पहिल्याने अल्पन्न होत. पुढे तदनुसार प्रयोग चालू होअून मग त्या कल्पनेची सत्यता ठरणे वा न ठरणे हे घडू शकते, हे ध्यानी यावे. पश्चिमीय धर्म-मनात आम्हाचे स्वरूपाची नि पुनर्जन्माच्या सिद्धाताची याकिचित् सुद्धां ओळख होत नाही. त्याचा गधहि तेथे सापडत नाही. केवळ जमीनीत पुर-व्यावर सडून, कुजून, मानी होअून गेलेला देह पुन्हा सृष्टीच्या अंती परमे-श्वराचे अगी त्या धर्ममतानें चिकटविलेल्या काल्पनिक नि म्हणून अवास्तव सामर्थ्याने जिवत होणार हें अनैसर्गिक नि बुद्धीला कधीहि न पटणारें म्हणणे केव्हांहि सत्यतेच्या कक्षेंत येणें शक्य नाही असे वाटून त्याच्या धर्म-मतांकरवीं आत्मादिकाविषयीं नकारात्मक ठमा वठलेल्या भौतिक शास्त्र-वाद्यांच्या दृष्टीने विविध द्रव्याच्या अेका विशिष्ट प्रमाणात नि विशिष्ट प्रकारें झालेल्या संयोगानें अेक जीवरूप परिणाम अल्पन्न झालेला त्यांना दिसतो; नि म्हणून तें मिश्रण बिघडतांच जीवरूप परिणाम नष्ट होतो असें त्यांनी ठरवले. त्याला स्वतंत्र नि चिरंतन अस्तित्व नाही याच गोष्टीच्या प्रतिपादनाकडे त्यांच्या त्या मूळ ठशांनीं त्यांचा कल वळविलेला होता. तेव्हां ज्या गोष्टीची

शक्यता वा संभवनीयता त्याच्या कल्पनाकक्षेतहि आली नाही, त्या आत्म्याच्या अस्तित्वादिक सिद्धांतांना त्याच्या कर्मी अस्ति पक्की गोष्ट लावतां येण्याचा मार्गच बहुतेक खुंटला गेलेला होता. त्यात आश्चर्य ते काय ? पूर्वग्रहानुरूप कल्पना सुचून तदनुसार धर्ममवधी शोधात नास्तिकाचे मत प्रतिपादित होत आहे. या विधानाची मत्तना दुसऱ्या अंका प्रतिद्वंद्वी अुदाहरणावरून स्पष्टपणे लक्षण येण्यास साहज्य होतील म्हणून तथा अंका प्रख्यात अुदाहरणाकडे वळू. श्री जगदीशचंद्र बोस हे प्रख्यात विज्ञानशास्त्री सर्वप्रसिद्ध आहेत. सर्व जगाने चैतन्य भरून अुरलेले आहे अशी शिकवण देणाऱ्या आर्यसंस्कृतीत त्याचा जन्म झालेला असल्यामुळे त्यांना त्या कल्पनेपासून महजगत्या मुटका करून घेता येणे शक्य नव्हते. सर्व जगातील विज्ञानशास्त्री निरूपवादरीत्या जडवादी असताहि आणि 'चेतनवर्गाचे शास्त्र नि अचेतनवर्गाचे शास्त्र ही पृथक्च ठेवा, या दोहोचा मेळ घालण्याच्या भरीस पडू नका (तो मूर्खपणा होतील)' असे पाश्चिमात्य विज्ञानशास्त्रज्ञांनी सर्वशेतेचा डोल आणून बजावले असतांना मुद्धा 'सर्व जगाने चैतन्य भरलेले आहे' या शिकवणुकीच्या हिंदू मस्कृतीचा ठसा त्याच्या मनोभूमिकेत ठाणे धरून होता. या मस्काराने सर्व वस्तुमात्रात चैतन्यास आहे हा हिंदुत्वज्ञानाने प्रतिपादलेला सिद्धांत भौतिकशास्त्राच्या प्रयोगसिद्ध मार्गाने सिद्ध करून दाखविता येणे शक्य होतील असे वाटून त्या मार्गाने त्यांचे प्रयत्न चालू झाले. आणि दीर्घपरिश्रमाने नि स्वतःच्या अतिसूक्ष्म परिणामदर्शी यंत्राच्या साह्याने केवळ वनस्पतीमध्येच नव्हे तर धातूमध्येहि सजीव प्राण्यामध्ये दिमणारी सवेदनाशक्ति-जाणीव-वास करीत आहे हें सिद्ध करून पाश्चिमात्य भौतिक शास्त्रांच्या क्पेत्रात प्रचंड विचारक्रांति घडवून आणली. पाश्चिमात्य भौतिक शास्त्रवाद्यांचा कल नास्तिकता प्रतिपादनाकडे वळण्याचे कारणाची जी मीमांसा मागे केली आहे तिला या वर दिलेल्या श्री जगदीशचंद्रांचे अुदाहरणाने पुष्टीच मिळत आहे.

याप्रमाणे पाश्चिमात्य प्रयोगसिद्ध भौतिक शास्त्रांचे तज्ञांकडून नास्तिकता गृहीत कां धरली गेली नि त्याच कारणामुळे आत्म्याचे भौतिक द्रव्यापासून स्वतंत्रपणे अस्तित्व असल्यासंबंधाने त्यांना आतांपर्यंत प्रयोगसिद्ध पुरावे का

मिळाले नाहीत हे लक्षात घेता हे त्याचे नास्तिक्यमनप्रतिपादन निर्विवाद सिद्धातरूपाने स्वीकारता येत नाही ते का हे स्पष्टपणे कळून येते. यावरून धर्मादिक गोष्टींचे अस्तित्व निर्माण होण्याला कृत्रिम कारणेच कारणीभूत झालेली आहेत हे सिद्धान्तपक्षी म्हणणे लगडे, कोते, प्रमाद-शका उत्पन्न करणारे आहे हे पाहिल्यावर धर्मादिकाना नैसर्गिक नि म्हणून स्वाभाविक कारणे अस्तित्वात आहेत की काय ? अमन्यास ती कोणती ? ती कारणे स्वाभाविक आहेत असे सिद्धान्तरूपाने ठरल्यास धर्मादिक गोष्टी मनुष्याकडून अपरिहार्यतेने आवश्यक आहेत काय ? हे पहाणे ओघप्राप्तच झाले आहे. याप्रमाणे परिशोधन करून नैसर्गिक नि स्वाभाविक अशी कारणे सापडल्यास धर्मादिक अत्यंत आवश्यक नि म्हणून अपरिहार्य आहेत असे ठरल्यावर नास्तिकतेच्या मुळावर सहजगत्याच कुठाराघात झाल्यासारखे होणारे असल्यामुळे नास्तिकताखडनाचे द्वार श्रम घेण्याचे कारणहि अरुणार नाही. म्हणून आता स्वाभाविक कारणाच्या शोधाला हात घालू.

५ धर्माच्या अस्तित्वाला नैसर्गिक नि म्हणून स्वाभाविक कारणें आहेत काय ?

धर्म म्हटला की अकणाच्याचें मनात पहिल्याने नि अगदी प्रामुख्याने ज्या अंका वस्तुविषयी स्पष्ट, दळदळीत, अनिवार्य, आणि अपरिहार्य अशी कल्पना येते ती वस्तू म्हणजे 'ओश्वर' ही होय. हा ओश्वर कोण नि कोणी निर्माण केला ? जगाच्या घटनेत सजीव-निर्जीव असे दोन मोठे ठोकळ नि मुख्य विभाग पडतात हे मागे सांगितलेच आहे. त्यांपैकी जडाला आपले अस्तित्वाचे ज्ञान असणे शक्य नाही. जडवत्ता-जडपणा-ह्याणजेच ज्ञानाचा अभाव होय. आणि तसे असेल तेव्हाच त्याला जड ह्याणतात. तसे नसेल त्या वस्तूचा अंतर्भाव जडान, निर्जिवात न होता सजीवांत-चैतन्ययुक्तांत होतील. या जडाचे अस्तित्व, जडाचे जडत्व, यांचे ज्ञान सजीवालाच शक्य आहे. जडाला आपले अस्तित्वाचे सिद्धीसाठी जणू काही ज्ञानशक्तीमत्तेच्या-सजीवाच्या तोंडाकडे बघत

वाट पहात वमावे लागते. जडाचें अस्तित्व आहे हें ठरविणारी, अेक प्रकारे जडाचें अस्तित्वाला मत्तत्व देणारी, जर कोणती शक्ति असेल तर ती ज्ञानशक्ति-चित्शक्ति-जीवशक्ति हीच आहे. जड जगतावर अस्तित्वाचा ठसा मारून 'जगत् हे मत्त आहे' हे ठरविणारी, सागणारी, मानणारी जाणणारी, ही ज्ञानशक्ति आहे हिच्यावाचून अस्तित्वाचा आहेपणाच मिद्ध होणे अशक्य-सर्वथैव अशक्य आहे. अशी ही ज्ञानशक्ति वा चित्शक्ति प्रत्येक देहांतून-मग तो अत्यंत निकृष्ट प्रतीच्या किड्याचा वा जीवाणूचा असो वा अत्यंत अुन्नत स्थितीला पोहोचलेल्या मनुष्यप्राण्याचा असो, त्या देहांतून हा ज्ञानवनेचा 'मी', हा चैतन्याश 'मी', जगाचे अस्तित्व जाणून त्यावर आहेपणाचा वा मत्तत्वाचा ठसा मारणारा 'मी' गर्जना करीत आहे. जगातील यच्चावत् वस्तूना आपल्या अस्तित्वाच्या मिद्धी-करिता या सजीव मृष्टीमधून व्याप्त झालेल्या दिसत असणाऱ्या ज्ञानमत्ता-धारी 'मी' वर अवलंबून-सर्वस्वी अवलंबून-रहावे लागत आहे. जणू काही विश्वभर पसरलेला चैतन्यात्मा प्रकटन कार्याला सक्षम झालेल्या प्रत्येक देहाच्या खिडकीतून स्वतःच्या अस्तित्वाचे प्रकाशकिरण या 'मी' पणाच्या रूपानें जगावर पाडत जगाच्या अस्तित्वावर मत्ततेचा ठसा बठवीत आहे. सर्व देहाच्या मागे सर्व देहाना प्रकाशमान करणारी चैतन्यशक्ति जरी अेक असली तरी देहभिन्नत्वाने प्रत्येक किरण पृथक् पृथक् होऊन आपापला 'मी' देहाश्रयानें लहान, मर्यादित नि अल्पशक्त करून ठेवित आहे. तथापि पूर्वी सर्वव्यापित्वाच्या शक्तीत त्याचे मूळ असल्याने त्या सर्वव्यापित्वाचे अनुभवाची महत्ता तो कशी विमरू शकणार? पूर्वानुभूत सर्वव्यापित्वाची स्वभावगत जाणीव सांप्रतच्या संकोचित, मर्यादित, नि अल्पशक्त 'मी' च्या स्वरूपाशी जुळत नसल्याने त्या जाणीवेचे अधिष्ठान माझ्याहून निराळें आहे असे अंशतः वाटून त्या पूर्वानुभूत जाणिवेला विषय होणाऱ्या सर्वव्यापित्वाच्या आपल्याच पूर्व-रूपाला तो 'अीश्वर' दृष्टीने मानू लागला. आता ही जाणीव ज्या मानाने कमी अधिक अंधुक, अस्पष्ट असेल त्या मानानें त्या 'मी' च्या जाणीवेतील तें अीश्वरी स्वरूप कमी अधिक विकृत, विपर्यस्त, नि चुकत्या स्वरूपाचें

असू शकेल. जर जगत् सत्य असेल, तर हे जगत् जितकें आणि ज्या मानानें सत्य आहे असें मानीत असाल, कमीत कमी तितकें नि त्या मानानें तरी सत्य त्या जगताचे अस्तित्वाला सत्यता देणाऱ्या ज्ञानशक्तिमान अनेक देहधारी जीवशक्तीचें—जीवात्म्याचें—आणि सर्वदेहव्यापी शिवशक्तीचे—परमात्म्याचे—श्रीश्वराचेंहि अस्तित्व मानलेच पाहिजे. जगताच्या अस्तित्वाला अस्तित्व देणारा, नि जगाचें सत्यत्व सत्य ठरविणारा जर अमत्य, खोटा, भ्रमकल्पित, नि अस्तित्वान नसणारा ठरवू पहाल तर जगताचें अस्तित्व सत्य आहे याचा पुरावा काय? कशावरून जगत् सत्य याचे उत्तर कोण काय देणुं शकेल?

प्रयोगशास्त्री, विज्ञानशास्त्री, नास्तिक्यप्रतिपादक ह्यणेल की, 'अहो! हें आद्दी प्रयोगाने सिद्ध झालेले पाहिले आहे. प्रयोगानुभवावरून जीवरूप परिणाम अत्युन्न होतो वास्तविक जीव वा चेतन्य यांना स्वतंत्र अस्तित्व नाही.' या अनुवावर फार मोठा आक्षेप आहे नि तो आक्षेप पूर्वीच्या छेदकापर्यंतच्या प्रतिपादनात ध्वनित झालेला आहे तुम्ही खोटे आहांत याला प्रमाण काय? अमें विचारले तर 'आम्ही' वा 'मी' हे सिद्ध केले ह्यणून; आणि जगत् सत्य आहे हे तरी सत्य कशावरून? जगताच्या सत्यतेला अबाधित पुरावा काय? अमे विचारले तर त्या सत्यतेचा अनुभव 'आद्दी' वा 'मी' घेतो म्हणून; हे नि असेच उत्तर येणार! या उत्तरांत जगातील साऱ्या निसर्गनियमांच्या त्रिकालाबाधितपणाचें प्रमाण, जगाचे निःसंशय अस्तित्वाचा पुरावा आणि या जीवशक्तीचे वा चैतन्यशक्तीचे खोटेपणाचा-नास्तित्वाचाहि अत्यंत प्रमाणसिद्ध नि सर्वांनी मानलाच पाहिजे असा सत्य निकष-सत्याची कसोटीकोण तर आमच्यांतील 'मी' वा 'आम्ही'. जड जगताची सत्यता सिद्ध करणारा, जगताची सत्यता जाणणारा, सर्व विश्वाची सत्यता ज्याचेकडून सिद्ध केली गेल्यावांचून सत्य ठरू शकत नाही तो 'मी' वा 'आम्ही' असत्य नि अस्तित्वांत नसणारा आहे असें म्हणणें म्हणजे केवळ निरर्थक प्रलाप करणें होय. यांत धन्याला 'चले जाव' नि चोराला 'बढे आव' असाच प्रकार असल्यासारखा दिसतो.

गहन विचारमार्थ्यं सर्वं विज्ञानशास्त्रवेत्त्यांना अमर्तेच असे नाही. विज्ञानशास्त्रांपैकी अखाद्या शाखेत प्राविण्य संपादन त्या शाखेत नवा शोध लावणे हे वेगळे नि अनेक विज्ञानशास्त्राची प्रमेये जाणून घेऊन कोणतीहि गोष्ट प्रयोगसिद्ध सिद्धान्ताशी जुळत असल्यावाचून मानावयाची नाही अशी वृत्ति ठेवीत तत्त्वज्ञानाच्या गहन प्रदेशांत आपल्या बुद्धीचा प्रभावी मंचार करण्याची शक्ति असणे हे निगळे. विज्ञानशास्त्रवाद्याचे तर्कशुद्ध नि प्रमाण-शुद्ध सिध्दान्त स्विकृत करण्याची प्रवृत्ति असलेले गहनगंभीर विचारक नि तत्त्वविचारी लोक जगाच्या मूळाचा ठावठिकाणा घेण्यामाठी प्रांजल प्रयत्न करणारे पाश्चिमान्य देशात बरेच होऊन गेलेले आहेत. हर्बर्ट स्पेन्सर नि हेकेल हे दोन महान विचारक पाश्चात्य देशांतील प्रमुखांतल्या प्रमुखांपैकी आहेत. हेकेलेला तर 'Father of the Scientists' 'विज्ञानशास्त्राचा पिता' असे म्हणतात. विज्ञानशास्त्रपद्धतीने विचार करणारा म्हणून त्याची फार प्रख्याति आहे. या दोन्ही विचारकांनी कोणत्याहि पूर्वग्रहाना आपल्या मनात स्थान न देता केवळ शुद्ध तर्क पद्धतीने नि विज्ञानशास्त्राच्या निर्विवाद सिध्दांताचे बलावर तत्त्वज्ञान प्रदेशात संचार करीत जगताच्या मूल शोधनाचे कार्य जितकें करता येणे शक्य झाले तितकें करून ठेवलेले आहे. हर्बर्ट स्पेन्सरचा त्यावरील ग्रंथ म्हणजे 'फर्स्ट प्रिन्सिपल्स' पैकी 'अननोअबल' हा होय. त्या ग्रंथात जो अंतिम सिध्दांत त्यांनी शक्य तेवढा परिपूर्ण विचार करून काढला आहे तो सिध्दांत दाखवणाऱ्या श्रद्धाचीच योजना त्या विभागाचे नामकरणांत केली आहे. "या जगातील देश (Space), काल (Time), आकाश (Matter), प्राण (Force) या गोष्टींचे अनन्तत्व वा सांतत्त्व यांपैकी अेकहि निर्णय बुद्धि करू शकत नाही. त्याचप्रमाणे जगतांतील मोठ्यांतल्या मोठ्या नि सूक्ष्मांतील सूक्ष्म पदार्थांचे यथार्थ ग्रहण होणे अशक्यवत् आहे. व्यक्त जगांतील कोणतीहि गोष्ट कळणे म्हणजे त्या वस्तु-मुळे आपल्या मनावर जे संस्कार होतात त्या संस्कारांचें ज्ञान आपल्याला होणें होय. खरोखरी वस्तुतत्त्व काय आहे हे जाणण्याचे प्रयत्न व्यर्थ आहेत—ही आपणाला कळणाऱ्या जगताची स्थिति आहे. मग या अवाढव्य जगताच्या मूल कारणाच्या—केवलाच्या—स्वरूपाची कल्पना कल्पितां येणें तर

त्याहूनहि दुरापास्त आहे. केवलाच्या केवलत्वाचे स्वरूप सर्वस्वी अज्ञेय आहे". हा त्याच्या त्या ग्रंथाचा थोडक्यांत निष्कर्ष आहे. शोधकर्ता जिज्ञासू ही गोष्ट निश्चितपणे जाणतो या विषयीचे त्याचे अंक वाक्य फार अर्थगर्भ आहे. ते म्हणतात, "He, more than any other, truly knows that in its ultimate essence nothing can be known". "(तो ज्ञानपिपासू नि परिशोधक) अंतरापेक्षा अधिक निश्चितपणें जाणतो की कोणत्याहि वस्तूचे सत्यस्वरूप-वस्तुत्व या विषयी कांहीहि जाणता येणें शक्य नाही. " या वाक्यात जाणणाऱ्याच्या निश्चित जाणतेपणाची कसोटी जगत्मत्तयेच्या सत्यतासिद्धाताला आधारभूत म्हणून दिलेली आहे. ती फार अर्थपूर्ण आहे. जाणणारा हा सद्बस्तु आहे नि म्हणून त्याच्या जाणतेपणाला मोल आहे असाच भावार्थ वरील वाक्यांत आहे. आणि त्याच ग्रंथांत अंके स्थळी "I am sure of it as I am sure that I exist"—"माझ्या अस्तित्वाच्या सत्यते अतका मी त्याचे सत्यत्वाविषयी निश्चिती बाळगतां". असा स्वसमतिदर्शक अुतारा दिलेला आहे. निर-निराळ्या मार्गाने तत्वविचार करणाऱ्या अनेक तत्वज्ञांचे-अुदाहरणार्थ प्रोटागोरस, गर्सन, लिओहेब्रियस, सेटआगस्टिन, अॅरिस्टाटल, बोअेथियस, अव्हेरोज, आल्बर्ट मॅगनस्, मेल्याक्थान स्कॅलिगर, फ्रॅन्सिस पिकोलोमिनि, गिसोर्डानो ब्रूनो, कॅपनेल, बेकन, स्पायनोझा, न्यूटन, कॅट अित्यादीचें-या संबंधांत अैकमत्य आहे. या जगाला जर सत्यत्व असेल, जगांतील अनेक विज्ञानशास्त्रांचीं शोधून काढलेली प्रमेयें जर सत्य असतील, आणि या जगाचें सत्यज्ञान आणि तीं विज्ञानशास्त्रें नि त्यांचे सिद्धांत यांचें सत्यत्वज्ञान ही जर निश्चित सत्यज्ञाने असतील तर हीं सत्यज्ञानें ज्याला होतात, ज्यानें शोधून काढलीं, ज्यांनी जाणली तो ज्ञाता असत्य, रासायनिक क्रियोद्भूत क्षणिक परिणाम नि भ्रमात्मक असा कसा मानतां येणार ? जर तो असत्य असेल, त्याचें अस्तित्व भ्रमात्मक असेल, क्षणैक कालापुरतेंच त्याचें अस्तित्व भासमान् होअून विज्ञून जाणारें असेल तर अशा भ्रमात्मक नि मृगजलमय ज्ञात्याच्या साक्षीमुळें जगाला नि जगांतील प्रत्येक शास्त्रज्ञानाला सत्यत्व आहे असें कसें मानतां येणार ?

दुसरे असे की, जगांत नवीन असें कांहीं अत्यन्न होत नाही. कोणालाहि निर्माण करता येणे शक्य नाही. ज्ञानशक्ति एका विशिष्ट स्थितीत जर व्यक्त होते असे स्पष्ट दिसत आहे तर व्यक्तीकरणाची क्ममता नि परिस्थिति येण्यापूर्वी नि पर्यंत ती अव्यक्त स्थितीत होती असेच ह्मणणे भाग आहे. तिच्या नसणेपणातून तिला बळेच अस्तित्व प्राप्त झाले असे मानणे अगदी बालिशपणाचें, अजाणतेपणाचे, नि मूर्खपणाचे आहे. विज्ञानशास्त्रवादी विचारक (Scientist philosophers) हा निर्णय अंकून घेण्याइतका सुडा मोलाचा मानणार नाहीत. विज्ञानशास्त्रवाद्यांचा जनक ह्मणून ज्याला ह्मणतात तो विज्ञानशास्त्रवादी विचारक अर्नेस्ट हेकेल आपल्या *Perigenesis of Plastidule* नामक पुस्तकान ह्मणतो “Without the assumption of an atomic soul the commonest and the most general phenomenon of chemistry are inexplicable; pleasure and pain, desire and aversion, attraction and repulsion, must be common to all atoms of an aggregate; for the movements of atoms which must take place in the formation and dissolution of chemical compound **can be explained only by attributing to them sensation and will.**” “रसायनशास्त्रामधील सर्वसामान्य नि मनन अनुभवास येणारा हा विषय विचारात घेतां प्रत्येक अणूत अण्वात्मा आहे असे मानल्यावाचून गत्यतर नाही. सुख नि दुःख, अिच्छा आणि तिरस्कार, आकर्षण नि निःसारण, हे गुण कोणत्याहि पदार्थाचे घटकपरमाणूत सर्वसाधारणपणे असले पाहिजेत. कोणत्याहि रासायनिक मिश्रणाच्या संयुक्ततेत वा वियुक्ततेत त्यातील परमाणूच्या याच गुणाचे कार्य घडून येत असले पाहिजे, नि त्याच-करितां प्रत्येक परमाणूमध्ये ‘संविच्छक्ति’ नि ‘सकल्पशक्ति’ ही असलीच पाहिजेत असें मानल्यावाचून त्या क्रियांचा अलगडा होअू शकत नाही.” हेकेल हे जडाद्वैती आहेत. सर्व जगत् हें अेका मूलभूत अेकरसी जडात्मक द्रव्यापासून गुणपरिणाम रीतीनें परिणत होत आलेलें आहे असें त्यांचें

म्हणणें आहे. पाश्चात्य वैज्ञानिक तत्त्ववाद्यांच्या मनावर जडवादाचा प्रबल संस्कार झालेला आहे. आणि त्या संस्काराच्या प्रभावातून, जडवादाला धक्का देणारे पुरावे मिळाले तरी त्यांची जडवादापासून सुटका ते करून घेऊं शकत नाहीत याचें श्यांच्या वरील निर्णयांत स्पष्ट प्रतिबिंब पहावयास मिळेल. जगाच्या घटकातील सर्व परमाणूंत संविद् नि संकल्प-शक्ति आहेत असें समजल्यावांचून त्यांच्या गुणधर्मांचे नि क्रिया प्रतिक्रियाचें स्पष्टीकरण कोणत्याहि रीतीनें करता येत नाही, असें स्पष्ट दिसून आल्यामुळे त्या दोन शक्तींचे अस्तित्व मानणे त्यांना भाग पडलें आहे. त्यांच्या वरील अनुभवाचें मर्म नीटपणे लक्षांत येण्यासाठी येथें थोडें त्यासंबंधी विवरण करणें अत्यवश्यक आहे. त्यांनी ज्या दोन शक्ति परमाणूंत आहेत असें मान्य केले आहे. त्याचे यथार्थ स्वरूप काय हें आपण बघूं. त्यांपैकी पहिली संविद् शक्ति ही म्हणजे संवेदना वा जाणीवशक्ति होय. बाह्य पदार्थांचा आपल्यावर होणारा परिणाम अनुकूल की प्रतिकूल आहे हें समजणें याला संविच्छक्ति म्हणतात. अंका अदाहरणाने ही गोष्ट पूर्णपणें ध्यानांत आईल. आपण झोपेंत असतां अंगाला ठेकून चावला वा अंखादा जिवंत प्राणी लागला कीं लागलीच त्या स्पर्शविरुद्ध शरीरक्रिया होऊ लागते. कधी कधी आपण त्यामुळे शुद्धीवर येतो नि कधी येत नाही. ज्यावेळी शुद्धीवर न येताच स्पर्शविरुद्ध शरीरक्रिया होतात त्यावेळी, तो ठेकुणाचा वा त्या अंखाद्या मजीव जीवाचा स्पर्श होताच शरीर चळवळ करूं लागून त्याला टाळू पहातें वा त्याला चिरडू पहातें, हा जो टाळू वा चिरडू पहाण्याचा प्रयत्न न जाणतां त्या स्पर्शविरुद्ध ते शरीर करते त्यापूर्वी स्पर्शज्ञान होऊन तो स्पर्श अिष्ट नाही हे ज्ञान अुदित झालेलें असतें. अणि यालाच संविच्छक्ति म्हणतात. त्यानंतर त्या स्पर्श झालेल्या वस्तूविरुद्ध क्रिया करण्याकरता म्हणून शरीराला जी शक्ति प्रवृत्त करते तिला संकल्पशक्ति असे म्हटले जातें. या अदाहरणांत शरीर जागृतावस्थेंत नसते. जाणीवेचा अत्यंत अधुकासा अंश सर्व शरीरभर व्यापून असतो. नि तटंगा हें स्पर्शज्ञान होतें. आणि त्याच जाणीवेच्या अंशाकडून संकल्प केला जाऊन शरीराकरवीं प्रतिकूल क्रिया घडते. अंखादे वेळीं शरीराच्या अंखाद्या अंगाला सुखद स्पर्श झाला तर तो भाग वा शक्य तर

सर्व शरीर त्या मुखद स्पर्शाचे अस्तित्वाला ओळखून त्या स्पर्शाला न टाळतां कवटाळावयास प्रवृत्त होतील. सारांश बाह्यतः निश्चेष्ट दिसणाऱ्या पण जिवंत अशा शरीरांतील ही संविद् नि संकल्पशक्ति वरील अुदाहरणारून लक्षांत येतील. रासायनिक मिश्रणांतहि अशाच गोष्टी घडतात. कांहीं पदार्थ अितर कांहीं विशिष्ट पदार्थांचें सान्निध्य होतांच त्यांना ढकलू पहातात वा आपण त्यापासून दूर होतात. आणि दुसऱ्या काहीं विशिष्ट पदार्थांशीं संबंध येतांच त्यांकडे धावत जाऊन मिठी मारतात. या क्रिया वरील दोन शक्तीच्या अस्तित्वावांचून होणें शक्य नाहीं असें हेकेलचें म्हणणें आहे.

संविद् नि संकल्पशक्ति या जर जडाचे गुण आहेत असें मानलें तर चैतन्यांत तरी अधिक काय आहे ! चैतन्य न म्हणतां जड म्हटलें काय, वा त्या गुणसमुच्चयाच्या अधिष्ठानाला जड न म्हणतां चैतन्य म्हटलें काय, सारखेंच ठरणार ! येथें शब्दांचा प्रश्न नाहीं. विशिष्ट सरयाचा प्रश्न आहे. जड नि सचेतन असे दोन भाग आपण करतो तेव्हां ते ज्ञानाच्या दृष्टीनें करीत असतो. जेथें ज्ञानवत्ता स्पष्ट वा अस्पष्टपणें राहून तदनुसार क्रिया-शक्ति असते तेथें जडता आहे असें मानीत नाहीत. आणि जेथें ज्ञानाचा सर्वस्वी अभाव राहून तद्भूत क्रियाशक्तिविहीनता दिसते तेथें त्या वस्तूला जड असें मानतात. जडाजडाच्या वा जडाच्या नि चेतनाच्या या व्याख्या जोपर्यंत स्वीकारल्या जात आहेत तोपर्यंत हेकेलनें वर्णन केलेल्या परमाणूना तत्त्वतः जडाच्या कोटींत घालणें म्हणजे जड नि चेतन पदार्थांच्या कल्पनाचा घोटाळा करणें होय असेंच म्हटलें पाहिजे.

इंग्लंडमधील सांप्रतच्या काळांतील प्रख्यात मानसशास्त्रज्ञ 'विल्यम जेम्स' यांनीं 'Will to live and other essays on popular philosophy' म्हणून अेक पुस्तक लिहिलें आहे. त्या पुस्तकातील ३ वा कदाचित् ३ हि असेल अितका भाग जडवादी नात्यानें लिहिलेला आहे. * जर्मन तत्वज्ञ हेगेल हे अद्वैतमती असून "हें जगत् केवळ कल्पनांचा खेळ आहे. जगाला वास्तवता मुळींच नाही. जगांत चैतन्यमयता हीच अेक गोष्ट

* या तत्वज्ञाचा पुढें भारतीय तत्वज्ञानाशीं परिचय झालेला होता.

सत्य आहे.” याप्रमाणें प्रतिपादन करणारे होते. हे तत्वज्ञ अत्यंत प्रख्यात असून याचे अद्वैत प्रतिपादक ग्रंथांना युरोपीय तत्वज्ञान्यांत फार मान दिला जातो. अशा सुविख्यात तत्वज्ञ हेगेलच्या अद्वैतमताची थट्टा करून अत्यंत प्रभावी भाषेत या विल्यम जेम्सनी अितकी रेवडी झुडवली आहे की, आस्तिक मनुष्याचें मनसुद्धां क्णभर हेलकावे खाभू लागतें. जडवादी मताचा पुरस्कार करणारे अेक प्रमखतम तत्वज्ञ म्हणून ते समजले जात असत. पण पुढें अेकेवेळी त्याचे हाती ‘The Gist of Philosophy’ नामक अेक हस्तपत्रिका (pamphlet) आली. ती वाचताच त्या पुस्तिकेत वर्णन केलेला अनुभव काय आहे हे बघण्याची त्यांना अिच्छा झाली. ते जरी जडवादी-कट्टे जडवादी-होते तरी त्यांची ज्ञानपिपासा करपून गेली नव्हती. मानलेले सत्य हेच अतिम सत्य नि त्या व्यतिरिक्त अितरांना निराळे सत्य अनुभवाला आले अमले तरी त्याकडे अपराधी दुर्लक्ष करून स्वमताभिनिवेशाने माझेच म्हणणे खरे असें मानणारे ते हट्टी गृहस्थ नव्हते. सत्य जाणण्याची प्रामाणिक अिच्छा अंत करणात निवसत असल्यामुळे त्यानी त्या हस्तपत्रिकेत दिलेल्या वर्णनाचा अनुभव स्वतः घेअून त्याची सत्यासयता अजमावण्याचा निश्चय केला होता. त्या पत्रिकेत अनुभवोपाय म्हणून दिलेला नायट्रिक ऑक्साअड गॅस (लाफिंग गॅस) चा प्रयोग त्यानी आपल्यावर करून घेतला. आणि तद्वारा आलेल्या स्वानुभवाचे २-३ पृष्ठे वर्णन देअून त्यात “आतापर्यंत पूर्ण विवेकाने बौद्धिक निर्णयद्वारा गत्य म्हणून हृदयाशी बाळगलेली जडवादी मते या अनुभवानंतर सर्वतोपरी पूर्ण खोटी नि हास्यास्पद होती असे मान्य करणें भाग आहे.” अशा अथाचि त्यानी अदुगार काढले आहेत. त्यानंतर श्रीमत्स्वामी विवेकानंद अिग्लंडमध्ये गेल्यावर त्यांच्या सहवासाने त्यांची संशयनिवृत्ति होअून पुढें त्यानी योगाभ्यास चालू केला होता. यानंतर आयुष्याच्या अुत्तरकाली लिहिलेल्या ग्रथांपैकी “Varieties of Religious Experiences” (धार्मिक अनुभवांची विविधता) नामक लिहिलेला ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहे. त्यांना केवळ बुद्धिनिष्ठ तर्कपद्धतीने जडमय नि चैतन्य-रहित दिसणारे विश्व चैतन्यमय असल्याचें कळून आलें. अशीं अनेक

बुदाहरणें देतां येतील. युरोपमध्ये अनेक प्रख्यात जडवाद्यांनी बुद्धिनिष्ठ तर्कपद्धतीनें पुरस्कारलेल्या जडवाद्याला सतत विचारसातत्याचे ओघानें पुढें विचारपूर्वक सर्वस्वी सोडून दिलेलें आहे. आणि अद्वैती चैतन्यवाद वा द्वैती चित्-जडवाद स्वीकारला आहे. शेवटपर्यंत जडवादाचाच पुरस्कार करित राहिलेले हेकेलसारखे लोक फार थोडे आहेत. आणि त्याचे प्रतिपादनात सुद्धां पुष्कळ स्थली चैतन्यशक्ति ही रासायनिक क्रियोत्पन्न नसून स्वतंत्र नि मूलतः अस्तित्वांत असणारी आहे असें मान्य केलें आहे. त्याविषयीचा हेकेलचा अतारा वर दिलेलाच आहे.

येथें आणखी अेका पक्षाचा परामर्ष घेतला पाहिजे. या पक्षाला जडवादी म्हणतां येत नाही, चैतन्यवादीहि म्हणतां येत नाही. यांना आस्तिक म्हणणे शक्य नाही. नास्तिकहि म्हणणे सोपें नाही. या पुष्पाचे मनांत सुसंगतता नाही. अीश्वर मानणारे नि अीश्वर न मानणारे असे सेश्वर नि निरीश्वर सांख्य असे सांख्यांत भेद आहेत. नैय्यायिकांतहि तमे दोन भेद आहेत. परंतु त्या निरीश्वर नैय्यायिक सांख्यांना नास्तिक म्हणत नाहीत. तथापि वर जो अेक आणखी अेका पक्षाचा अुल्लेख केला आहे तो पक्ष बिलक्षण मताचा आहे. त्याचे जिवात्म्याविषयी जडवाद्याप्रमाणें मत आहे. केवळ रासायनिक क्रियेनेंच जीवशक्ति निर्माण होते नि ती रासायनिक स्थिति बिघडली म्हणजे ती नष्ट होते. जीव म्हणून स्वतंत्र अशी शक्ति नि वस्तु मुळीच नाही. अीश्वर मात्र आहे. हे त्याचे मत आहे. जन्माबरोबर प्रारंभ होणारा नि मरणांत शेवट होणारा जीव कांही काळ अस्तित्वांत राहून विज्ञानारा असल्यामुळे त्याला या त्यांच्या अीश्वराचें शुभाशुभ का नि काय म्हणून असावे? अीश्वर असला तरी रासायनिक संमिश्रणाने अुत्पन्न होणाऱ्या, आनुवंशिक गुण नि भोवतालची परिस्थिति यांच्या लाटानी अितस्ततः त्या नेतील तसा नि नेतील तिकडे वहावत जाणाऱ्या नि शेवटी मरणाच्या क्षणी शून्य होणाऱ्या अशा त्या जीवाला त्या अीश्वराचा काय लाभ होणार? अथवा तो नसला तरी त्या अीश्वराचें नसणेंपण जीवाची कोणती हानि घडवून आणूं शकणार? जीवाचें क्षणभंगुरत्व जर सत्य असेल तर मग अीश्वराचें अस्तित्व त्याचे दृष्टीनें अजागलस्तनवंतच ठरणार! तो जीव नाशवंत ठरविल्यावर मग

ओश्वराची लुडबुड हवी तरी कशाला नि कशासाठी ! शुद्ध जडवाद मानणें त्यापेक्षा अधिक प्रामाणिक नाही कां ! तेव्हां बाह्यात्कारी ओश्वरास्तित्वाचें पांघरूण घेणाऱ्या या आत्मशक्ति वा जीवशक्ति न मानणाऱ्या पक्षाला यथार्थदृष्टीनें नास्तिकच मानलें पाहिजे. ही नास्तिकता विश्वाच्या यथार्थ-तेचें यथार्थ दर्शन देणारी असती तर मग कांहीच चिंता नव्हती. पण विश्वाचे खरे विचारक विज्ञानशास्त्री तसें दाखविण्याचा प्रयत्न करीत असतां त्यांनाहि निरुपायानें जडवादाची सुसंगति न ठेवतां येऊन पूर्णपणे वा अर्ध-वटपणें पण जीवशक्ति-चैतन्यशक्ति मानणे कसे भाग पडते हें पूर्वी आपण सक्षिप्तपणे पाहिलें आहे. तेव्हा विज्ञानशास्त्रदृष्टीनेंच या बेरंगी पक्षाला काही मोलच देतां येत नाही. तरीहि काही जणांची दिशाभूल करणाऱ्या अशा त्याच्या ऐका 'मोठ्या आक्षेपा'चें निराकरण करणें हें अगत्याचें वाटतें. तेवढें करून पुढें जाऊ.

“पुनर्जन्मसिद्धांत पत्करल्यास पूर्वकर्मानुरूप प्रारब्ध भोगावयाचें अशी वृत्ति बनून मनुष्य दैववादी नि म्हणून निष्क्रिय बनतो.” हा मुख्य आक्षेप घेऊन त्याचे म्हणणें असें की, याच दुष्परिणामाच्यामुळें त्यापासून अत्यन्न होणाऱ्या आणखीहि दुष्परिणामांची मालिका चालू होते. अंतर्दर्थ हा अकल्याणकारी “पुनर्जन्मसिद्धांत” मानणेंच सोडून द्यावें. विश्वांतील अखादे निसर्गसत्य वा स्वाभाविक सत्य हानिकारक होतें म्हणून तें सत्य न मानतां खोटें मानावें नि दुष्परिणामांपासून मुक्त व्हावें हें म्हणणेंच मुळीं असमंजसपणाचें आहे. शिकारी कुत्रा मागे लागल्यामुळें जीवभयानें पळणारा ससा अगदीं थकून गेला म्हणजे मागे लागलेला शिकारी कुत्रा दिसणार नाही अशा प्रकारे आपलें तोंड खुपसून कुत्रा दिसेनासा झाला म्हणजे आप-णाला सुरक्षित झालेंसें मानतो. त्याची कल्पना कीं मला कुत्रा दिसत नाहीं तेव्हां मीहि कुत्र्याला दिसणार नाहीं आणि आपण वाचू. पण कुत्रा नेमका येतो नि पळणारें भक्ष्य आपण होऊन हातीं लागल्याचें आनंदांत तें पकडून निघून जातो. तशीच वरील आक्षेपांची कृति आहे. निसर्गसत्य हानिकारी आहे नि म्हणून तें खोटें आहे असें मानून ती हानि टाळू म्हणणें हें व्यर्थ आहे. वास्तविक मार्ग म्हणजे निसर्गसत्य ओळखून आपल्या बुद्धीचा

अुपयोग करीत त्यापासून आपला लाभ करून घेण्याकडे विनियोग करणे हेच बुद्धिमत्तेचें लक्षण ठरेल. अग्नि दाहक आहे. पण तसा तो नाही असे समजण्यानें त्याचे दाहकपणापासून होणारी हानि टळणारी नसून त्याच्या दाहकपणाचा अुपयोग करून घेणे हेच लाभदायक ठरतें. असाच सर्वत्र नि सर्व गोष्टीत अनुभव आहे. तेव्हा पुनर्जन्मसिध्दात जर सत्य अमेल तर तो सिध्दात ओळखून तो लाभदायी करून घेण्यातच खरे कौशल्य नि बुद्धिमत्ता आहे. तो खोटा मानण्यात अर्थ नाही.

दुसरें असें कीं प्रारब्ध-कर्माधीनता आहे असें ठरून अिच्छास्वातंत्र्य हिरावले जातें ही आपत्ति टळावी म्हणून पुनर्जन्मसिद्धाताला नाकारीत हे लोक जडवादांत डोके खुपसण्याची अिच्छा करतात. त्याची प्रारब्धाधीनता जडवादामध्ये तर अधिक घट्टपणे त्याचे नरडे धरून बसते हे त्याचे लक्षांत येत नाही. तेथे त्याचे अिच्छास्वातंत्र्य निश्चितपणें हिरावले जाते. “रिडल ऑफ दी युनिव्हर्स” नामक पुस्तकात शास्त्रीय पद्धतीने जडवाद सिद्ध आहे असे गृहीत धरून हेकेल जे त्यावरून निगमन काढतो तें असे की, “The human will has no freedom—we now know that each act of the will is as fatally determined by the organization of the individual and as dependent on the momentary condition of his environments as every other psychic activity. The character of the inclination was long ago determined by the heredity from parents and ancestors; the determination to each particular act is an instance of adaptation of the circumstance of the moment wherein the strongest motive prevails according to the laws which govern the statics of the emotion.”

“मनुष्याला अिच्छास्वातंत्र्य मुळीच नाही.....मनोविज्ञानानुसार मनाच्या क्रिया निसर्गनियमानुसार निसर्गनिर्घटनेनें निश्चितपणें ठरून गेलेल्या दिसतात. माता, पिता नि पूर्वज यांच्या आनुवंशिकतेनें मनोवृत्तीचे प्रकार

फार पूर्वीच निश्चित झालेले असतात. प्रत्येक विशिष्ट कृति करण्याचा निश्चय हा भोवतालच्या त्या क्षणींच्या परिस्थितीशी जुळतें घेत मनांतील अनेकांपैकी बलिष्ठतम हेतु जो असेल त्या हेतूच्या अनुरोधें भावना-नियमनाच्या निसर्गनियमाप्रमाणे झालेला असतो.” हें जर सत्य असेल तर मग कर्त्याच्या कर्तपणाला जागाच नाही. पाण्याची वाफ होणें, वाफेचे पाणी होणे, आगीनें अंग पोळणें, दगडाच्या आघातानें धाव होणें, गोड फळाने सुख होणे, थंड पाण्याने तज्ञान भागणे, अत्यादि सुखदुःखदायी परिणामासाठी ज्याप्रमाणें रया त्या पदार्थाकडे बरेवाऱ्हीटपणा नाही, त्याप्रमाणेंच मनुष्याच्या बऱ्यावाऱ्हीट दिसणाऱ्या कोणत्याहि कृतीत बरेवाऱ्हीट मानावयाला जागाच नाही त्या सर्व जडाच्या नियमानुसार होणाऱ्या अपरिहार्य जड क्रिया आहेत. त्यात योग्यायोग्य, न्याय्यान्याय्य, बरे वाऱ्हीट, अत्यादि ठरविणें हें अयुक्त नि मूर्खपणाचे ठरेल. पण प्रत्यक्ष अनुभव वा मानवी समज नि कृति ते तसें आहे असे अनुभवास आणीत नाही. मनुष्याने पुनर्जन्मवाद मानून वा जडवाद स्वीकारून कितीहि खऱ्या खोट्या विश्वासाने नि कितीहि निश्चितीनें नियतिवाद वा दैववाद मानला तरी मनुष्याची कृति या शाद्विक विश्वासाचा खोटेपणा प्रात्यक्षिकतेनें खोटा ठरवीत आहे.

शास्त्रीय सत्य जर जडवाद सांगेल तर स्वयंप्रेरणेला वा अिच्छास्वातंत्र्याला जागाच नाही. जड हें अहेतुक, निसर्गनियमानें जखडलेले, अपरिहार्यतेनें लोटले जाणारें, सर्वस्वी स्वातंत्र्यविहीन असेच असावयास पाहिजे. तसें असणें हेंच निमर्गाला धरून आहे. ज्ञानवत्ता आणि क्रियाशक्तियुक्त चैतन्यमयताच स्वातंत्र्याचे अधिष्ठान होअू शकते जड म्हणजेच परतंत्र. स्वातंत्र्य चैतन्य शक्तीलाच. ! अेखाद्या कंदिलावर, आत दिवा असूनहि काचेवर काजळाची दाट पुटें बसण्याने ज्याप्रमाणे त्या काचेतून प्रकाश येअू शकत नाहीं, तथापि काचस्पर्शानें कळणारी अुष्णता आंतील दीपशिखेचें अस्तित्व दाखवित असते त्याचप्रमाणें अत्यंत जडवत् दिसणाऱ्या पदार्थांतहि अत्यंत सूक्ष्म निरीक्षकाला दिमून येणारी क्रियाशक्ति, ही त्या जडाचे तमोमयतेचे मार्गे गुप्तपणें निवसत असलेलें चैतन्यदीपाचें अस्तित्वच अेक प्रकारें दर्शवीत असते. कोणतीहि क्रिया व्हावयाला हेतूची प्रेरणा मार्गे असावयाला पाहिजे. त्यावांचून क्रियेची

हालचालच होणें शक्य नाहीं. कोणतीहि हालचाल वा क्रिया म्हणजे भोवतालच्या परिस्थितीशी वा असल्या वस्तुस्थितीशी टकरत ती अिच्छेप्रमाणें बदलून घेण्याचा प्रयत्न होय. असा सहेतुक प्रयत्न हा जडाकडून होणें निसर्ग-विरुद्ध आहे. आणि जेथें जेथें हा प्रयत्न झालेला, होत असलेला, वा होणार असलेला, दिसून येतील तेथें तेथें तो कितीहि लुप्त स्थितीत असो पण हा चैतन्यदीपच त्या जडस्वरूपामार्गे आहे असें जाणलेच पाहिजे. आणि हीच गोष्ट हेकेलनें अपरिहार्यतेनें sensation and will सविद् नि सकल्पशक्ति-रूपानें मानली आहे. अत्यंत कट्टर जडवादी तत्त्वज्ञाना मुद्दा जडाच्या यथार्थ व्याख्येनुसार जडवत्तेच्या अकमेव अस्तित्वामुळेच जगताची घडा-भोड होत आहे असें सिद्ध करणे अशक्य आहे. अलुट जडाव्यतिरिक्त अजड वा दुसऱ्या शब्दात चैतन्यशक्तीच्याच गुणांचे अस्तित्व ओळखल्यावाचून जगांतील अेकाहि घडामोडीचें वा हालचालीचे स्पष्टीकरण विज्ञानशास्त्र-सिद्धांत्यालाहि करतां येणें शक्य न राहून चैतन्यगुणाचें अस्तित्व मान्य करणें त्यांना भाग पडले आहे.

ज्ञानवत्ता वा क्रियाशक्ति यांनीं युक्त असलेली चैतन्यसत्ता ही आपल्या अस्तित्वासाठी जडावर अवलंबून नाहीं. जडापधील विविध द्रव्याच्या रासायनिक प्रक्रियेमुळे चैतन्य गुण निर्माण होतो ही गोष्ट आमक नि म्हणून खोटी कल्पना आहे. हे प्रत्यक्ष जडवादी शिरोमणि याचे स्वतःचेच साक्षीनें आपल्याला दिसून आले. यावरून दोन निगमनें आपणाला काढता येण्यासारखी आहेत. आणि ती ही कीं, ज्ञानवत्ता नि क्रियाशक्ति असल्या-मुळे चैतन्यसत्ता ही स्व-तंत्र असली पाहिजे. आणि जड हे क्रियाशक्तिहीन नि ज्ञानसामर्थ्यशून्य अशाच वस्तूला म्हणता येणारें असल्यामुळे असे जें कांहीं जड द्रव्य असेल तें वा असें तें जडत्व पर-तंत्र असले पाहिजे. पर-तंत्र हें स्व-तंत्राचे स्वाधीन असणार हें न सांगतांहि समजण्यासारखें आहे. आणि हें जितकें खरें तितकेंच स्वतंत्र परतंत्राच्या स्वाधीन होअू शकणार नाहीं, हेहि अुघड दिसून येणारें सत्य आहे.

आपल्या दृष्टीपुढें जगांतील दिसून येणारी जीवसृष्टि ही वरील सिध्दांत लक्षांत घेतां भौतिक जगातील क्रिया संपन्न करण्याकरितां जड

देहाचा आश्रय करून प्रकट झालेली चिदंशाची सृष्टि आहे असेंच मानलें पाहिजे. जडदेह हें साधन, चैतन्यांश वा जीवशक्ति ही साधक, जगत् हें क्रियाक्षेत्र. जीवशक्तिरूपी साधक जडदेहाच्या साधनानें या जगाच्या क्रियाक्षेत्रांत आपले अिच्छेनुसार आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें क्रियाशील झालेला आहे असेंच दिसून येतें. जडदेह कार्यक्षम राहिला नाही म्हणजे जीव या भौतिक जगांत प्रकट होण्यास साधनीभूत झालेला जडदेह उपयोगणें शक्य नसल्याने पुन्हा अव्यक्त होतो अितकेंच. तो नष्ट होतो असें नाही. अेखाद्या लेखकाला बाळबोध वा मोडी लिहावयाचें असले तर अेक प्रकारची लेखणी, अिंग्लीश लिहावयाची वेळ आल्यास दुसऱ्या प्रकारची लेखणी लागते. बारीक लिहावयाचें असेल तर बारीक टोकाची नि मोठे जाड लेखनाचे वेळी जाडी लेखणी हवी असते. आणि त्या त्या प्रकारचे लेखनाचे वेळी त्या त्या प्रकारचें साधन बनणारी लेखणी नसली तर त्या त्या प्रकारचें लेखन लिहिता येत नाही—वा फार कठिण जातें. अशा वेळीं लेखणीच्या अभावाने लेखकाची ती ती शक्ति नष्ट झाली असें कोणी जर म्हणेल तर तें मूर्खांचे बरळणे ठरेल. लेखणीचे साधन नसल्यामुळें त्या त्या प्रकारची लेखनक्रिया करता येत नाही—लेखनशक्ति व्यक्त होत नाही अितकेच. लेखनशक्ति नष्ट होते असे नाही त्याचप्रमाणें साधनरूप देह कार्यक्षम आहे तोपर्यंत जीवशक्ति क्रियारूपानें प्रकट झालेली असते. आणि तो देह निरुपयोगी ठरताच वा होतांच ती शक्ति व्यक्त होअीनाशी होते. दुमरे अनुरूप साधन मिळेपावेतां वा मिळवीपर्यंत व्यक्तता घेशु शकत नाहीं अितकेंच. जीवशक्तिच नष्ट झाली असे समजणें हे असमजसपणाचे ठरेल.

हक्सले नि टिडाल हे युरोपीयांमधील प्रसिद्ध विज्ञानशास्त्रवेत्ते नि विचारक होअून गेले. डाविन्, हक्सले नि टिडाल ही त्रयी अत्यंत विख्यात विज्ञानशास्त्री म्हणून प्रमुख गणली जाते. त्यांपैकीं हक्सले आपल्या “Evolution and Ethics” (“अुत्क्रांतिवाद नि नीतिशास्त्र”) या पुस्तकांत म्हणतात. “None but hasty thinkers will reject it (Reincarnation) on ground of inherent absurdity. Like the doctrine of evolution it-self

that of transmigration has its roots in the world of reality.” “भुतावळे विचारकच काय ते पुनर्जन्मसिद्धात नैसर्गिक अयुक्तता म्हणून त्याज्य ठरवितील. उत्क्रांतितत्वाप्रमाणेच पुनर्जन्मसिद्धांत याचीहि मुळें जागतिक सत्यतेतच रोवलेली आहेत.” त्याचप्रमाणे “Methods and Results” “पद्धति नि निर्णय” या पुस्तकात ते म्हणतात, “I am utterly incapable of conceiving the existence of matter if there is no mind in which to picture its existence” “द्रव्याच्या अस्तित्वाचे चित्र कल्पणाच्या वा जाणणाच्या ज्ञानवान् मनावाचून द्रव्याचे अस्तित्व मानणे हे मला सर्वस्वी अशक्य वाटते”. दुसरे प्रख्यात विज्ञानशास्त्रवादी टिडाल अंके ठिकाणी म्हणतात, “The first marshalling of atoms on which all subsequent action depends baffles a keener power than that of the microscope. Through pure excess of complexity and long before observation can have any voice in the matter of the most highly trained intellect, the most refined and most disciplined imagination retires in bewilderment from the contemplation of the problem.” “सृष्ट्यारंभी जिच्यावर पुढील क्रियाशक्ति अवलंबून आहे अशी परमाणूना मिळणाऱ्या पहिल्या गतीचा धक्का देणारी गतिदात्री ज्ञानशक्तिसंपन्न सत्ता ही सूक्ष्मदर्शी यंत्राहूनहि अतिसूक्ष्म अशा बुद्धीशक्तीला कुंठित करून सोडते. मानवी सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीच्या कक्षेत येण्यापूर्वीच संकीर्णतेच्या परिसीमेचे अतिशयतेने त्या महाशक्तीचा विचार करतां अत्यंत प्रभावशाली बुद्धिमत्ता नि सूक्ष्मग्राही ज्ञानशोधनक्षम कल्पनाशक्ति त्या रहस्याकडे बघण्याचा प्रयत्न करण्यांत सर्वस्वीं गोंधळून जाऊन मागे परततात.

६ शास्त्रीय सत्यकथन

पाश्चिमात्य विज्ञानशास्त्रांचा कल पूर्वी अुल्लेखलेल्या कारणाने स्वाभाविकपणेच जडवादाकडे झुकलेला होता. परंतु श्री. विवेकानंदस्वामीच्या पश्चिमेतील वेदातांतील अध्यात्मशास्त्राच्या प्रभावशाली प्रचारामुळे आणि श्री जगदीशचंद्र बोस यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानांत सांगितल्याप्रमाणे चैतन्य-मयता सर्वत्र व्याप्त आहे हे सत्य भौतिकशास्त्रदृष्ट्या प्रत्यक्ष प्रयोगसिद्ध-रीत्या दाखविल्या कारणाने पाश्चिमात्य विज्ञानशास्त्रवेत्त्यांना अेकप्रकारे नवी दृष्टि लाभल्यासाखे होऊन त्यांच्या परिशोधनशक्तीचा एकागीपणा बराच निघून गेला. आणि पूर्वग्रहदूषित बुद्धीचा नास्तिकतेकडे झुकणारा कल नाहीसा होऊन यथार्थ परिशोधक दृष्टि त्यांना प्राप्त झाली. त्यामुळे त्या कालानंतर यांनी विज्ञानशास्त्रदृष्ट्या जी निगमने काढली त्या विविध शास्त्रशाखेतील ती ती निगमने आपल्या प्रस्तुत विषयाला मार्गदर्शक असल्यामुळे त्यांचीहि साक्ष महत्वाची म्हणून आता त्यांचे स्वरूप पुढे बघू.

(१) अमेरीकेतील शेतकी विभागातील वनस्पतिशास्त्रज्ञ श्री. जे. जेम्. फ्रोमन म्हणतात, “वनस्पति मनुष्याप्रमाणेच काम करतात, आनंदाने नाचतात, नि विश्रांतीकरिता झोप घेतात. जिवत प्राणी नि वनस्पति यांच्यात काम करणे, झोप घेणे, रुचि घेणे, तृष्णाशमनासाठी पाणी मिळ-विण्याचा-शोधण्याचा प्रयत्न करणे, आनंदाने नाचणे, आणि मादक पदार्थांनी निशाग्रस्त होणे आदिक गोष्टी सर्वसामान्य आहेत. सूक्ष्म छायाचित्र यंत्रांनी शोध करून पाहता वनस्पति फार उत्तम नृत्यकाराप्रमाणे सुंदर नृत्य करतात. पाणी शोधण्याचे कार्य तर आश्चर्यकारक रीतीने करतात. जवळपास असलेल्या पाण्याच्या नळाकडे आपली मुळे पाठवून त्या नळाच्या सांध्यास पोहोचतात आणि त्या मुळाकरवी सांध्यामधून छेदून नळाचे पाणी खेचून घेतात.” यावरून झाडांमध्येहि जीवशक्तिच काम करीत असते. केवळ मनुष्यादि प्राण्याप्रमाणे अिद्रियलाभ झालेला नसल्यामुळे त्यांचे सजीवत्व आपल्या सामान्य दृष्टीला स्पष्टपणे दिसून येत नाही. .

(२) चार्लस बोटविन नांवाचे फ्रेंच शास्त्रज्ञ झाले, त्यांनीं लिहिलेल्या “अनर डिसिप्लिन” नामक पुस्तकांत ते लिहितात, “ज्ञानशक्तिरूप सूर्याचे किरण अेकवट करण्याचें नि त्या अेकत्र केलेल्या किरणांचा झोत अिच्छित विषयावर पाडण्याचें शास्त्र जसे हिंदु लोकांना माहित आहे तसें जगांतील अितर कोणत्याहि जातीला माहित नाही”. आणि मानसिक शक्ति वाढविण्याच्या जगांतील सर्व पद्धतीचें विवेचन करून ते म्हणतात, “The Hindus are past masters in the art of inner discipline” “अेकाग्रशक्तिसंवर्धनाच्या कलेंत हिंदु पूर्णपणें प्रवीण आहेत”. हे मिद्ध करण्यासाठीं त्यांनीं श्री पतंजली भगवानाच्या योगशास्त्रातील अनेक सूत्राची विज्ञानशास्त्रदृष्ट्या छाननी करून महती वर्णिलेली आहे. आणि हिंदु योग्या-विषयीं “योग्याची निरीक्षणशक्ति अति सूक्ष्म असते, विवेचनाशक्ति अगदीं अचूक असून अत्यंत शुद्ध असते”. असे प्रशंसात्मक अुद्गार काढले आहेत. अशा या विशिष्ट पद्धतीचा अवलंब करण्याची शक्ति निसर्गतच मिळालेले भारतीय विज्ञानशास्त्री जगदीशचंद्र बोस आपले अेका भाषणात सांगतात, “अभ्यासात गढून गेलेले नि व्यवहाराविषयी अुदासीन असलेले हिंदु लोक विज्ञानशास्त्रांत मुळीच प्रगति करूं शकणार नाहीत असा जो सामान्य ग्रह आहे तो खोटा आहे. शास्त्रीय शोध लावण्यास जी मानस-शक्ति लागते ती हिंदू लोकांत असून तिचा विकास कसा करावा हे केवळ हिंदु लोकांनाच माहित आहे. ती विद्या त्यांनी पूर्णावस्थेस नेलेली आहे. मोठमोठे शोध लावण्याची कल्पनाशक्ति, अतर्दृष्टि, प्रयोगकुशलता आणि मोठी चिकाटी हे अत्यवश्य लागणारे गुण हिंदु लोकांत निश्चयाने आहेत. विशेषतः विषयाशी तादात्म्य पावून त्या विषयीचें ज्ञान स्वयवेद्य करून घेण्याची विद्या योगशास्त्राबाहेर कोठेंहि दिसत नाही. वृक्षाचें ज्ञान पाहिजे असेल तर पाश्चिमात्य लोकांची पद्धति, वृक्षाचीं पानें, फळें, फुलें, साली, मुळें, निरनिराळ्या ऋतूत होणारे फेरबदल यांचें निरीक्षण अित्यादि द्वारा बहिर्मुख स्वरूपानें होअूं शकेल. परंतु हिंदु पद्धतींत वृक्षाचें ज्ञान करून घ्यावयाचें असेल तर शास्त्रज्ञ चित्ताचें अैकाग्र्य साधून चित्तामध्ये वृक्षरूप बनतो नि मग वृक्षच आपलें हृद्गत त्याला अुलगडून सांगूं लागतो. अशी ही पद्धति अंतर्मुख

स्वरूपाची आहे.” जगदीशचंद्र बोस या दोन्ही स्वरूपाच्या पद्धतींचा अवलंब करीत केलेल्या परिशोधनानंतर सांगतात, “चराचरांमध्ये सर्वत्र जीवन-चैतन्य भरून राहिलेलं आहे. चराचरांत जी उत्क्रांति दिसून येत आहे तिचें कारण त्यांचे मार्गे प्रत्येक अणु-परमाणूंच्या नसानसांत असलेली संकल्पशक्ति ही होय. प्रत्येक अणु-परमाणु उत्क्रांति करून घेण्याचा प्रयत्न करीत असतो आणि प्रतिकूल परिस्थितीशीं झगडून त्यावर जय मिळवित असतो. ही संकल्पशक्ति झाडांत, प्राण्यांत, खनिज वस्तूंत-सर्व प्राणिमात्रांत-सर्व पदार्थमात्रांत-भरून राहिलेली आहे. या संकल्पशक्तीचा प्रभाव प्रचंड असतो. ही संकल्पशक्ति (will power) चैतन्याची असते-जडाची नव्हे.”

(३) सापेक्षता-नियम (law of relativity) शोधून काढून विज्ञानशास्त्रांत क्रांति घडवून आणणारे प्रख्यात भौतिक विज्ञानशास्त्रवेत्ते आइनस्टीन म्हणतात, “भौतिक शास्त्रांनी परिशोधनाला आरंभ केला. धर्मांनी दिलेली अुत्तरे झिडकारली आणि परिशोधनमार्ग चालून चालून शेवटी त्याच प्रश्नाची पुढे अुभी राहिलेली गुंतागुंतीचीं स्वरूपे अुलगडण्यास द्यावी लागणारी अुत्तरे धर्मांच्याच भाषेत आता त्यांना पुन्हा द्यावी लागत आहेत. त्या सर्व अुत्तराचा मतितार्थ म्हणजे “या दृश्य विश्वाचे मार्गे सर्व नियंत्रण करणारी ऐक चालक-प्रेरक अशी ज्ञानसंपन्न महा-शक्ति आहेच आहे” हा होय ज्या सवादांत त्यांनी हा निष्कर्ष दाखविला आहे, तो सर्वच महत्वाचा, जडवादाचे वैयर्थ दाखवणारा, सर्व विश्व चिन्मय असल्याचे सिध्द करणारा आणि आता आतापर्यंत विज्ञानशास्त्राचे जडसिद्धांत सर्व चुकीचे असलेले पटविणारा असा आहे. पण तो विस्तार-भयास्तव गाळणे भाग पडत आहे.

(४) टोरोंटो विश्वविद्यालयांत ‘खगोल-पदार्थविज्ञानशास्त्री’ डॉ. सी. ओ. च्यांट यांनी अुद्धोषिलें, ‘शेंकडा ९० खंगोलशास्त्रज्ञांनीं निर्णित केलें आहे की, आंधळ्या नि जड अशा निसर्गनियमानें हें विश्व निर्मिलेलें नाहीं. परंतु तें विश्वव्यापी अशा सर्वज्ञ महाशक्तीकडून नियंत्रित

झालेलें आहे. मग त्या महाशक्तीला तुम्ही कोणत्याहि नांवानें ओळखा. तें सर्व व्यक्तींच्या अिच्छेवर आहे.

(५) प्रो. तुलसीदास कार अम्. अे. अध्यात्मशास्त्राविषयीं लिहिलेला प्रतिपादतात “जीवनशक्तीची व्याख्या ‘भोंवतालच्या परिस्थितीला आपल्या आवश्यकतांशीं जुळतें करून घेण्याचा प्रयत्न करण्याची शक्ति असणारी ती जीवनशक्ति’ अशी हर्बर्ट स्पेन्सरनी केलेली आहे. प्राणिशास्त्र जीवशक्तीची व्याख्या न करतां तिची लक्षणें देते”. ती लक्षणें चार आहेत. (१) बाहेरून येणाऱ्या अनुकूल प्रतिकूल अुदीपनानुसार प्रतियोगी क्रिया करणें (२) बाह्य जगांतून हवें ते आत्मसात् करून प्रवर्धित होणे (३) त्याज्य भाग बाहेर फेकणें, आणि (४) स्वजातीय प्रजावृद्धि, सेद्रिय आणि निरीद्रिय पदार्थांचें निग्रहण, परिपालन आणि संनिधान (परस्पर जुळणी) करणारी ही जीवनशक्ति आहे. प्रत्येक परमाणूतील धन विद्युदणु आणि ऋण विद्युदणु (protons) यांचें निग्रहण नि नियमन व्यवस्थितपणें होत असतें. आणि धन अणु नि ऋण अणु यांचें नियमनादिक करणारी शक्ति परमाणूमधील जीवनशक्ति होय. अशा जीवशक्तियुक्त परमाणूच्या संयोगानें अणूचे जीवन सिद्ध होतें. अशीच प्रक्रिया पुढे चालत राहून अशा अणूच्या ऐकत्रीकरणाने अंगप्रत्यंगें बनत ऐक सेद्रिय वा निरीद्रिय शरीर बनत असते. नि तेथेहि त्या शरीराची जीवनशक्ति आपापली कामे पहिल्याप्रमाणेंच करीत असते. याप्रमाणें अगदीं साध्या नि सूक्ष्म अणूपासून तो गुंतागुंतीच्या उत्क्रांत झालेल्या मानवी देहापर्यंत ही जीवनशक्ति अधिकाधिक साधनें मिळवीत आपलें प्रकटनकार्य चालू ठेवते. बर्गसनच्या म्हणण्याप्रमाणें “जीवनशक्ति स्वतःचे ध्येयप्राप्तीसाठी सामान्याहून सामान्य परमाणूच्या आकारापासून असामान्याहून असामान्य अशा मानवी आकारापर्यंत अनेकशः आकार धारण करीत नि आपलें सामर्थ्य अधिकाधिक प्रकट करण्याचें कार्य करीत आपल्या ध्येयस्थानाकडे धावत चाललेली आहे. याप्रमाणें आकारधारणक्रिया जीवनशक्ति करीत असते. या आकारामध्ये नि आकारापासून ती अुत्पन्न होते असें म्हणणें खोटें नि म्हणून चुकीचें आहे.” पूर्वीच्या नि सांप्रतच्या विज्ञानशास्त्रांत हेंच अंतर आहे. पूर्वीचे विज्ञानशास्त्री द्रव्यांत (matter)

जीवशक्ति उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य आहे असें म्हणत होते. परंतु तें म्हणणें विज्ञानशास्त्राच्या वाढीने चुकीचें ठरत जाऊन आतां वरीलप्रमाणें विज्ञानशास्त्राचें परिणत मत बनलेलें आहे. आतां तर विज्ञानशास्त्राचें पूर्वीचें म्हणणें चुकीचें ठरून विचारक विज्ञानशास्त्री म्हणू लागले आहेत की, द्रव्य या पदार्थाला स्वतंत्र अस्तित्वच नाही. चिच्छक्तीचे विचारांतील तें अेक प्रतिबिंब आहे. सांप्रतचा प्रख्यात विद्यमान प्राणिशास्त्री प्रो. जी. डब्ल्यू. मॅकबॉर्ड अेम्. अे. डी. सायन्स, अेफ्. आर्. अेस्. अिम्पीरिअल कॉलेज ऑफ सायन्स अॅन्ड टेक्नालॉजी हे आपल्या ‘अुत्क्रांति’ या पुस्तकांत म्हणतात “विचारकाचें मन हे सर्व ज्ञानाची मूलभूति आहे, आणि द्रव्य म्हणून निराळें कांही नमून त्या मनातील विचारांचें अेक स्वरूप या द्रव्यरूपानें भासते.” शेवटी प्रो. कार अनेक आधार देऊन प्रगत विज्ञानशास्त्रवाद्यांच्या परिणत सिद्धांतांचा निष्कर्ष पुढीलप्रमाणें देतात. “चित्शक्ति हीच मूळ सत्यरूपानें सनातनपणें अस्तित्वांत आहे. सारा पुरुष ह्याजें हीच चित्शक्ति होय. आणि ती अिच्छेनुसार आकार नि देह धारण करीत राहते. या भौतिक जगतांतील देह वा आकारधारण हा त्या शक्तीच्या प्रकटनार्थ अवलंबलेला अेक मार्ग होय. आणि ज्याप्रमाणें देहधारणापूर्वी ती असते नि स्वेच्छापूर्वक देह नि आकार धारण करते, त्याचप्रमाणें देहादिकांच्या त्यागानंतरहि-नाशानंतरहि स्वतंत्रपणें राहते.”

(६) ‘अतींद्रिय द्रष्टुमंडळाचे अनुभव’ (Revelations of the Society of Clairvoyance) या पुस्तकाचे कर्ते नेल सेंट जॉन माटेग्यू यांनी लिहिलेल्या वरील पुस्तकांत दिलेल्या अनुभवांपैकी अेक दोन विशेष महत्वाचे अनुभव या विषयावर प्रकाश पाडणारे असल्यामुळें ते काय सांगतात तें आपण पाहूं.

(अ) माझ्या अेका स्नेह्याजवळ त्याचें फार आवडतें मांजर होतें आणि तें मांजरहि त्याच्याशीं पूर्ण अेकनिष्ठेनें वागत असे. (कुत्रे नि घोडे आपल्या धन्याशी पूर्ण अेकनिष्ठ राहिल्याचीं अुदाहरणें अितिहासांत पुष्कळ आहेत पण मांजराचा अेकनिष्ठपणा हा अपवादात्मकच आहे.) अेका अप-

घातामुळें तें मांजर दुखावलें होतें. आणि त्याला वाचविणें हें पशुवैद्याला दुरापास्तसें होऊन बसलें. माझ्या मित्रानें त्या मांजराची सहा आठवडे-पर्यंत रात्रदिवस खपून शुश्रूषा केली. आणि तें मांजर बरें होण्याच्या पंधाला लागलें. त्याला अेका महत्वाच्या कामासाठी न्यूयार्कला जावें लागलें नि म्हणून जातांना त्यानें आपल्या घरच्या मनुष्याला त्याची काळजी ध्यावयाला सांगून ठेवलें होतें. अेके रात्री तो स्नेही धावरून जाऊन जागा झाला आणि त्याचे सर्वांगाला दारून घाम सुटलेला होता. अेका दाढी असलेल्या मनुष्याच्या हातून सुटण्याचा तें मांजर प्राणपणाने प्रयत्न करित आहे असें त्याला निश्चित वाटलें. त्याच्या खोलीत क्लोरोफार्मचा वास दरबळून गेला होता. त्या माझ्या मित्रानें सर्व कामे स्थगित केली. आणि तो तत्काळ अंगलडला परत आला. तो घरी पोहोचताच घडलेली घटना त्याला कळून आली. ज्या रात्री न्यूयार्कला त्याला ते दृश्य दिसलें त्याच रात्री दाढी असलेल्या अेका पशुवैद्याने त्या मांजराला झालेल्या अपघातांतील धावामुळें होणाऱ्या असह्य वेदनापासून त्याला त्रास होऊ नये नि ते मांजर झोपी जावे यासाठी त्याला क्लोरोफार्मने गुगी आणली होती. न्यूयार्क नि लंडन यामधील अंतराचे कारण लक्ष्यात घेता ज्यावेळी ते मांजर मेले जवळ जवळ त्याचवेळी न्यूयार्कला त्याला तेच दृश्य दिसलें असे ध्यानात आलें.

(आ) मनःसंदेशाचें (telepathy) अेक विशेषप्रकारचें अुदाहरण माझे घरी घडलेले आहे. माझे घरी अेक हिंदु योगी मुंबजीहून मला भेटण्यासाठी आला होता आणि त्या नगरी राहणाऱ्या माझ्या अेका मम-तेच्या मनुष्याची वार्ता मला मिळावी यासाठी मी त्याला विश्वासांत घेऊन विचारलें. त्यानें गंभीरपणें मान हालविली. “मी जर येथें दोन तीन तास राहिलो तर मी तुला त्या विषयीची माहिती सांगू शकेन”. असे तो योगी म्हणाला. नंतर तो अगदी स्तब्ध झाला आणि दगडी पुतळयाप्रमाणे बाह्य भान त्याचें पूर्णपणे नाहीसें झालें. कांहीं वेळानें तो भानावर येऊन मजकडे वळून बसला नि येवढेंच म्हणाला ‘मी तुझ्या स्नेहधाला भेटलों—तो तुला तारनें अुत्तर पाठवील’. यानंतर दोन तासांनीं त्यानें सांगितले कीं, तुम्ही आपल्या कार्यालयीं दूरध्वनीनें (telephone) शोध करावा—तेथें तार

आली असावी. तार आलेलीच होती. ती तार तेथून घरीं आणली गेली. ती त्यानें तशी न अघडलेलीच माझे हातीं दिली नि त्यांत माझे प्रस्नाचें अत्तर होतें. त्यानें माझें घर सोडलें नव्हतें. अतर्केंच नव्हे तर आम्ही बसलो होतो ती खोलीहि त्यानें सोडली नव्हती. अगदीं लहानपणापासून त्यानें या गोष्टीचा अभ्यास केला होता”.

या अुदाहरणांवरून मनाची भौतिक जगतावरच नव्हे तर देश नि काल यांवरहि कशी अप्रतिहत सत्ता चालू शकते हे स्पष्ट व्हीतें. मुंबयी नि अंग्लंडमधील अंतर हजारो मैलांचें आहे. येथून तेथें तार जाण्यास दीड दोन तास लागले ते वजा जातां त्या योग्यानें त्या अंतराचें कांहीं मिनिटांत आक्रमण केलें आणि मरत्या मांजराचे मृत्यूसमयींच्या तीव्रतम अिच्छाबलामुळें न्यूयार्क ते लंडनमधील हजारो मैलांचें अंतर त्या मांजरी मनाला आक्रमावयास कांहीं मिनिटांचाच अवकाश पुरूं शकला. या गोष्टी मनाची अप्रतिहत सत्ता कशी चालू शकते याचें प्रत्यंतर आहेत. ही नि अशीच अनेकशः घडणारीं अनेक स्थळीची नि वेळीचीं अुदाहरणें निःसंशय निर्णित करतात की, या चित्शक्तीचें नि त्या शक्तीनें प्रेरित केलेल्या मनाचें क्षेत्र, द्रव्य, काल नि देश यांच्या कक्षेंत येअू शकत नाही. अतर्केंच नव्हे तर त्यांचेपेक्षां अनेक पटीने श्रेष्ठ नि त्यांचेवर पूर्ण सत्ता चालविण्याचें सामर्थ्य त्याच्यांत आहे.

(७) अंग्लंडमध्ये आर्बाडिन नगरी १९३४ या वर्षीं विज्ञानशास्त्र-प्रगतिमंडळाच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष या नात्यानें सर जेम्स जीन्स या प्रख्यात गतिशास्त्रज्ञ आणि खगोलशास्त्रज्ञ गृहस्थांचें भाषण झालें. त्यांनीं “विज्ञानशास्त्र तत्वज्ञानाचे ध्येयाकडे वळलें आहे.” असें स्पष्ट सांगितलें. त्यांतील कांहीं विशेष महत्वाचा असा सद्योपयुक्त भाग खालीं दिला आहे. “.....देश आणि काल यांना जगांतील अस्तिश्वधारी वस्तूंच्या गणनांत घालतां येत नाहीं, आणि प्रो. अीनस्टीनच्या सापेक्षवादाच्या नव्या सिद्धांतामुळें तर निसर्गातर्गत वस्तूंमध्ये त्या दोन गोष्टींचा अगदीं सुद्धां समावेश करतां येत नाहीं. देश नि काल आणि देश-कालांपासून अुत्पन्न झाल्याशा दिसणाऱ्या गोष्टींना यत्किंचितहि बाह्य अस्तित्व नाहीं. देश, काल नि देशकालोद्भूत गोष्टी या केवळ आपल्या मनाच्या विचार-

जगतातील आपले कल्पनाजन्य आकार आहेत. या व्यतिरिक्त वास्तवतेमध्ये यांना मुळीच अस्तित्व नाही. अर्थात् या देश-कालाचें महत्त्व त्यामुळे नष्ट होत नाही. याच देशकालाच्या आत्मकल्पित आकाररूपी भांड्याच्या माह्यानेच आपणाला बाह्य जगताच्या ज्ञानाचें आकलन करतां येणें शक्य होतें. बाह्य जगतापासून आपल्या मनाला होणारे ज्ञान हे सर्व ज्ञानेंद्रिया-कडून आणलेल्या सवेदनांपासून होतें. त्या अिद्रियांना होणाऱ्या सवेदना बाह्य जगताचा नि अिद्रियांचा संबंध जोडणाऱ्या बाह्य जगतातील वस्तूपासून जो अेक प्रकारचा विद्युत्प्रवाह निघून अिद्रियावर येअून आदळतो त्यामुळे उत्पन्न झालेल्या असतात.....पदार्थविज्ञानशास्त्राचे पूर्वी असे म्हणणे होते की, जगत्स्वरूप विषय आपल्या मनाच्या बाहेर आणि द्रष्टा निरपेक्षपणें स्वतंत्रत्वांत अस्तित्वांत आहे. तें जाणणाऱ्याच्या जाणण्यापूर्वी आणि जाणणाऱ्याचे जाणणे थांबल्यावरहि सनातनपणें असणारें असे आहे. विद्युदणूचा स्वभाव पदार्थविज्ञानशास्त्री मंडळीच्या अपेक्षेप्रमाणे दिसून आला असता तर हेच मत अद्यापहि टिकलें असते. परंतु विद्युदणूची क्रिया निस्वभाव अपेक्षेपेक्षा निराळेपणें असल्याचें दिसून आलें. आणि त्यामुळे जुने पदार्थविज्ञानशास्त्र वितळून जाअून नव्या पदार्थविज्ञानशास्त्राचा जन्म झाला आहे. या नव्या शास्त्राने पुढें आणलेला सिद्धांत असा आहे. ज्या निसर्गाचा आपण अभ्यास करीत असतो तो निसर्ग परीक्षणार्थ बाहेर अस्तित्वांत असणारे ' कांहीतरी ' असून तो केवळ आपल्या ज्ञानक्रियेचे स्वरूप आहे. विषयी-विषय (subject-object) संबंधातील तो विषय नसून तो दोन्हीमधील संबंध आहे. वास्तविकतः विषयी नि विषय याचेमध्ये स्पष्ट मर्यादारेषा अशी मुळीच नसून ते दोन्हीहि मिळून अेकच वस्तु आहे. विषयी-विषय अथवा द्रष्टा नि दृश्य ही परस्परनिरपेक्ष दोन निरनिराळी सत्वे नसून ते दोन्हीहि अेकाच वस्तूची दृष्टिकानामुळें दिसणारी दोन रूपें आहेत.....बाह्य जगत् आणि आपल्या मनोमय कल्पना या दोन्हीचीं स्वरूपें अेकरूपच आहेत. ती दोन्हीं तेन नसून अेकच आहेत. आणि प्रयोग करतां करतां हें मान्य करणें भाग पडतें कीं, जगताचें स्वरूप मानसिक कल्पनाप्रवाहाव्यतिरिक्त कांहीच नेराळें नाही. जगत् हें अेक प्रत्यक्ष वस्तुरूप स्वयंसापेक्ष असें स्वतंत्र स्वरूप-

पानें अस्तित्वातच नाही. द्रष्टा नि दृश्य ही अेकाच सपूर्ण वस्तुतत्वाची दोन अंगे आहेत.....आपण आपले स्वतःचे कृत्यामाठी स्वतंत्र आहोत, ही आर्थाव जीवमात्रात आहे. पण जुने पदार्थविज्ञानशास्त्र केवळ जडवादी असल्यामुळे नियतिवादाचा-दैववादाचाच-पुरस्कार त्याला करावा लागला होता. त्या जडवाद्याच्या जडात्मक विश्वांत स्वतंत्रतेला स्थलच नाही. पण या नव्या पदार्थविज्ञानशास्त्रात जडवाद्याच्या पारतंत्र्याला जागा नसून शक्य तर स्वातंत्र्यालाच जागा आहे. आणि त्यामुळे हे जग मानवी जीवनाला सुलभता देणारे, सुखकारी नि उपयुक्त असे आहे—जडशक्तीच्या अभंग, बेड्यांनी जखडलेल्या पशूंचा तबेला नाही असे ठरू शकते”.

याप्रमाणे पूर्वीच्या पदार्थविज्ञानशास्त्राचे हे जड जगत्, या नव्या शास्त्राने आपल्या मनाचे कल्पनानिर्मित स्वरूपाचेंच जवळ जवळ आहे असे ठरविले—सिद्ध केले आहे. आणि या दृष्टीने तत्त्वज्ञानमय ध्येयवादाकडे बरे मार्गाला लागले आहे. द्रव्य नि मन ही अगदी अेकरूप-अेकच आहेत, असे जरी अद्याप पूर्णपणे ठरलेले नाही तरी अेका सपूर्ण वस्तुतत्वाची ती दोन अंगे आहेत येवढे तरी निश्चितपणे ठरले असे ह्याणावयास चिता नाही. डेकार्टेच्या वेळेपासून निर्माण झालेल्या द्वैतवाद्याला मात्र आता ठाव बुरलेला नाही. आतां या सर्व गोष्टींचा असा निष्कर्ष निघतो कीं देश-कालाच्या मर्यादेत जांपर्यंत आपण आहोंत तोंपर्यंत आपण सर्वजण स्पष्टपणें निरनिराळ्या व्यक्ति आहोंत. आणि देश नि कालाच्या मर्यादेबाहेर आपण पडलों तर मात्र आपण सर्वजण अेकाच महान् चैतन्यशक्तिप्रवाहामधल्या अेकरूपतेतील रस आहोंत असें निश्चयानें म्हणावयाला पाहिजे आहे.

७. ओश्वर आहे काय ?

जगांतील भौतिक सत्त्वांचीं मते. — (केसरी ३१-७-३६)

(८) जगांतील निरनिराळ्या विज्ञानशास्त्रांतील पंडितांची ओश्वर-विषयक काय मते आहेत हे संशोधून श्री. सदरलंड यांनी संग्रहित केली आहेत. आणि ती 'मॉडर्न रिव्ह्यू' ने जुलैच्या अंकी छापली आहेत. त्यांचा अनुवाद पुढे दिला आहे.

(१) आल्बर्ट आइनस्टीन (गणितशास्त्री)—माझा ओश्वरावर विश्वास आहे. स्पायनोझाची ओश्वरविषयक कल्पना मला मान्य आहे. विश्वाची सुयंत्र व्यवस्था हेंच ओश्वराचें व्यक्तस्वरूप होय असें मी मानतो. सृष्टीच्या सर्वव्यापारांतून सहेतुकता दृष्टोत्पत्तीस येते. जगत् हे केवळ घुणाक्षर न्यायानें निर्माण झालेलें नाही. तें व्यवस्थित नि अकजिनसी आहे. ही श्रद्धा म्हणजे सर्व शास्त्रीय कार्यांचा पायाच आहे.

(२) जे. अेस्. हाल्डेन (पदार्थविज्ञानशास्त्री)—जड सृष्टि ही चैतन्यमय सृष्टीचें अकांगी नि अपुरें स्वरूप असून, चित्सृष्टि हीच खरी सृष्टि होय. पदार्थविज्ञान नि रसायन या दोन शास्त्रांनी विश्वाचें कोडें आपण अलगडूं असें शास्त्रज्ञांना गेलीं कित्येक वर्षे वाटत होती. पण आतां ती समजूत ढासळली आहे. जडवादाच्या स्वप्नांतून शास्त्रज्ञ जागे होत चालले आहेत. जडवाद यापूर्वी सिद्ध झाला नाही नि यापुढेहि सिद्ध हाण्याचीं चिन्हे दिसत नाहीत. आधुनिक शास्त्राच्या अतिहासांतील सर्वांत मोठें अपयश कोणतें असेल तर हें कीं, जीवाचें पृथक्करण पदार्थविज्ञान नि रसायन शास्त्र यांचे द्वारे करणें. ^१अुदाहरणार्थ आपलें शरीरच घ्या. त्याचें वरील शास्त्रांच्या दृष्टीनें पृथक्करण केल्यास काय आढळतें ? सावणाच्या आठ वड्या करण्या-अतकी चरबी, स्त्रियांचे चार पांच आंकडे करण्यास लागण्याअतकें लोखंड आणि चार पांच चौरस अिच जागेंत रंग देण्याअतका चुना ! सर्वांचें मूल्य ७३ डालरांच्या वर जाणारा नाही. विश्वाचें केंद्रस्थान जडवस्तु नव्हे किंवा तिची शक्ति नव्हे तर मन, प्रेरणा, हें होय. जडसृष्टि नि चैतनसृष्टि यांच्या मध्ये मोठें अंतर आहे. तें विसरतां कामा नये.

(३) सर आर्थर ओडिण्टन (खगोलशास्त्रज्ञ) — जडवादाचे देव्हारे अेकोणिसाव्या शतकांत माजले होते. जग म्हणजे अेक यंत्र आहे. आणि त्याचा अुलगडा जीवनशास्त्राच्या योगें करतां येतील असें मानलें जात होतें. पण अर्वाचीन शास्त्रीय ज्ञानानें वरील कल्पना अुध्वस्त केल्या आहेत. विश्वाचें स्वरूप चैतन्यपूर्ण आहे, असा सिद्धांत नव्या शास्त्रीय शोधानीं सिद्ध झाला आहे. पूर्वीचा नास्तिकवाद नष्ट झाला आहे. चेतना ही आद्य महत्त्वाची गोष्ट आहे. तिच्यावर धर्म आधारलेला असतो. तो चळणार नाही.

(४) कर्दले अेफ. मॅथर (भूगोलशास्त्री) — जगाकडे जडवादी दृष्टीने पहाण्याचा काल पूर्वी होना. आतां तो गेल्या कांही वर्षांत पार पालटला आहे. अेकट्या परमाणूमध्येहि जी शक्ति चलन पावत असते, तिचें क्षेत्र चेतनेच्या क्षेत्रांतलि आहे—जडाच्या नव्हे, हें अधिकाधिक विचारानें नि सत्यज्ञानानें कळून येत आहे. जग म्हणजे प्रचंड यंत्र नव्हे तर प्रचंड विचार आहे, विच्छक्ति आहे. सर्व प्रयोग नि सर्व अनुभव असेंच सांगत आहेत कीं, विश्व चैतन्यमय आहे. जड नाही मनुष्यमात्राला व्यक्त स्वरूप देणारी प्रत्येक गोष्ट माझ्या मते अीश्वर होय. अीश्वर चांगला आहे काय ? शिव-कल्याणप्रद आहे काय ? कल्याणप्रद माणसें असू शकतात असें जर तुम्ही मानीत असाल, तर ही निर्माण करणारी शक्ति, म्हणजेच अीश्वर, कल्याणप्रदच मानली पाहिजे. कार्यातकें तरी कारण शिवस्वरूपी असलेच पाहिजे.

(५) आर्थर अेच्. काम्पटन (पदार्थविज्ञानशास्त्री) — जग हें आपोआप विकसित झालेले आहे हें मत आतां खंडित झालेलें आहे. जगाचा कांहीं हेतु आहे आणि त्याच्या पाठीमागें असलेली अशी अेक शक्ति आहे हें मान्य करावें लागतें. माणसाचें विचार म्हणजे जड सृष्टीच्या नियमानुसार अणूची होणारी घटना असें सिद्ध होत नाही. मनुष्याला अिच्छा-स्वातंत्र्य आहे. देहापलीकडे विचारशक्ति म्हणून त्याला अेक शक्ति आहे. अेखाद्याचा मेंदु नष्ट केला तरी त्याची जाणीव तशीच राहिल हें

शक्य वाटतें. मृत्यूनंतरहि जाणीव राहत असेल असें सिद्ध नसलें तरी सूचित करता येतें.

(६) **रॉबर्ट ओ. मिलिकन** (पदार्थविज्ञानशास्त्री)—ओश्वर म्हणजे विश्वाचे अेकात्मक स्वरूप. पृथ्वीचा विकास युगानुयुगे करता करता ती मानवाचे निवासस्थान बनविणें आणि आपले गुणसामर्थ्य त्याचे ठायी निर्माण करणें ही ओश्वराची कल्पना भव्य वाटते.

(७) **सर जेम्स जीन्स** (गणित नि खगोलशास्त्रज्ञ)—जग ह्याणजे यत्र तव्हे या विचाराच्या प्रणालीवर बहुतेक शास्त्रज्ञांचे अेकमत होत चालले आहे. जडमृष्टि निर्माण करणारे, तिच्यावर प्रभुत्व चालविणारे मन आहे असा ग्रह दृढ होत चालला आहे. गणिती माणसाच्या विचारासारखे विश्व आहे हे वर्णन अपुरे असले तरी बरेचमे बरोबर आहे. **जड सृष्टीचा शास्त्रापुढें लोप होतो. जडत्वांतील कांहींच अरत नाहीं; विश्वाच्या बुडाशीं जें सत्तत्त्व आहे तें ह्याणजे मन, चेतना, जाणीव.**

हिदुस्थानांतील जगद्विख्यात शास्त्रज्ञ सर सी-रमण यानीहि असेच आस्तिक्यवादी मत प्रकट केले होते. सर ऑलिव्हर लॉज, सर फ्रॅन्सिस, यग हज्बड, आदिक चौदा शास्त्रज्ञानीहि “**दि ग्रेट डिझाइन**” या पुस्तकात असाच आपला शास्त्रपूत सिद्धांत व्यक्त केला आहे.

आता आणखी अेक महत्वाची साक्ष येथे घ्यावयाची आहे मर्व जगातील मनुष्यप्राण्याचे मनावर धार्मिक समजुतीचा सर्वसाधारणपणें प्रचंड प्रभाव पडलेला आहे पण त्यातल्यात्यात मुसलमान समाजाचे मनावर तुलनात्मक दृष्टीने विचारापेक्षा विकारांचा नि विवेकापेक्षा ह्दाग्रही भावनाचा चटकन् पगडा बसतो. नि ह्याणूनच मुसलमानाची धर्ममताधता जगाला सर्वत्र अधिकाधिक त्रासदायी, आणि हानिकारक झालेली आहे. तेव्हा अशा मुसलमानी मनावर त्यांचे धर्ममतांचा किती पगडा बसलेला असेल याची सहज कल्पना करतां येण्यासारखी आहे. त्यांचे कुराणांतील सांगीप्रमाणें “मनुष्यप्राणी मेला ह्याणजे जगाचे अभावानंतरच्या ‘परमेश्वर-न्यायदिना’ पर्यंत आपल्या थडग्यांत मृतावस्थेंत असतो. आणि त्या दिवशीं सर्वांना आपल्या सामर्थ्यानि ओश्वर जिवंत करून मुसलमानांना स्वर्ग नि

मुसलमानेतर काफरांना नरकवास देअून जगाचें नाटक संपवीत झोपी जाअील.” असें आहे. अशा समजुतीचा पगडा बसलेल्या अेका विज्ञानशास्त्राभ्यासी मुसलमान गृहस्थाची विशेष महत्वाची अशी साक्ष येथें दिली आहे.

ऑक्सफर्डला अंग्लंडमध्ये अेम. अे. झालेल्या सय्यद मेहेदी अिमाम नांवाच्या मुसलमान गृहस्थानीं भागलपुरला रघुनंदन सभागृहात अेका शाळेत ‘ आमचे अदृश्य जगत् ’ या विषयावर श्री. बसिरुद्दीन सेशनस जज्ज याचे अध्यक्षतेखाली व्याख्यान दिलें त्यात ते सागतात:—

“पूर्वीच्या पथार्थविज्ञानशास्त्राच्या शिकवणुकीमुळें भौतिक विश्व नि त्याचे मूलमत्व या विषयीच्या कल्पना मवें विज्ञानशास्त्राच्या नव्या नव्या शोधानी सर्वस्वी पाटून गेल्या आहेत. पूर्वीच्या विज्ञानशास्त्राचे कल्पने-प्रमाणे हे सर्व विश्व जड परमाणूच्या संयोगाने निर्माण झाले आहे असे वाटत होते तो परमाणु अेका अज्ञात अशा शक्तीच्या केंद्रीकरणानें बनला आहे असें आता सिद्ध झाले आहे. सध्याच्या द्रव्याचे मूलस्वरूप विद्युदणु आहे असे ठरून तो विद्युदणु दुसरे काहीहि नसून अेका विश्वव्यापी सत्वातील विशेष स्पंदनकेंद्र आहे. आणि याप्रकारे सर्व विश्व स्पंदनमय आहे. या स्पंदनक्रियेमध्ये कमी अधिक प्रमाणाच्या अनेक श्रेणी आहेत अेका प्रमाणांतील स्पंदनलहरीचा आघात झाला तर ते स्पर्शज्ञान ठरते, तर दुसऱ्या प्रमाणातील स्पंदनलहरी डोळ्यांना स्पर्श करतात नि तो आघात प्रकाशाची कल्पना देतो. तिसऱ्या प्रमाणातील स्पंदनलहरीचा—आघात मेंदूपर्यंत पोचून ते शब्दज्ञान ठरते, तर चौथ्या तसाच भिन्न प्रकारचा आघात रुचि उत्पन्न करतो आणि पांचवा वासाचें स्वरूप धारण करतो. भोवनालून येणाऱ्या विविध आघातांना शब्द, स्पर्श, रस, रूप, नि गंध याची स्वरूपे देण्याचे कार्य आपला मेंदू करतो. आपला मेंदू होणाऱ्या जागतिक आघातांना विविध रूपे देतो. अर्थात् भौतिक जगत् जें आपण पाहतों ती आपल्या मेंदूनें केलेली निमित्ति आहे. बाह्य जगाचें स्वरूप ह्णजे केवळ स्पंदनात्मक शक्ति येवढेच; या व्यतिरिक्त दुसरे कांही नाही. बाह्य जगताचे आघात आपल्या स्थूल देहाच्या स्थूल अद्रियापर्यंत पोचतात. त्यांना अेका विशिष्ट प्रमाणाच्या कक्षेतील आघातांची जाणीव करून घेतां येते. त्या कक्षेबाहेर अधिकाधिक गतीचीं स्पंदनें जी भोवतालीं चाललेलीं

असतात त्यांची जाणीव करून घेण्याची शक्ति आपल्या अिद्रियांना नाही. आपल्या अिद्रियांना समजू शकतील अशा स्पंदनगतीच्या कक्षेपेक्षां कमी वा अधिक गतीची स्पंदने आपणास न कळून त्याचे स्पर्श-रूप-रसादिक गुण-संक्रमण आपल्या अिद्रियांना करता येत नाही. आपले दृश्य जगत् अेका विशिष्ट प्रमाणांत आपण समजू शकणाऱ्या स्पंदनकक्षेच्या मर्यादेतीलच आहे. 'अ' (alfa) 'आ' (beta) आणि 'ओ' (gamma) किरणे आपले डोळे पाहू शकत नाहीत, पण आपण काही अितर शास्त्रनिर्मित साधनामुळे समजू शकतो. परंतु त्यांहिपेक्षां सूक्ष्म स्पंदने आपणाला मूळीच समजू शकत नाहीत....."

"दिव्य दृष्टि प्राप्त करून घेतलेल्या पुरुषाने (clairvoyant) आपली दृष्टिशक्ति, श्रवणशक्ति, स्पर्शशक्ति आदिक वाढविलेल्या असतात. त्यांनी आपल्या ज्या आध्यात्मिक शक्ति वाढविलेल्या असतात त्यायोगे त्याला ती सूक्ष्मातिसूक्ष्म वा अुच्चातिसुच्च गतीची स्पंदने जाणण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होते—सामान्य देहाची स्थूल अिद्रिये मात्र तीं जाणण्यास पूर्ण असमर्थ असतात. या स्थूल जगांतील स्थूल गोष्टीप्रमाणेच सूक्ष्म जगातील सूक्ष्म देहादिकांचे ज्ञान त्याला होत असते. आपल्या जाणीवेच्या कक्षेंत न येणारे पण सूक्ष्म रूपांत असणारे आणि याच स्थूल जगत असल्या स्थलीच वावरणारे सूक्ष्म जगत् नि त्यांतील देहादिक आपण जसें या जगांतील स्थूल जगत् पाहतो, व्यवहारतो, त्याचप्रमाणे तो बघू शकतो—व्यवहारू शकतो. त्या जगांतील स्पंदने अितकीं तीव्र गतीची असतात कीं, त्याची जाणीव करून घेण्याचे सामर्थ्य आपल्या या स्थूल अिद्रियांना मुळीच नाही. परंतु आपल्या ज्ञानशक्तीचे विशेष प्रकारे वर्धन केले असता ते जगतहि भासमान होअू लागते.

जसें या स्थूल जगांतील त्याहून श्रेष्ठ गतिमान असलेले सूक्ष्म जगत् त्या दिव्यदृष्टिवाल्याला दिसू शकते. त्याचप्रमाणे या आपल्या स्थूल देहामागे असलेले आपले सूक्ष्म शरीरहि पहातां येते ते सूक्ष्म शरीर अत्यंत सूक्ष्म अशा विद्युदणूच्या सांखळीनें या स्थूल शरीराशी बांधलेले असते. जोंपर्यंत ही विद्युदणूची सांखळी टिकून राहते तोपर्यंत मनुष्य आपले सूक्ष्म शरीरासह या स्थूल शरीरांत राहून व्यवहार करू शकतो. जेव्हां ही सांखळी मरणाचे वेळीं तुटते त्यावेळीं हें स्थूल शरीर निर्जीव होअून पडते आणि ते

सूक्ष्म शरीर स्थूल शरीरापासून सुटें होऊन मुक्त होतें, नि सूक्ष्म जगांतील व्यवहार करावयास समर्थ होतें.

सध्यां विज्ञानशास्त्र या स्थूल जगताच्या मार्गे असलेल्या सूक्ष्म जगताचे ज्ञान करून घेण्यासाठी धडपडत आहे. गूढविद्याशास्त्र या अगापलीकडील सूक्ष्म नि सूक्ष्मातिसूक्ष्म जगाचा शोध लावू पहात आहे. गूढविद्याशास्त्र ह्मणते की त्यापलीकडील अतिसूक्ष्म जगतांतील व्यवहारासाठी त्याला अपयुक्त असे अतिसूक्ष्म अद्रिय अवश्य असतें. विज्ञानशास्त्री या स्थूल जगताचे मागील आध्यात्मिक जगताचा शोध करीत आहे. दोन्हीहि शास्त्रेच आहेत आणि या दोघाचाहि शोध सर्व विश्वाच्या मूळाशी असलेल्या सूक्ष्मातिसूक्ष्म आत्मजगतासाठीच चालू आहे आणि ती दोन्हीहि नेथें अेकत्र होतील."

जडवाद्यानासुद्धां याप्रमाणे जडवाद सोडून चेतनाशक्तीचे अस्तित्व कसें अपरिहार्यत्वानें मान्य करावे लागतें आणि आता विज्ञानशास्त्राच्या विविध शाखांतील शास्त्रज्ञांना जगाच्या चिन्मय स्वरूपाला कशी मान्यता द्यावी लागते हें येथपर्यंत पाहिले. यापुढें ही चेतनाशक्ति वा जीवशक्ति ही देहधारणक्रिया का करते, देहधारण केल्यापासून देहपतनापर्यंत कशाकरितां धडपडत असते, हे पहाणें आपल्या विषयानुरोधानें ओघप्राप्तच झालेलें आहे. देहधारण केल्यापासून तो देहत्यागापर्यंत विविध प्रसंगांत, निरनिराळ्या काळी, वेगवेगळ्या शरीरावस्थेत नि अनंत प्रकारच्या ज्या क्रिया देहद्वारा ही जीवशक्ति करते त्या सर्व क्रियांमधून असणाऱ्या कोणत्या हेतूचा धागा गुंफलेला असतो हे पाहिल्यास आपल्या या वरील प्रश्नाचें उत्तर आपल्याला बिनचुक मिळेल. प्रश्न जरी अत्यंत महत्वाचा असला तरी त्याचे उत्तर महत्वाच्या मानानें मुळीच कठीण नाही.

“दुःखांना टाळीत वा दूर लोटीत सुखाची प्राप्ति ” हा अेकमेव हेतु सर्व आयुष्यभर प्रत्येक देहधारी जीवाला प्रत्येक क्रिया करण्याला प्रवृत्त करीत असतो. यावांचून दुसरी कोणतीहि प्रेरक अिच्छा कोणत्याहि जीवाला क्रिया करण्याला प्रवृत्त करूं शकत नाहीं. कधीं कधीं कांहीं महदात्मे या जगांतील सुखांना लाथाडीत नि दुःखाचे डोंगर आपल्यावर कोसळून घेत महान् ध्येया-

प्रीत्यर्थ प्रयत्नरत झालेले असतात. अशा स्थळी वरील 'सुखाचे यत्नार्थ' हे विधान चुकले आहे असे वाटण्याचा सभव आहे. त्याचे स्पष्टीकरण असे की, असल्यामहदात्म्याची सुखाची सामान्य कल्पना नसते. जसे अितरांना शारीरिक वा अिद्रियभोग्य मुख नि तदुत्पन्न मनाच्या मनोरजनाचे मुख पाहिजे असते, तसे त्याचे नसते. त्याच्या सुखाचे अधिष्ठान उच्च ध्येया-प्रीत्यर्थ प्रयत्नापासून मिळणाऱ्या बौद्धिक समाधानाचे द्वारा प्राप्त होणाऱ्या आनदात असते. दुसऱ्या शब्दात सागावयाचें तर सुखकल्पनेची परिणतावस्था आनदरूपात होअून त्या श्रेष्ठ स्वरूपी सुखार्थ व आनदार्थ ते प्रयत्नशील असतात असे दिसून येतील. तेव्हा आपल्या वरील विधानाला ही गोष्ट विसरत नसून पुष्टिकारकच आहे. दुःखविरहित सुख मिळविण्याकरिता अनेक स्थली, अनेक प्रकारच्या क्रिया घडतील पण हेतु मात्र एकच असतो. ही जी अनिवार्य, निरपवाद, तीव्रतम नि अविनाशी अशी अिच्छा जीवाला सर्व आयुष्यभर क्रियाशील ठेवते तीच जन्मापूर्वी नि मृत्यूनंतर पुनर्देहधारणाऱ्या त्या जीवाला प्रेरित केल्यावांचून कशी राहिल ! देहधारण करून दुःखविरहित सुखार्थ प्रयत्न करित राहणें ही गोष्ट, ही प्रयत्नधारा, हा प्रयत्नप्रेरक अिच्छाप्रवाह, अनिर्बंधपणे असाच प्रवाहित होत राहणार हा प्रवाह तेव्हाच स्वाभाविक नि सहजपणें थाबेल की जेव्हा मिळत्या सुखाचा वियोग झाल्याने पुन्हा सुखाकडे धावण्याची आवश्यकता उत्पन्न होणार नाही, अशा सुखास्तव त्याच्या समुद्रात जाअून अनंत सुखमयतारूप बनेल. तोपर्यंत तो प्रवाह चालू राहणें हेंच स्वाभाविक, तसे न होणें हेंच अस्वाभाविक आहे. विज्ञानशास्त्र-वेत्त्यांच्या द्रव्याप्रमाणेंच जगात चैतन्यशक्तिहि आहे, किंबहुना जड ही आसमयता असून सर्वच चेतन आहे, हें जसे शास्त्रीय पद्धतीनें अपरिहार्यपणें ठरलें तसें हें वरील निगमन अितर प्रमाणानेहि सिद्ध झाल्यावांचून पूर्णपणें सिद्ध मानले जाणार नाही. आणि प्रमाणाभावीं केवळ तर्कपद्धतीनेंच निघणारें पण सिद्ध करता न येण्यासारखें नि म्हणून तें लगडे असें मानण्याकडेच पुष्कळांची प्रवृत्ति होतील. म्हणून आतां क्रमाक्रमानें अधिकाधिक निर्विवाद प्रमाणांच्या शोधनाला हात घालू.

८ जन्ममरणपरंपरेच्या अस्तित्वशोधनार्थ निर्विवाद प्रमाणशोधन.

जडामध्ये जडवस्तूंना चालना देणाऱ्या शक्ति सूक्ष्म असतात. सूक्ष्म शक्ति स्थूल जडांना चालना देणाऱ्या असतात. झाडावरून फळ पडते तें ज्या आकर्षणशक्तीमुळे पृथ्वीकडे खेचले जातें ती शक्ति सूक्ष्म असते. अखाद्या जड वस्तू जेव्हा काही बदल होतो तेव्हां तो बदल घडवून आणणारी सूक्ष्म शक्ति असते, जी कार्यावरून अनुमानिता येते, जी प्रत्यक्षपणे दिसू वा समजू शकत नाही. ही सूक्ष्म शक्ति द्रव्याच्या सूक्ष्म रूपावर जी परिणाम घडविते त्याचे द्रव्यात्मक स्थूलरूप हे कार्य होय. तेव्हा जेथें स्थूलरूप दिसेल तेथें तेथे सूक्ष्मशक्तीचे झालेलें कार्य स्थूल रूपांत दिसत आहे असेच समजले पाहिजे. ऑक्सिजन नि हैड्रोजनचे सूक्ष्म कण काही विशिष्ट प्रमाणात नि विशिष्ट पद्धतीने परस्परांत मिसळून त्याला पाणी हे रूप येते. पुष्कळ सूक्ष्म रूपांत असणाऱ्या हैड्रोजन ऑक्सिजनला स्थूल पाण्यापासून निराळे करता येणार नाही त्या सूक्ष्म घटकावयवात जर बदल झाला तर यामुळे बनलेल्या स्थूल रूपाचेहि स्वरूप बदललेच पाहिजे. बीजात असलेल्या सूक्ष्मशक्तीवरच वृक्षाचे विशेष स्वरूपाचें प्रकटन अवलंबून असते प्राणिजगतातील विविध स्थूलरूपें ही सूक्ष्मदर्शक यंत्रांनी दिसणाऱ्या जीवाणूत अनुस्यूत झालेली असतात मनुष्यप्राण्याचें स्थूल शरीर त्याच्या सूक्ष्म शरीराशी पूर्णपणे संबद्ध असते. अतकेच नाही तर स्थूल-शरीरातील प्रत्येक बदल वा फरक हा सूक्ष्म शरीरात होणाऱ्या हालचालीने वा फरकानें होत असतो. सूक्ष्म शरीरांत जर काही बिघाड झाला तर स्थूल शरीरांतहि बदल झाल्यावाचून रहात नाही. स्थूल शरीर हे सूक्ष्म शरीराचेंच व्यक्तीकरण असल्यामुळे त्या सूक्ष्म शरीराचा जन्म, वाढ, बिघाड, नि मृत्यु हीहि सूक्ष्म शरीरांतील फेरबदलावरच अवलंबून असतात. जोपर्यंत सूक्ष्म शरीराचें अस्तित्व आहे तोपर्यंत त्या त्या स्थितीला अनुरूप असे स्थूल देह ते घेत राहणारच. आतां सूक्ष्म शरीर म्हणून जें आपण म्हणतो तें काय आहे तें आपण पाहूं. स्थूल द्रव्याच्या अत्यंत सूक्ष्म

परमाणूंचे बनलेलें, प्राणशक्तीनें युक्त असलेलें, आणि विचारशक्तीचें अद्रिय असें जें मन त्या मनाच्या सूक्ष्म रूपासह जिवंत सूक्ष्मबीजरूप शरीर म्हणजे सूक्ष्म शरीर होय. ज्याप्रमाणें वटवृक्षाची सर्व जीवनशक्ति, वर्धन-शक्ति नि फलनशक्ति अेका लहानशा बीजांत साठविलेली असते, त्याच-प्रमाणे हेहि होय. श्रवणेंद्रिय, चक्षुरीन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, स्पर्शेंद्रिय, नि रसनेंद्रिय यांसह चित्त बुद्धि नि अहंभाव (जीवाची 'मी' ही वृत्ति) ही सर्व वर दिलेल्या मन शब्दांतच अंतर्भूत समजावयाची आहेत. वर जी प्राणशक्ति म्हणून म्हटली, ती शक्ति देहधारणकामी श्वासप्रश्वासक्रिया, पचनक्रिया, चलनवलनक्रिया, अभिसरणक्रिया, आदिक शरीरक्रिया ज्या शक्तीने चालतात ती क्रिया होय. या सर्व अद्रियशक्तिसहित मन, प्राण, आणि ज्याना हिंदुतत्त्वज्ञानशास्त्रांत तन्मात्रा म्हणतात, ते द्रव्याचें अत्यंत सूक्ष्म परमाणु मिळून हें सूक्ष्म शरीर बनलेले असते.

ज्याप्रमाणें अेखाद्या वृक्षाच्या गुणदोषाचें बीजांत सूक्ष्म ग्रहण झालेले असतें, त्याप्रमाणेच स्थूल देहधारणकाली घडलेल्या वा घडणाऱ्या सर्व बऱ्या वा अीट, लहानमोठ्या संस्काराचे, कल्पनाचे नि वृत्तीचे ठसे या मनावर वठलेले असतात. स्थूलदेहधारणाच्या काली सर्व आयुष्यांत मनाकरवी नि शरीराकरवी जी जी विविधकृत्यें झालेली असतील त्या सर्व कृत्यांचा अेकत्रित परिणाम हा त्या मनांमध्ये पुढील आयुष्यासाठी प्रवृत्ति नि अिच्छा-रूपानें साठविला जातो.

आपण मनानें नि शरीरानें जी जी गोष्ट करतो, जो जो विचार करतो, त्यांचा अति सूक्ष्म ठसा आपल्या मनामध्ये संग्रहित केला जातो, नि त्यालाच संस्कार ह्णतात. तो अनुकूल कालापर्यंत लुप्त झाल्यासारखा राहतो आणि वेळ येतांच अिच्छारूपानें पुन्हां मनामध्ये अुद्भवतो. अशा संस्कारांपासूब अुद्भवणाऱ्या अिच्छांना वासना ह्णतात. कोणतीहि वा अीट वा चांगली गोष्ट अेखादा मनुष्य अगदी आरभी भोंवतालच्या परिस्थितीच्या दाबानें करावयाला आरंभ करतो नि पुढे जसजसा काल अधिक जावून ती ती कृत्ति हातून अधिक अधिक वेळां घडत जाते तसतसे त्या कृतीचे ठसे अधिकाधिक पक्के नि प्रबळ होत जातात. आणि पुढें ती गोष्ट करणें त्या व्यक्तीचा

स्वभावच बनून जातो. कोणत्याहि अखाद्या व्यसनांत माणूस याप्रमाणें फसला गेल्यावर मनावर झालेल्या प्रबल संस्कारप्रवाहाच्या वेगांत सांपडल्यानें त्या व्यसनाचा अंतःकरणपूर्वक तिटकारा वाटून सुद्धां वेळ येतांच तो मनुष्य अवशतेने—स्वतःच्या अिच्छेविरुद्ध—त्या व्यसनकार्याकडे ओढला जातो. दारूबाज, चोर, व्यभिचारी लोकांना त्यांच्या कृत्यांचा कधीं कधीं नि अखादे अुदाहरणांत तर सतत पश्चात्ताप होत असूनसुद्धा वेळ येताच ते पुन्हां त्याच ओघात जणू ढकलले जाऊन अुडी घेतात. अखाद्या चांगल्या—वाअीट गोष्टीचा अभ्यास जितका अधिक तितके संस्कारबल प्रचंड वेग धारण करणारें असतें. नि संस्काराचा वेग जितका प्रचंड असेल त्या त्या मानाने त्या त्या गोष्टीकडे मनाची धाव कमी अधिक तीव्र वेगाने जात असते. हें व्यवहारांत थोड्या बारकाजीनें पाहणाऱ्या निरीक्षकाचे लक्षात आल्यावाचून राहणार नाहीं. शरीराकडून घडणाऱ्या प्रत्येक लहान मोठ्या कृत्यांचें मूल कारण त्या मनाच्या संस्कारात निगूढ झालेले आढळून येतील. ज्या ज्या गोष्टीमुळें नि पद्धतीनें शरीर जीवन धारण करते त्या त्या सर्व गोष्टी नि पद्धति त्या त्या मनातील अत्यंत प्रबळ अिच्छा व्यक्त नि प्रकट करण्याची साधने असतात. ज्या ज्या अवयवाचा उपयोग नाहीसा होतो, नि अपुयोग हेतुतः केला जात नाहीं, त्या त्या अवयवाची शक्ति नष्ट होऊन तो अवयवहि तो अपुयोग नाहीसा झाला तर काही पिढ्यानी हळूहळू लुप्त होऊन जातो असे प्राणिशास्त्र सागतें. हातांचा अपुयोग न करता हात अुच करून ठेवणारे तपस्वी लोक पुष्कळांनी पाहिले असतील. ते वर ठेवलेले हात कांही दिवसांनीं सुकून जाऊन निकामी होतात. सहा महिने अखादा मनुष्य अंथरूणावर जर अुताण पडून राहिला तर त्याची चालण्याची शक्ति पायातून नष्ट होते. ज्याप्रमाणे बाह्य अवयव हे मनांतील अिच्छाची वा वासनांची द्योतकें आहेत, त्याचप्रमाणें अेकंदर शरीररचनासुद्धां मनुष्याच्या स्वभावाची, शीलाची, अिच्छाशक्तीची, विचारांची द्योतक ठरते. तेव्हां बाह्य स्थूलरूप हें आंतल्या सूक्ष्मरूपाचें व्यक्त स्वरूप आहे असेंच समजले पाहिजे. जीवांचा हा अंतःस्वभावच पुनर्देहधारणा करवितो वा स्थूलदेहरूपानें क्रमाक्रमानें वारंवार व्यक्त होत राहतो. मनुष्य मरतो तेव्हां देहधारी जीव या

जन्मीच्या सर्व संस्कारांच्या समुच्चयात्मक संस्कारसमूहासह सूक्ष्म देह-रूपानें बाहेर पडतो. नष्ट होत नसून तो सूक्ष्म रूपांत अस्तित्वांत असतो. सर्व आयुष्यभर झालेल्या सर्व प्रकारच्या संस्कारसमूहांतून जो संस्कार अितर सर्व संस्कारांना दाबून अत्यंत प्रबलपणें मरतेवेळी मनात प्रकट होओील त्या संस्काराच्या अनुरोधे स्थूल देह सोडणाऱ्या सूक्ष्म शरीराला मति मिळते-त्याचें पुढील भवितव्य त्या प्रबल संस्काराकरवी घडविले जातें. अणि या अंतिम वेळच्या प्रबल संस्काराच्या प्रकाराप्रमाणें पुढील देहधारणाचा उपक्रम त्या सूक्ष्म शरीराकडून केला जातो-तसा देह-धारण करावयाला तें समर्थ होते. अंतिम संस्कारप्रबलता त्या सूक्ष्म शरीराला त्या संकल्पानुसार अिच्छेप्रमाणें अनुकूल परिस्थिति नि वस्तुस्थिति निवडून व्यक्त करण्यास सामर्थ्य देते.

अेखाद्या अळ्यांत, अेखाद्या ऋतूत नि सारखेच खत पाणी देत शेजारी शेजारीं दोन प्रकारच्या झाडांची बीजे लावली तर अून तेच, पाणी सारखेंच, भूमि नि अळे अेकच नि सारखेच खत असूनमुद्दां, प्रत्येक वृक्ष-बीज आपल्या अंतर्गत सूक्ष्मबीजशक्तीच्या जातीची वाढ होण्याला अनुकूल वशीच द्रव्ये आपणाकडे आकर्षून घेअून आपल्याच प्रवृत्त्यनुरूप वृक्षरूप धरण करील. अगदी त्याचप्रमाणें हे आहे. या 'अनुकूलाकर्षणा'च्या (natural selection) निसर्गनियमाप्रमाणे मरत्या मनुष्याचा वासनादेह झाडाच्या बीजाप्रमाणेंच भोवतालच्या जागतिक परिस्थितीतून आपल्याला अनुकूल असलेलें स्थल शोधून नि अनुकूल परिस्थिति निर्माण करीत आपल्या व्यक्ती-करणाकरितां खटपटत राहील. जन्मघेत्या व्यक्तीला अनुकूल परिस्थिति देण्याचा मुख्य भाग अुचलणें हेच काय तें मातापितर करीत असतात. जन्म-घेता जीव आपल्या संस्कारप्रवाहाच्या प्रकाराप्रमाणें आपणास अनुकूल नि अनुरूप मातापितर नि परिस्थिति 'अनुकूलाकर्षणा'च्या नियमाप्रमाणें स्वभाववशतः निवडील अयवा अवशतेनें तशा स्थलाकडे वा परिस्थितीकडे तो ओढला जाओील. कल्याण करा की, अेखाद्याचे मनाचे संस्कारांत उत्कृष्ट गायक होण्याचा संस्कार अत्यंत प्रबल आहे. तर अशा वेळीं तो जीव ती अिच्छा पुरी करून घेण्याची सुसंधि मिळेल अशा मातापितरांचे पोटी नि परिस्थितीत निश्चयानें जन्म घेण्यास जाओील.

पुनर्जन्माविरुद्ध अेक मोठा प्रश्न ह्याणून अुभा केला जातो. नि तो हा की, जर असा पुनर्जन्म वा पूर्वजन्म असेल तर त्याची आठवण कां राहू नाली. प्रश्न हा व्याघ्रमुखी आहे. प्रश्न करणाऱ्याला 'आपण हा अेक रामबाण ठाकला' असे वाटते. आणि प्रश्न अैकताच साधारणतः विचार केलेला निरीक्षक नसेल तर त्यालाहि हे अनिवार अस्त्र अंगावर आल्याची भीति वाटते. काहीना स्मृतिशीलता हीच काय ती आयुष्याची अेकमेव नि निरपवाद स्थिति आहे असें वाटून ते म्हणतात की, जर मरणवेळी आपली स्मृति थाबते तर तेथे आपण नष्ट होतो हे निश्चित. कारण पुढें राहतो अशी स्मृतिच नाही—असती तर स्मृति राहिली असती.

स्मृति असणें हा जीवतपणांतील अनेक गुणांपैकी अेक गुण आहे. तो जीवनाचा अेकमेव नि निरपवादपणे सांपडणारा गुण नव्हे. अगदीं गाढ झोपेंत आपली स्मृति पूर्णपणें—त्यावेळेपुरती तरी—नष्ट झाल्यासारखी असते. तेव्हां स्मृति नसली की, नष्ट झालें हें म्हणणे खोटें ठरते. दुसरें असे की प्रश्नकर्ता हा अितरांप्रमाणेंच जन्मला. लहानाचा मोठा झाला. जन्मताच अबोध बालक होता. हे कांही त्याला नाकारता येणार नाही. मग स्मृतीचा हा नियम जर त्याच्या या आयुष्यापुरता पूर्ण व्यापक मानला तर त्या जन्मकालच्या अबोध स्थितीपासून तो ज्या वेळेपर्यंतची स्मृति नाही त्या वेळच्या क्षणापर्यंत तो जीवत नव्हता—मेलेलाच होता—नि त्यानंतर स्मृतीच्या कालापासून तो जीवतपणे अस्तित्वांत आला असे तो प्रश्नकर्ता स्वतःसंबंधी मान्य करील का ?

तिसरी गोष्ट अशी की, ज्या वेळेपासून स्मृति आहे असें प्रश्नकर्ता म्हणत आहे त्यावेळेपासून तो प्रश्न करत्या वेळेपर्यंत त्याला त्या मध्यकालांतील सर्व गोष्टी—अगदी बारीक सारीक क्षणापर्यंतच्या सर्व यच्च्यावत् गोष्टी—पूर्णपणें स्मरतात कां ? किंवा कांही स्मरतात नि पुष्कळशा विस्मरणांत गेल्या आहेत. हें विचारतां त्याला पुष्कळशा विस्मरून कांही स्मरतात हेच मान्य करावें लागेल. आणि अशा अुत्तरानंतर त्याला विचारलें कीं, जितक्या गोष्टी नि त्या गोष्टींच्या वेळा स्मरतात तेवढ्याच गोष्टी नि वेळापुरता तू जीवत होतास. बाकी वेळी नि गोष्टीत तूं मृत्युवश झाला होतास असें मानणें युक्त होईल कां ? तर त्याला त्याचें काय अुत्तर देतां

येअील बरें? अर्थात् या प्रश्नानंतर विस्मृति हें मृत्यूचें चिन्ह नाहीं-जीवन असून सुद्धां विस्मरणशीलता येअू शकेल हीच गोष्ट त्याला स्वीकारावी लागेल. मनुष्याची स्मृतिशक्ति ही अमर्याद नाहीं. आपल्या अेका जीवनांतीलहि लहान मोठ्या घटनांचा, कृत्यांचा, विचारांचा आपले ज्ञानावर, स्वभावावर, शीलावर, वर्तनावर निश्चित परिणाम झालेला आहे ही गोष्ट अगदी स्पष्ट दिसण्यासारखी आहे. तसेंच मागील जन्मांतील सर्व गोष्टींच्या संस्काराचे संपूर्ण ठसे आपल्या मनस्थलांत दडलेले निश्चित असले पाहिजेत. मग त्यांची आठवण असो वा नसो.

आणि तरीहि अेखाद्या जिज्ञासूला ती पूर्वजन्मस्मृति जागृत करून घेण्याची अिच्छा असेलच तर पातंजल योगशास्त्रानें त्याहि स्मृतिसंपादनाचे मार्ग सांगून ठेवलेले आहेत. आणि कांहीं कांही व्यक्तींना क्वचित्-काळी लहानपणी पूर्वजन्म आठवल्याची अुदाहरणेंहि घडलेली आहेत नि घडत आहेत. ती अुदाहरणें पुढील योग्य स्थली दिली जातीलच. आपल्याला रात्री आकाशांत अनंत तारे दिसतात. पण सूर्योदय होतांच सर्व दिसेनासे होतात. त्यावेळी जर कोणी ते तारे दिसत नाहीत तेव्हा नष्टच झाले असे ह्मटलें तर तें जसे वेडेपणाचें ठरेल तसेंच मनाच्या मनाकाशांत पूर्वजन्माच्या स्मृतीची बारिक टिबें अंधुकपणें पण त्या त्या जन्मांतील सर्व घटनांची स्मृतिबीजें साठविलेली अशी निश्चितपणें अस्तित्वांत असलीच पाहिजेत. पण चालू जन्मांतील प्रत्यक्ष जगाच्या अनुभूत स्मृतिप्रकाशाच्या प्रखरतेपुढे ती पूर्वस्मृतीची अंधुकपणें लिकलिकणारी टिबे दिसेनाशी झाली तर त्यांत काय आश्चर्य? म्हणून तीं स्मृतिटिबे नि ती अुत्पन्न करणारे पूर्वजन्मच नाहीत असें म्हणणें वस्तुस्थितीला धरून होअू शकणार नाहीं.

ज्या गोष्टीचा अभ्यास आपण फार काल, मन लावून, सातत्यानें नि दीर्घ प्रयत्नानें करतो त्यांत आपल्याला प्रावीण्य मिळणे ही गोष्ट आपल्या सततच्या अनुभवाची आहे. प्रावीण्य मिळाल्यानंतर त्या विषयाचा अभ्यास किती तास केला, केव्हां केव्हां कोणकोणत्या प्रकारचे प्रयत्न कोणत्या कोणत्या स्थानीं कसकशा स्थितींत केले हें जरी परिपूर्णपणें आपणास आठवलें नाही, तरीहि सर्व प्रयत्नांतील अेकहि क्षणाचा प्रयत्न वाया न जातां त्या सर्व

प्रयत्नांच्या अेकत्रितपणाच्या शक्तीचें आजच्या प्रावीण्यांत रूपांतर झालें आहे ही गोष्ट प्रत्येकजण मान्य करील. ते प्रयत्न तितक्या प्रमाणांत नि तितकें काम झालें नसतें तर आजचें हें प्रावीण्य कधीहि प्राप्त झालें नसतें ही गोष्ट त्या प्रावीणाला नि त्याचे प्रावीण्य जाणणाऱ्याला सारखीच मान्य असतात—असावयाला पाहिजेत यांत तिळमात्र संशय नाही. ही गोष्ट मान्य केल्यावाचून गत्यतर नाही. आणि त्याचबरोबर ही गोष्ट मान्य केली पाहिजे कीं, कोणत्याहि गोष्टीवर, विषयावर, कलेवर दीर्घ नि दृढ प्रयत्नपूर्वक प्रबल व्यासंग झाल्यावाचून ती ती गोष्ट, विषय वा कला यांचेवर प्रभुत्व मिळू शकत नाही हें सिद्ध आहे. मग प्रश्न असा की ज्या ज्या व्यक्ति लहानपणींच अेखाद्या विषयात, गोष्टीत वा कलेत अप्रतिम प्रावीण्य दाखवितात नि तसें प्रावीण्य संपादन केल्याचें या आयुष्यांत प्रमाण दिसत नाही अशा स्थलीं हें प्रावीण्यसंपादन केव्हां संपादिलें गेलें ? आपण पहिल्यानें असल्या असामान्य सामर्थ्याची अुदाहरणें पाहून मग त्या गोष्टीच्या निर्णयाकडे वळूं.

९ जन्मसिद्ध अलौकिक सामर्थ्याचीं अुदाहरणें

(१) भगवान् श्रीरामकृष्ण परमहंस यांना वयाच्या चौथ्या वर्षापासून निर्विकल्प समाधि अनुभवाला येअुं लागली होती. ही गोष्ट सांगोपांगीं नाही. बगालमध्ये ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहे. याच महापुरुषाचे त्रिखंडप्रसिद्ध स्वामी विवेकानंद हे शिष्य होते. भगवान् श्री-रामकृष्ण परमहंसांना पुढें अेक महायोगी भेटले होते. त्यानी त्यांची ती अवस्था सहजसाध्य आहे असें पाहून “ जी स्थिति प्राप्त करून घ्यावयास मला ४० वर्षांचा दीर्घकाल अखंड प्रयत्न करावे लागले ती तुला सहज स्वाभाविकशी आहे ” असे आश्चर्याचे अुद्गार काढले.

(२) गणिताचे मोठमोठाले प्रश्न अत्यंत सहज सुलभपणें सोडवण्यास ५ वर्षें वयाचा मॅझियामालो नांवाचा अेक घनगराचा मुलगा होअून गेला.

(३) आकडेमोडीवाचून झेला कोलबनें नांवाचा ८ वर्षें वयाचा मुलगा गणितांतल्या मोठमोठ्या समस्या सहजपणें सोडवीत असे. अेका वेळीं

८ ला ८ नें गुणावयाचें नि त्याला पुन्हां ८ नें गुणावयाचें याप्रमाणें १६ वेळां केले तर किती संख्या होअील ह्मणून प्रश्न करतांच क्षणाचाहि विलंब न लावतां त्यानें १५ आकड्यांची संख्या २८१४७४९७६७१०६५६ अशी चटकन सांगितली. त्याचें अुत्तर सर्वस्वीं बिनचुक होतें. असेंच त्याला अेकानें अेकदा ४८ वर्षांत किती मिनिटें होतात हें विचारातांच २५२८८८०० मिनिटें होतात ह्मणून अुत्तर दिलें.

(४) मोझर्ट नांवाच्या अेका बाळगायकानें आपले वयाचे ४ थे वर्षीं अेक अुत्कृष्ट काव्य लिहिलें आणि ८ वे वर्षीं अेक सुंदर संगीत नाटक लिहिलें.

(५) श्रीमत् आद्य श्री-शंकराचार्य वेदशास्त्रांन यांनी ८ वे वर्षा-पर्यंतच्या वयांत पारगता मिळवून १६ वर्षांचे आंत भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्रे, नि दशोपनिषदे यांवर भाष्ये लिहिली नि जगांतोळ असामान्य नि अद्वितीय तत्वज्ञानी ह्मणून श्रेष्ठतम स्थान ते मिळविते झाले.

(६) कुमार मोहिनीमोहन कुशारी, वय वर्षें १०, याला बीज-गणितांतोळ कठिण कठिण अुदाहरणे अगदी लहानपणीच मनांतले मनांत सोडवण्याची शक्ति प्राप्त झाली. तो कोणत्याहि शाळेंत गेला नाही. या वर्षीं, ह्मणजे वय वर्षें १० सन १९३४ या वर्षीं, कलकत्ता विश्वविद्यालयाने गणित विषयांतोळ त्याच्या आश्चर्यकारी प्रगतीच्या असामान्यत्वामुळें अेम्. अे. च्या परीक्षेस बसण्याची अनुमति दिली आहे. त्याला अंग्रजी, बंगाली नि संस्कृत या भाषा चांगल्या अवगत आहेत. आणि ही प्रवीणता कोणत्याहि शाळेंत न जातांच त्याचे अंगीं प्रकट झालेली आहे.

(७) कुमारगंधर्व श्रीशिवपुत्रस्वामी नांवाचा ७ वर्षें वयाचा मुलगा नुकताच प्रसिध्दीस आला आहे. हा अेवढ्या लहान वयांत अितका शास्त्रोक्त पध्दतीनें निरनिराळे राग कर्णमधुरपणें गातो कीं, लोक नागा-प्रमाणें गुंग होअुन डुलत असतात. त्याच्या गाण्यावर लुब्ध होअून लोकांना नाटक-बोलपट आदींचा विसर पडतो. कोणत्याहि नव्या बांगडीचे ध्वनि-लेखांतोळ (फोनोंतोळ) गाणें अैकतांच तो पुन्हां तें गाणें तंतोतंत जसेंच्या

तसेंच गाअून दाखवितो. प्रवीण गायकाला सुद्धां अेखादें नवें गाणें अैकतांच जसेंच्या तसें तंतोतंत म्हणतां येणें कठिण जातें. पण ती गोष्ट हा कुमार गंधर्व सहज लीलेनें करून दाखवतो. तो कसे गातो याचें कितीहि वर्णन केलें तरी कल्पना देतां येणें शक्य नाही.

(८) दक्षिणेंत मद्रासचे बाजूस अेके गांवी (आमच्या ध्यानांतून तें नांव गळाले आहे नि पुन्हा प्रयत्न करून सुद्धां मिळू शकले नाही) अेका ब्राम्हणदापत्याला अेक जन्मयोगिनी मुलगी झालेली आहे. तिचेकडे येणाऱ्या वृद्ध वृद्ध नि विद्वान् मंडळीना सुद्धा आपल्या ज्ञानदानाने ती चकित करते असे टाअिम्समध्ये प्रसिद्ध झालें होते. या प्रसिद्धीच्या वेळी तिचें वय १० वर्षांचें होतें.

(९) आम्ही स्वतः श्रीकाशीस असता अेक गोष्ट पाहिलेली येथें उल्लेखल्यावाचून राहवत नाही. श्रीमत जमखिडीकर यांचे श्री-काशीतील वाड्यासमोर अेक अुत्तर हिंदुस्थानीय कुटुंब राहत आहे त्याचे पैकी अेका मुलाचे नाव रामकृष्ण औदिच्य अमे आहे. त्याचे वय हा वृत्तात लिहिते वेळी १०-१२ वर्षांचें असेल (१९३६ यावर्षी). जन्मापासून त्याच्या कपाळावर V अशा आकाराची बरोबर मध्यभागी नाकाचेवर गधाचे स्थली तावडी खूण होती. हा पांच सहा वर्षांचा झाला तेव्हांपासून त्याला गाअीगुराचा लळा असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येऊ लागले. हा घरात बहुधा नसावयाचा. शेजारपाजाऱ्यांचे गाअीबरोबर गुराख्याचे गुरात मिसळून त्याचेसह रानात जावयाचा. पहिल्या पहिल्याने गुराख्याना त्याला गुराकडून काही त्रास होअील-होअू लागेल म्हणून भीति वाटावी. पण पुढें अनुभवाने त्याना हे भय वाटेनासें झालें. गाअीच्या स्तनाला तोंड लावून दूध प्यावें, त्यांना आंजारावे, गोंजारावे, त्यांना पाण्यावर न्यावें, रानात चराअी करावी, वळवावें, अेकत्र करावें, संध्याकाळीं गांवाकडे हाकावें अित्यादि गोष्टी तो अितक्या स्वयंस्फूर्तीनें, निर्भयतेने नि बिनबोभाटपणें करी की, गुराखी हळूहळू गुरांची स्वतः काळजी न घेतां या मुलाचेवर सर्व भार टाकून मजेनें छायेंत खेळत बसूं लागले. पहिल्या पहिल्यानें घरची मंडळी हा कोठें गेला, चुकला तर नाही ना? गंगेंत तर नाही पडला? कोणी अुचलून तर नाही ना नेला? अित्यादि शंकेने वेडे होअून जात. नंतर

कांहीं दिवसांनी तो कोठें जातो हें कळून आल्यावर त्याला ते धाक दाखवून मनाजी करूं लागले. त्याला मार बसू लागले. पुढें पुढें तर वडील भाऊ आदिक घरची मंडळी गुरासारखी त्याला बडवीत. श्रीकाशीला थंडी फार कडक पडते. खिडक्या लावून सुद्धां दोन तीन जाड घोंगड्या घेतल्यावांचून अूब येत नाहीं. तशा थंडींत गच्छीवर रात्रीच्या रात्री शिक्षा म्हणून त्याला अूघडा ठेवीत. पण या सर्व शिक्षा सोसूनहि सकाळ होतांच पुन्हां घरच्या मंडळीना झुकांडी देअून हा गुरागाभीच्या मेळघांत जावयाचाच. कांहीं काळांनीं गुराख्याना 'हा' आला असतां याला येअूं देअू नका, हुसकून घ्या ' म्हणून घरच्या मंडळीनी सांगून त्याचे गुरांबरोबर जाणें बंद करविलें. या मुलाने घरून पळून जाअूं नये म्हणून दोन्ही पायांत जड साखळदंडाच्या बेड्या घातल्या. तरी त्याचा नाद जाअीना. गुराखी येअूं देअीनात तेव्हां त्यानें आसपासच्या वा दूरच्या ज्या कोणत्या घरी गुरें ठाणबंदी असतील तेथे जाअून त्यांची सेवा करावी, त्यांना चारा घालावा, त्यांना पाणी पाजावें, आजारावे, गोजारावें, नि सर्व वेळ त्यांच्या सहवासांत काढावा. खायला वेळेवर नाही, मार बसावयाचा, थंडीत कुडकुडत सर्व अंग गारठून जावें अशा कष्टांत रात्रीच्या रात्री घाल-वाव्यात, पायांत बेड्या पडलेल्या असावयाच्या, अशा अत्यंत कष्टमय जीवनाशीं झगडून सुद्धां नि असे हाल आणि कष्ट सहन करावे लागत असूनही त्यांना न जुमानतां गोसेवेत हें विलक्षण प्रेम असलेला हा कुमार अद्याप त्याच नादांत तेच कष्ट भोगीत तेंच व्रत चालवीत आहे. त्याच्या कपाळावरची ती तांबडी गंधासारखी खुण गेल्या अेक दोन वर्षांपासून पुसट होत होत दिसेनाशी झाली आहे. या मुलाला अितकें गुराचें वेड लागण्या-सारखी जन्मापासून अेकहि प्रकारें अनुकूल परिस्थिति मिळाली नाही. अुलट हें गुराचें वेड आहे तें जावें म्हणून अनन्वित छळ नि हाल त्याला सोसावे लागत आहेत.

(१०) व्हिअेन्नामधील 'दि ऐशियाटिक वर्ल्ड' नांवाच्या एका प्रसिद्ध पत्रीं आस्ट्रियांत टिरोल प्रांतांत राहणाऱ्या अेका रोझविथ रॉटरलिच नांवाच्या पंधरा वर्षांच्या असामान्य मुलीचा वृत्तांत प्रसिद्ध झाला आहे. चित्रकला नि काव्यसामर्थ्य हीं असामान्यपणें तिच्यांत प्रकट झालीं आहेत.

सार्धी चित्रें काढीत नसून रंगित तैलचित्र ती काढीत असते. तिचे वडील रेव्हेन्यू खात्यांत अेक अधिकारी आहेत. तिची माता घरांत कलाकुसरीचें काम करते. तिच्या पूर्वजांपैकीं हिरातिमस राश नि फान आल्टन हे प्रख्यात कलावंत होअून गेले. ती रोजविथ नांवाची मुलगी आपले वयाचे तिसरे वर्षापासून लहानपणी अेकलेल्या काल्पनिक गोष्टीतली चित्रें काढूं लागली. आपल्या वयाच्या ८ व्या वर्षीं तिनें आपल्या भावांसह आपले तैलचित्र अितकें सुंदर प्रकारचें काढून रंगविलें की, तिच्या मातापितरांना आश्चर्य वाटू लागले. त्या व्यवसायांतील तज्ञांना ज्या अडचणी अडवतात नि कठिणता भासतात त्या अडचणी नि कठिणता या लहान मुलीच्या दृष्टीनें जणू मुळी अस्तित्वांतच नाहींत. आणि ती मुलगी आपले काम अितक्या सहज लीलेनें नि त्वरेनें करते कीं, नामांकित तज्ञहि विस्मित व्हावेत. दुपारीं ही अेकदां चित्रें काढावयाला नि रंगवायला बसली की, कठिणशीं चित्रें सुद्धां अेका दुपारच्या वेळांत बीस बीसपर्यंत काढून पुरी करते. कोणत्याहि चित्रकाराची धाटणी तिला नवीन वा परकी वाटत नाही. पण विशेषतः तिचे चित्रणकामाची तुलना तज्ञ लोक पूर्वीच्या अेका प्रख्यात आर्थर राख्याम याच्याशी करतात .ती १२ वर्षांची होअीपावेतो तिची शेकडों चित्रें अिन्स ब्रुकमध्ये प्रदर्शनांत आली. तिला कल्पित गोष्टीतील दृश्यांची चित्रें काढण्याचें काम देण्यांत आलें आहे. तिच्या नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या चित्रामुळे ती व्हिअेन्नामधील कलाभिज्ञ मडळांत फार प्रख्याति पावली आहे.

(११) ह्यैसूर संस्थानांतील अेका सेवानिवृत्त पोस्टमास्तरला कुमार नागराजन् नांवाचा अेक मुलगा असून त्याचें वय यावेळी (जानेवारी १९३६) १४ वर्षांचें आहे. तो अुत्कृष्ट अिंग्लिशमध्ये व्याख्यान देतो, शेक्सपिअरचीं नाटकें समजावून देतो, अितकेंच नव्हे तर धर्म, वेदान्त, विश्वबंधुत्व आदिक विषयांवर अधिकारीपणानें व्याख्यानें देतो. त्याचे वडिलांबरोबर तो दिल्ली, आग्रा, कानपूर, दरभंगा, मुबअी, कोल्हापूर अशीं व्याख्यानांची फिरती आटोपून धारवाड, हुबळी, ह्यैसूरमध्ये जाणार आहे नि मग अिंग्लंड आदिक युरोपीय देशांत फिरून व्याख्यानें देणार आहे. अुपनिषद्वचनाधारेें मानव-धर्माचें विशदीकरण सुगम नि सरसपणें करणाऱ्या या बालकाला पाहून आश्चर्यच वाटण्यासारखें आहे.

(१२) जगद्विख्यात नृत्यकलाकोविद विमलेंद्र बोस हे स्वयंसिद्ध नर्तक आहेत. हिंदुतत्त्वज्ञानांतील नृत्यशास्त्र हाच त्यांचा गुरु. त्यांना कोणीहि शिकविले नाही. या शास्त्रावाचून त्यांनी देशी वा परदेशीपैकी कोणत्याहि पद्धतीचे अंधानुकरण केलेले नाही. त्यांचे वय १९३६ या वर्षी २४ वर्षांचे आहे. यांचे अंगची नृत्यकला त्यांचे वयाचे ५ वे वर्षी प्रकट होऊ लागली. यांनी आपल्या नृत्यकलेने हिंदुस्थानलाच नव्हे तर युरोपलाहि वेड लावले आहे. युरोपमध्ये स्पेनच्या नृत्यकलेची प्रख्याति असून तिचेच अनुकरण सर्वत्र होत असे. पण आतां या दैवीकलासंपन्न बोसांनी युरोपियनाना हिंदुनृत्यकलेचे अनुयायी बनवले आहे.

(१३) झांशीजवळ बुंदेलखंडांत गारोथा या गांवी अेका जन्मांध मुलाला आपल्या वयाच्या २ व्या वर्षीच अप्रतिम स्मृतिशक्ति प्रकट झाली आहे. रामायण अगदी तोंडपाठ म्हणतो. रामायण वा महाभारत यातील कोणताहि श्लोक त्याला म्हणावयाला सांगताच तो अगदी शुद्धोच्चाराने म्हणून दाखवतो. गीतेतील कठिण श्लोक सुद्धा अगदी अस्खलित नि शुद्ध रीतीने तो म्हणून दाखवतो. या मुलाला पाहण्यास सारखी गर्दी लोटलेली असते. संत सुरदास याचा तो अवतार असावा असे तेथील भाविक लोकाना वाटत आहे.

(१४) अमेरिकेंत आर्थर ग्रीनवुड नांवाचा मुलगा नुकताच अुदयास आला आहे (१९३५). तो वीस महिन्यांचा होअीपावेतो अेक शब्दहि बोलत नसे. त्यानंतर अेके दिवशीं त्याला वाचा फुटली. पहिल्याने तो जें बोलला तें अेक व्याकरण शुद्ध वाक्य. दुसऱ्या वर्षी तो वाचू लागला. त्याची बुद्धि अितकी तीव्र की लघुलिपीप्रमाणे त्याने आपली अेक स्वतंत्र गानलिपी बसविली. वियद्वाणी (रेडियो) द्वारा गायन अैकतांना आवडतील त्या पदांची गानलिपींत लिखाणे लिहून घेऊन तीं तो पदे पाठ करतो. आणि हें सर्व तीन वर्षांचे आधीं झालेलें आहे. तिसऱ्या वर्षी तो फ्रेंच भाषा शिकला. आणि टंक लेखकावर (टॅम्पेरायिटरवर) बसून चार पांच रिमें भरतील अितकें लिखाण त्यानें टंकलिखित करून टाकलें. परभाषा स्वायत्त करण्यापेक्षांहि त्याचा टंकलेखकावरचे हस्तचापल्याचा पराक्रम अधिक महत्त्वाचा आहे असें पट्टीचे

टंकलेखकहि ह्याणू लागले आहेत. गणितांतहि त्याची गति आश्चर्यकारी आहे. वृत्तपत्रकारांना त्याचा सुगावा लागतांच बरेच वृत्तपत्रांचे बातमीदार त्याचे-कडे धावले. त्यावेळीं ७॥ वर्षांचें हें विलक्षण पोर त्यांना म्हणतें “वर्तमान-पत्रीं प्रसिद्धीला मोल देणारा मी नाहीं बरें कां?” ते बातमीदार या अद्ग-रानें चकित झाले.

(१५) आस्ट्रेलियांत अेक गानकुशल मुलगी जन्मास आली आहे. तीविषयी असें म्हणतात कीं, ती सर्व जगाला आश्चर्यचकित करून सोडील अशी आहे. तिचें नांव मेरी हार्ट. सिडने ओस्टेनफॉड या गांवीं तिनें सारंगी वादनांत सर्व वादनप्रवीणांवर कडी केली. तिच्या आणखीहि सात बहिणी अशाच विलक्षण गानप्रवीण आहेत. कोणाला पेटी, कोणाला सारंगी, कोणाला अितर वाद्ये अशा प्रकारें वादनकुशलता त्यांना स्वयंस्फूर्तीनें प्राप्त झालेली आहे. मेरी बोलू लागण्याआधींच गानलिपी वाचू लागली होती. आपल्या वयाच्या चौथ्या वर्षी आस्ट्रेलियाच्या गायनपरीक्षणमंडळाच्या परीक्षेत सर्वोत्कृष्ट ठरून त्यांतहि अद्वितीयतेचा मान तिनें मिळविला होता. तिची अडीच वर्षांची बहीण पामेला अिनें आपल्या गायनानें श्रोत्यांना आश्चर्यमुग्ध केलें. असें हें मेरी नामक कन्येचें वृत्त आहे.

१० या असामान्य घटनांची कारणमीमांसा

याचप्रमाणें जगाच्या पाठीवर कमी अधिक मानानें प्रत्येक देशांत प्रत्येक शतकांत अद्वितीय सामर्थ्याची, ज्ञानाची, नि कलाप्रावीण्याची अत्यंत लहान वयांतच जी प्रतिभा वा तेजस्विता दिसते ती समस्या जर पूर्वजन्म मानला नाहीं तर दुसऱ्या कोणत्याहि कार्यकारणपरंपरेच्या अुल-गड्याचे प्रयत्नानें सुटू शकत नाहीं. आनुवंशिक गुणसंक्रमण ह्याणावें तर त्या कुलांत असल्या ज्ञानाची वा प्रतिभेची, सामर्थ्याची वा कलानैप्युण्याची व्यक्तता झालेली दिसून येत नाहीं. जर अनायासें आपोआप अशा व्यक्ति-जन्माला येतात असें म्हणावें तर निसर्गामध्ये प्रत्येक गोष्ट कार्यकारण-परंपरेच्या निरपवादी नियमानेंच घडत असते, असें विज्ञानशास्त्रच प्रतिशा-

पूर्वक सांगते नि अनुभवहि असाच आहे. कोणाहि मनुष्याला परिश्रमावांचून शेखादी कला, विद्या, ज्ञान साध्य होऊ शकत नाहीं. आणि जेथें काहीं साध्य झालेलें दिसत असेल तेथें ती साध्यता प्रयत्नावांचून अमू शकत नाहीं. असा आपला अनुभव आहे. मग लहानपणींच असाधारण गुण—विद्या—कला—सिद्धि जेथें प्रकट होत असेल, तेथे ती सिद्धि या जन्मी कमावलेली दिसत नसेल तर पूर्वजन्मीचीच ती कमावी असली पाहिजे असें, दुराग्रह सोडल्यास, मान्य करणें भागच आहे. मानवी जीवन निसर्गतः पंचज्ञानेंद्रियांच्या विषयसुखेच्छेनेंच भरलेले असावयाचें हा सर्वसाधारण नियम आहे. ज्याला त्या विषयसुखापेक्षांहि बौद्धिक अत्कपनिं मिळणाऱ्या सात्विक आनंदाची महती कळून तो आनंद मिळविण्याची अिच्छा होते, विषयसुखेच्छेपासून आपली सोडवणूक करून घेण्याकरिता जन्मचे जन्म जे घडपडत असतात नि तरीहि त्या अनिवार नि प्रबलतम विषयसुखेच्छेच्या तडाक्यांतून सुटका करून घेण्यांत अयशस्वी ठरतात ते बहुधा बौद्धिक श्रेष्ठतम सुखाच्या वाट्याचे वाटेकरी होऊ शकत नाहीत. आणि भगवान् श्री रामकृष्ण परमहंस, श्रीमद् आद्यशंकराचार्य, वा दक्षिणेंतील मार्गे अल्लेखलेली ब्राह्मणकन्यका या वा यासारख्या अद्वितीय भाग्यशाली महदा-रम्यांना अगदीं लहानपणापासून ती सिद्धि मिळालेली असावी हा निसर्गाचा पक्षपात वा जागतिक कार्यकारणपरंपरेच्या निर्घृण नियमाचा अपवाद नसून ती सिद्धि पूर्वकाली अर्थात् या जन्मीं अभ्यास झालेला दिसत नसल्यानें पूर्वजन्मकालीच—मिळवलेली असली पाहिजे, यांत निळमात्र शंका नाहीं. जी गोष्ट या आध्यात्मिक ज्ञानाची तीच गोष्ट अितर अुदाहरणांतील अद्वितीयतेची. वर अुदाहरणें वर्णित केल्याप्रमाणें मोठमोठ्या गणितज्ञांना सुद्धां जीं अुत्तरें आंकडेमोडीवांचून देतां येणार नाहीत तीं अुत्तरें प्रश्न संपत्तांच लागलींच देतां यावीत हें त्या बुद्धीचें अलौकिक गणितप्रभुत्व पूर्वकमावीवांचून मिळविणें अत्यंत अशक्य—सर्वथैव अशक्य—आहे. त्याचप्रमाणें गायनशास्त्राची गोष्ट. सर्व रागांची शास्त्रोक्त माहिती व्हावयाला नि ते ते राग सहज सुलभतेनें म्हणतां यावयाला संबंध जन्म घालवून सुद्धां समर्थ होणें दुरापास्त आहे. मग जन्मतः लहानपणींच ती प्रवीणता येणें ही गोष्ट

कशी शक्य होणार ! पण ती तशी अलौकिक गानप्रवीणतेची प्रत्यक्ष सिद्धि अगदीं बालपणींच प्रकट झालेली प्रत्यक्ष दिसत असतेवेळीं समजगपणाचे वैज्ञानिक दृष्टीने नि कार्यकारणभावपरंपरेचा निरपवाद निसर्गनियम लक्षांत घेतां ही स्थिति पूर्वजन्मांतच कमावलेली असली पाहिजे असें मानण्यावांचून सुटका नाही. त्याचप्रमाणें नृत्यकला, विविधभाषाज्ञान, चित्रकला आदिक गोष्टी, ज्याविषयी वरील अुद्धृत घटनांत असामान्य ज्ञानघटनेची बालपणांतील अुदाहरणें आपणाला पहावयाला सापडतात. त्या अुदाहरणांतील त्या त्या गोष्टी, प्रचंड प्रयत्नाभावी कोणालाहि प्राप्त होणें निसर्गनियमाविरुद्ध आहे हे कोणालाहि अमान्य करतां यावयाचें नाहीं. मग हा प्रचंड प्रयत्न या जन्मीं झालेला निश्चित नाही हें स्पष्ट असल्यावेळी तो प्रयत्न त्या पूर्वीच्या काळीच झाला असला पाहिजे, हें मानल्यावांचून गत्यंतरच अुरत नाही. याच संबंधांत आणखी अेका गोष्टीचा अुल्लेख पुराव्यासाठी करून नंतर निराळ्या दृष्टीच्या विचाराकडे वळूं.

लहान मूल जन्मतांच त्याचा मेंदू संस्कार घेण्याला असमर्थ असतो. स्वासोच्छ्वासक्रिया, दूध पिणें, अित्यादि कांहीं थोड्या क्रियांव्यतिरिक्त अितर कोणतीहि समजस क्रिया करावयास वा अितरांची क्रिया समजावयास तें बालक पूर्णपणें असमर्थ असतें. मातेचें ममत्वहि त्याचे मनावर प्रतिबिंबित होअून त्याची अुलट ममत्वरूप प्रतिक्रियात्मक वृत्ति बाल मनांत अुद्दिष्ट व्हावयाला बरेच दिवस जावे लागतात. मग हर्ष, शोक, भय, द्वेष अित्यादि मनोविकार समजण्याला नि व्यक्त करण्याला तें बालक सरतेपदी पहिले दहा दिवसांत तरी पूर्णपणें असमर्थ असतें. हें कोणालाहि सहज समजण्यासारखें आहे. भोंवतालच्या परिस्थितीची जाणीव नि अितर माणसांच्या क्रियेचा अर्थ समजून तदनुगामी भावभावना बाल वयाच्या मनावर अुमटावयाला बराच काळ लागतो यांत कांहींच आश्चर्य नाहीं. परंतु तान्ह्या मुलाच्या जन्मकालाशीं नि पुढील तान्हेपणाच्या अगदीं आरंभकालाशीं ज्या ज्या मातांचा नि महिलांचा संबंध आलेला आहे त्यांना त्यांना लहान बालक शोपेमध्ये हसतें, दचकतें अित्यादि गोष्टी माहीत आहेत. दचकण्याचे संबंधांत कदाचित् भोंवतालच्या अनपेक्षितपणें झालेल्या मोठ्या शब्दाचा वा ध्वनीचा

नाद त्याला दचकवित असेल असें कारण कल्पून देतां येतील. पण शोपेंत बालक हसतें तें कां ? याचें कारण या जन्मांतील कोणत्याहि घटनेशीं संबंध लावून सांगतां येत नाही. हास्यक्रिया ही व्यवहाराच्या समंजसपणाच्या स्थितीची द्योतक आहे. पण बालकाला जन्मकालानंतरच्या पहिल्या कांहीं थोड्या दिवसांत भोंवतालील परिस्थितीनें हास्यवृत्ति उत्पन्न व्हावी अितकें ज्ञान होणें अशक्य असतें. नवशरीरांतील नवा मेंदू हास्यवृत्ति समजण्या- अितका अद्याप परिणत झालेला नसतो. नवे संस्कार व्हावयाचे असतात. नवा मेंदू जवळजवळ कोऱ्या कागदासारखाच असतो. नवीन संस्काराच्या जाळ्यांत त्या बालकाची स्मृति अद्याप अडकली गेली नसल्यानें पूर्वस्मृति कांहीं प्रमाणांत जागृत असते. आणि पूर्वायुष्यातील हास्योत्पादक स्मृतिचित्रें त्याचे पूर्वस्मरणसमर्थ मनापुढें येतांच बालकाच्या नवमुखकमलावर त्या हास्य- मयतेची छटा उमटते. हें सत्य निश्चितपणें या जन्मीच्या मनोवृत्तीचें दर्शक नसतें. 'मुलाला सटी खेळवते' असें बायका या हास्यविषयक गोष्टीविषयीं सांगत असतात. सटी ही प्रारब्धलेखक देवता आहे असें मानलें आहे. पूर्व- जन्माची संस्कारसमष्टि ह्मणजेच ही प्रारब्धलेखक देवता आहे असें समजले पाहिजे. नि या दृष्टीनें बायकांचें उत्तर न कळतच पूर्ण अर्थगर्भ आहे असे लक्षांत येतें. अत्यंत तान्ह्या बालकाचें हास्य हें पूर्वस्मृतीचा एक अत्यंत बलतर पुरावा आहे. नि ही पूर्वस्मृति पूर्वजन्मकाळची मानली नाही तर कोणती मानावयाची ?

घटनापूर्वकथन (prediction) नामक पुस्तकांत श्री. आर्थर लॅमरले हे लिहितात—“मानवी जीवनांतील विषमता नि बाह्यस्वरूपी अन्यायग्रस्तता हीं जगांत कां आहेत ? याचें उत्तर अगदीं सरळपणें आणि समाधानकारक रीतीनें सोडवणाऱ्या 'पूर्वजन्मसिद्धांता' वांचून दुसरें कोण- तेंहि उत्तर मला समर्पक नि योग्य वाटत नाही. अशा प्रकारच्या संशयोच्छेदी उत्तरावांचून मानवी आयुष्य हें निराशेनें भरलेलें, ज्याचें कोडें अलगडण्यास बुद्धीला मार्गच सांपडूं नये असें, आणि समर्पक उत्तर काढण्याचे प्रयत्नांना न सुटणारें असें एक मोठेंच कोडें होऊन बसतें.....मासफील्ड नामक जगन्मान्य कवि (Poet Laureate) आणि तत्वज्ञानी काव्यनिर्मति

आपल्या कवितेंत 'हे हात-पाय, हे डोळे-कान, हे डोकें-पोट, हें धूलीमय शरीर हीं सर्व मला सहस्त्रशः वेळां मिळालेलीं आहेत; प्रत्येक वेळीं मला मातापिता नवनवे मिळत गेले, या जीवाने हें जगत् सोडलें नि पुन्हां या जगांत प्रवेश केला असें सारखें चाललेले आहे. थोबसमध्ये होतो, ट्रांय मी पाहिलेले आहे, बाबिलोनमध्येहि मी वास्तव्य केलें आहे !' असें म्हटलेलें आहे."

"जीवन ही ऐक मोठी शाळा आहे केवळ ऐका वर्षांतच या शाळेंतील विद्याग्रहण करतां येत नाही. अनेक वर्गांतून जावें लागतें. आणि प्रत्येक वेळी निरनिराळ्या जन्माने या जगांत अधिकाधिक ज्ञानसंग्रह करीत वरवर जावें लागतें."

"सांप्रतच्या विज्ञानशास्त्रांच्या नवनव्या प्रमेयांनं माझी ही श्रद्धा नाहीशी झाली नाही. डार्विनची अुःक्रांतीची अपपत्ति आतां विज्ञानशास्त्री मानीत नाहीत. मातापितर आपल्या संततीला केवळ देहसामग्री देतात. मानसिक नि बौद्धिक शक्ति त्याचेकडून मिळत नाही. किबहुना बुद्धिमान लोकांना बुद्धिमान संतती निर्माण करण्याची शक्ति नसते असेंच पुष्कळ अनुभवास येतें. अलौकिक बुद्धिसामर्थ्ययुक्त पुरुषाच्या जन्माचें कारण सांगतां येत नाही. आपण त्या प्रभावशाली व्यक्तीच्या चरणाशीं आदरपूर्वक भक्ति-भावानें बसण्यास सिद्ध होतो. वाद्यकलाकुशल यहूदी बीट्होवेन, मोझार्ट, नाथोव्हेन, अशा व्यक्ति पाहतां तशा व्यक्तिनिर्मितीचें कोडें नुसत्या आनु-वंशिकतेनें सुटू शकत नाही. दैहिक आनुवंशिकता आम्हीं नाकारित नाही—आणि मानसिक नि बौद्धिक आनुवंशिकता आम्हीं मानीत नाहीं—ती मानतां येत नाही. जसें सामान्यांच्या कुलांत अमामान्यांचे जन्म झाले आहेत त्याच-प्रमाणें थोर कुलांत खल पुरुष नि हीन जीव जन्माला आले आहेत".

"या बाह्यतः कारण न दिसणाऱ्या गोष्टींविषयीं पक्षपाताचा दोष देवाकडे देतां येत नाहीं—निसर्गहि असे अस्वाभाविक चाळे करूं शकत नाहीं. ख्रिस्ती पुराणांतल्या कथा घेऊन जर त्याच्या दृष्टीनें मानवी जीवनाकडे पाहिलें तर त्यांत न्याय नि प्रेम यांना कोठेंच स्थान दिसत नाही. त्यांत देव हा छळ करण्यासाठीं मनुष्याला निर्मितो आणि मनुष्य हा असहाय्य नि

निरुपायग्रस्त बळी ठरतो. परंतु पुनर्जन्मसिद्धांत मात्र या अंध नि क्रूर अवस्थेपासून सोडवून बुद्धीला पटणारा नि वास्तवतेनें नटणारा मार्ग दाखवून देतो आणि जन्मजन्मीच्या प्रयत्नांनीं नैतिक नि आध्यात्मिक प्रगति करून घेण्याचा अुपाय मानवी प्राण्याच्या हातांत आणून ठेवतो ”.

“या पुनर्जन्मसिद्धांताच्या विरुद्ध स्मृतीचा प्रश्न हा सर्वांत मोठा अडथळा आहे. माझ्यासंबंधी म्हणाल तर मी, जी आठवल्यास मला पूर्वीचा कोणताहि जन्म आठवता येतील अशी, अेक विशेष गोष्ट आठवणीत आणण्याचा प्रयत्न केला. आणि माझ्या पूर्वजन्मीच्या कांहीं आठवणींचीं स्मृतिचित्रे माझे मनापुढें स्पष्टपणें अुभीं झालीं.....माझ्या संबधानें म्हणावयाचें तर माझ्या मनाला पुनर्जन्मसिद्धांताने पूर्ण समाधान देअून माझ्या मनोदृष्टीपुढें मानवी जीवनाची अनेक नि विविध प्रकारची कोडी स्पष्ट अुकलली गेली. जीवन हें अमरपणें सतत नव नवे अनुभव मिळवित श्रेष्ठतेच्या परमसीमेकडे चाललें आहे. हे कळण्याने माझे मनाला प्रोत्साहित केलें आणि माझे मनाला संशयित स्थिति नि अंध श्रद्धा यांपासून मुक्त करून निर्भय बनविले आहे.”

११ प्रत्यक्ष मरणकालीन आठवणी नि देखावे

मरणकाळीं काय काय घडतें हें कळणें पुष्कळ दुरापास्त आहे. मरल्या मनुष्याचे आप्तअिष्ट मरूं घातलेल्या माणसाचेवर वैज्ञानिक साधनानें मरणकालीं कसें नि काय काय घडतें हें पाहूं देण्याचे प्रयोग करूं पाहणाऱ्यांना संमति देणें हें अस्वाभाविक आहे. तसे प्रयोग आजपर्यंत फार क्वचित्च झाले आहेत. “डेथ अँड अिटस् मिस्टरी अँट दि टाजीम ऑफ डेथ ” (मरण नि मरतेवेळीचें गूढ) या नांवाचें अेक पुस्तक अेका फ्रेंच ग्रंथकारानें लिहिलें आहे. तें मिळूं शकलें नाहीं ह्मणून त्यांत जर मरणकाळची वैज्ञानिक दृष्ट्या कांहीं माहिती दिलेली असली तर ती आह्माला वाचकां-साठीं अुपस्थित करतां आली नाहीं, याचें वाअीट वाटतें. पण अितर कांहीं स्थलीहून मिळालेली तद्विषयक माहिती खालीं दिलेली आहे. मरते वेळीं

प्रत्यक्षतः जीवाचें देहत्यागाचें कार्य कसें घडतें हें अका फ्रेंच विज्ञानशास्त्रज्ञानें प्रत्यक्ष सूक्ष्म यंत्रसाह्यानें पाहिलें आहे. नि त्यानें ते प्रत्यक्ष काय घडतें तें अल्लेखित करून ठेवलें आहे.

मृत्यूसमयाचा देखावाः—मनुष्य मरत असतां काय घटना घडते याचे फ्रेंच डॉ. बरडॉक यानी अका विशेष प्रकारच्या छायाचित्रयंत्रानें (कॅमेरा) छायाचित्रें घेतलेली आहेत. मरतेवेळी देहांतून धुक्यासारखा अक पदार्थ बाहेर पडतो नि तो हळूहळू मरत्या मनुष्याचे देहाचे काही अतरावर त्या देहाचीच प्रतिकृतिवुल्य आकृति धारण करून तरंगत असलेला दिसतो. ही आकृति हळूहळू घट्ट नि स्पष्ट होते. आणि काही तासांनी दूर जाऊन अदृश्य होते. असे या छायाचित्रावरून दिसून आलेले आहे.

डॉ. डंकन मॅकडगल या गृहस्थानें मृत्यूच्या क्षणीं माणसाचें वजन घेण्याचे प्रयोग केलेले आहेत. त्यानें अकंदर सहा प्रयोग केले. त्या सहांपैकी चार प्रयोगांत त्या माणसाचें वजन मृत्यूक्षणी दोन औंस अकदम कमी झाल्याचें दिसून आलें. कोणत्याहि दृश्य कारणावाचून हा फरक दिसून आला. असें का व्हावें याचे कारण अद्याप कोणी दिलेले नाही. (बहुधा स्थूल शरीरातून सूक्ष्म शरीरासाठी स्थूल द्रव्याच्या ज्या तन्मात्रा वा अत्यंत सूक्ष्म सार खेचलें जाते त्यामुळे हे वजन कमी झालेले असावें—लेखक). (कॉरिंग्टनकृत 'Story of Psychic Science'—धर्मजागृति १९३३ वरून.)

कधी कधी कांही माणसाना जन्मतःच कांही विशिष्ट शक्ति प्राप्त झालेल्या असतात त्याचप्रमाणें अँड्र्यू जॅक्सन डेव्हिड 'डेथ अँड आफ्टर लाओफ' (मृत्यु नि पश्चात्-जीवन) पुस्तकाचा कर्ता ह्याला अदृश्य सृष्टि प्रत्यक्षपणेंच दिसत असे. तो लिहतो "समजा अखादा मरणारा मनुष्य मरणाचे दारीं अुभा आहे नि त्वरेनें त्याच्या मरणाची क्रिया सुरू आहे अशा वेळी त्याचे पाय गार पडतात. सूक्ष्म दृष्टीचा अपुयोग करून त्याचे डोक्याचे वरचे अंगास पाहिलें असतां तेथें अक वर्तुलाकार आकृति दिसते. ही आकृति माणसाचे अंगातून निघालेली, फार विरळ नि सूक्ष्म द्रव्याची असते. तिचा रंग सोनेरी असतो नि तिच्यांत स्पंदन चालू असते. लगेच गुढगे नि हाताचीं

कोपरें येथपर्यंत देह गार झालेला आढळतो. ही आकृति अधांतरीं जरा अंच गेलेली दिसून येते. पुढें मांड्या गार पडतात नि खांद्यापर्यंत हातहि गार पडतात. त्यावेळीं आकृति जरा अंच न जातां केवळ फुगीर दिसू लागते. मग छातीहि थंड पडू लागते. आणि ती आकृति अधिक वर जाऊन खोलीच्या पाटोशी पोचलेली दिसते. त्यावेळीं श्वास बंद पडतो. नाडीहि थांबते नि ती आकृति लांबट होऊन माणसाच्या आकाराची दिसू लागते. ही आकृति खालच्या बाजूनें मरत्या माणसाचे मस्तकाशीं अेका सूक्ष्म द्रव्याच्या धाग्यानें बांधलेली असते. मस्तकाचें स्पंदन चालू असतें. पण तें अगदी सूक्ष्म असतें. समुद्राच्या हेलकाव्यासारखें तें असतें. त्यामुळें शरीराचे अितर भाग जरी मृत झालेले असतात तरीहि विचारक्रियेचें अधिष्ठान जें मस्तक तें सुयंत्र असते. मस्तक नि हवेंत तरंगणारी आकृति यांचेमधील जोडणारा बारीक धागा चिन्मय असतो. पुढें आकृति वर जाते. कांही क्षण गेल्यावर मरत्या मनुष्याचे मुद्रेची रूपरेषा त्यांत अुमटते. मग मान सांधेहि प्रकट होतात नि त्याचप्रमाणें अितरहि अवयव दिसू लागतात. ही संबंध आकृति चकाकू लागते. केवळ देहाचीं जर कांही व्यगें असलीं तर ती त्यांत नसतात. ही आकृति अद्याप मस्तकाशीं त्या सूक्ष्म धाग्याने संबंधून असते. पुढें विद्युत्तत्त्व बाहेर आल्यासारखें होऊन तो धागा तुटतो नि हा सूक्ष्मदेह आपल्या नियत गतीकडे जाण्यास मोकळा होतो.” (क्यारिंगटन्स स्टोरी ऑफ सायकिक सायन्स पृष्ठ ३३४)

१२ मृत होऊन पुन्हा जिवंत झालेल्याचा अनुभव

हिंदुस्थानांत मृत व्यक्ति कांही महात्म्यांच्या कृपादृष्टीनें वा अन्य कांही घटनांनी जिवंत झाल्यावर आपापले अनुभव त्यांनीं सांगितल्याचीं अुदाहरणें बरींच आहेत. पण हिंदुस्थानांतील लोकांचा पुनर्जन्मतत्वावर दृढ विश्वास असल्यामुळे त्यांच्या अनुभवाला त्या निश्चेष्ट स्थितीतील कल्पना-सदृश्यें ह्याटलें जाण्याचा निश्चित संभव आहे. म्हणून ज्यांना पुनर्जन्मतत्वा-विषयी भानहि नाही नि 'धूलीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः' (धुळीत मिळालेल्या देहाचें पुन्हां येणें कुठून होणार ?) असें समजणाऱ्या युरोपीय वर्गांतील मृतावस्थेतून पुन्हां जिवंत होणाऱ्या व्यक्तीच्या अनुभवाचें वृत्त अधिक विश्वसनीय वाटणें अधिक स्वाभाविक असल्यानें नुकतेच घडलेले अेक वृत्त खाली दिलेलें आहे. सॅलफर्डमधील पोर्टलंड अव्हेन्यू २५ येथील वाल्टर वॉरस हा मोटारवाहक होता. तो आपल्या तीन सोबत्यांसह ब्यारो येथे रुबी लीग मॅच पहावयाला गेला होता. तो परत येतांना निराळ्या मार्गानें येत असतां त्याची गाडी क्रेबेला पोचण्याचे सुमारास वॉरस याची प्रकृति अेकाअेकीं बिघडली. बरोबरचे सोबती धाबरून जाऊन पाहतात तों त्याचें शरीर अगदी ताठ झाले. श्वास नि हृदयक्रिया सर्वस्वी बंद झाली. हा मेला अशी त्यांना निश्चिती वाटली.

क्रेबे स्टेशनवर त्याचा कृत्रिम श्वासोच्छ्वास चालू करण्याचा प्रयत्न केला गेला नि तो पुन्हा देहांत आला. पण पुन्हां थोड्याच वेळांत पुनश्च त्याचा जीव गेला. तेव्हां त्याला स्टेशनच्या वेटिंग रूममध्ये नेलें. तेंथें त्याला परत शुद्धीवर आणले. त्यावर पुन्हा जीव गेल्यासारखें झाले. तरी पुन्हां प्रयत्न झाला नि याप्रमाणें तिसऱ्या वेळी तो नीटपणें शुद्धीवर येऊन डॉक्टर नि शुश्रूषक मंडळीना त्याला जिवंत ठेवण्यांत यश मिळालें. दुसऱ्या दिवशीं त्याला घरी जाऊ दिलें.

याचीच कुतूहल वाटणारी साक्षी

वॉरस आपला विलक्षण अनुभव सांगूं लागला. " डॉक्टरचे शेजारी मी अुभा असलेला मला अंधुकसें आठवतें. मला शुद्धीवर आणण्याचा प्रयत्न

तो डॉक्टर करीत असतां मी कौतुक करीत बाजूस अुभा आहेसं मला वाटले. माझे शरीर वेटींग रूममध्ये पडलेले मला दिसत होतें. तो डॉक्टर कृत्रिम प्रकाशानें श्वासोच्छ्वास चालूं करण्याचें काम करीत असलेला मला भासत होता नि माझ्या दंडांत कायसेसं सुश्रीटोचीनं (अिजेक्शननं) घातलेलें मला भासलें. तें जणूं कांही अेक स्वप्नासारखें होतें. पण तेथें शुभ्या असलेल्या मंडळीत मी अुभा अमलेला मात्र मला स्पष्ट आठवतें. आणि ती मंडळी मला शुद्धीवर आणण्याचा प्रयत्न करीत होती असें मला स्पष्ट दिसत होतें. ते जे माझेकडून-माझे जड देहाकडून-करवून घेत होते तें होअूं देअूं नये असें मला वाटत होतें. मी मेलों होतों असें मला वाटत नाहीं.”

तिसऱ्या वेळीं तो पुन्हां शुद्धीवर आला. त्यावेळी मात्र त्याला मुळीच स्मरण राहिलें नव्हतें. तो तिसऱ्या खेपेला शुद्धीवर आल्यावर त्याचे सर्व अवयव अर्धे निर्जीव झालेले होते. त्यांचेवर ताबा यावयाला फार वेळ लागला. या मनुष्याची प्रकृति चांगली धष्टपुष्ट होती. कांही वावडेंचिवडें खाल्ल्यानें प्रकृति बिघडली असावी असें त्याला वाटलें.

१३ मरतांना काय होतें ?

मनुष्याला मरणानंतर कोणती अवस्था प्राप्त होते हा प्रश्न मनुष्य-प्राण्यावितकाच जुना आहे. मनुष्याला ज्ञानेंद्रियांनी या गोष्टीचें ज्ञान होणें शक्य नसल्यानें कोणी कितीहि ज्ञानी आणि तत्त्ववेत्ता असला तरी या गोष्टीचा विचार करूं लागला ह्याणजे त्याची अंधारात चांचपडल्यासारखी स्थिति होते. मनुष्य किंवा कोणताहि प्राणी मरण पावतांना त्याच्या अंगांतील चैतन्य नाहींसं होतें. आणि या चैतन्यशक्तीची अधुक छाया मरते वेळीं शरीरांतून बाहेर पडून नाहींशीं होतांना दिसूं शकते. ही शक्ति पुढें कोठें जाते अित्यादि प्रश्न शास्त्राच्या आटोक्याबाहेरचे आहेत हें जरी खरें असलें तरी जीवन आणि जीवनानंतरची अवस्था यांमधील पडदा जो मृत्यु यासंबंधीं जास्त माहिती मनुष्याला मिळू

लागल्यामुळे मरणानंतरच्या अवस्थेविषयीं शास्त्रशुद्ध तर्क बांधणें संभवनीय झालें आहे. एका क्षणांत मृत्यु घडून येतो, असें जरी आपण ह्मणत असलों तरी जन्माप्रमाणें मृत्यु ही निरनिराळ्या अवस्थांची साखळी आहे. जीवन नि मरण यांमधील टप्प्यावर शास्त्रांच्या साहाय्यानें जास्त जास्त प्रकाश पडत आहे. **मूर्च्छावस्था** प्राप्त करून देणाऱ्या औषधानांनीं मनुष्याला जी अवस्था प्राप्त होते ती मरण्यापूर्वीं येणाऱ्या अवस्थांपैकींच एक आहे. हिला जरी आपण एक प्रकारची झोंपच आहे असें समजत असलों आणि मनुष्याचा श्वासोच्छ्वास या अवस्थेंत चालू असतो तरी गुंगीच्या औषधाचा परिणाम स्थिर असेपर्यंत मनुष्याला कोणत्याहि अपायानीं शुद्धीवर आणणें हे शक्य असत नाही, हें लक्षांत घेतले पाहिजे. मनुष्याला कधी कधी 'क्याटेलेप्सी'ची (फेपन्त्याचा प्रकार) अवस्था प्राप्त होते. या अवस्थेंत साध्या झोंपेप्रमाणें **अिच्छाशक्ति** तर नाहीशी होतेच, पण गुंगीप्रमाणें ज्ञानसंवाहक शक्तीहि नाहीशी होते. या अवस्थेंत मनुष्याच्या छातीचे ठोके पडावयाचे बंद होतात. श्वासोच्छ्वास बंद होतो. शरीरांतील रक्त वहावयाचें थांबतें. मनुष्याच्या मरणपूर्व ज्या अवस्था आहेत त्यांपैकीं ही एक अवस्था आहे. ही अवस्था हिप्पेटिसमनं अथवा स्वेच्छेनें प्राप्त करून घेतां येते. या अवस्थेंत मनुष्याचे अवयव ताठ नि बधिर होतात. काही कांही जादुगार मनुष्यावर हिप्पेटिसमचा प्रयोग करून त्याला एका खुर्चीवर डोकें ठेवून नि पाय दुसऱ्या खुर्चीवर ठेवून निजवितात आणि त्याच्या अंगावर ६-६ माणसे एकदम आभी करतात, हें पुष्कळांनीं पाहिलें असेल. पण या अवस्थेंतून मनुष्य अगदी सुरक्षितपणें बाहेर पडू शकतो. **शस्त्रक्रिये** (ऑपरेशन) **मध्ये गुंगीचें** औषध दिल्यानंतर कांहीं कांहीं रोग्यांचे छातीचे ठोके पडावयाचे थांबतात नि शस्त्रक्रियेनंतर ही स्थिति कित्येक तासपर्यंत टिकून राहते. नंतर 'अड्रेनलिन'नें त्यांची हृदयक्रिया चालू करण्यात येते. या सर्व अवस्था थोड्या फार प्रमाणांत मरणावस्थाच आहेत आणि तरी सुद्धां या अवस्थांतून लोक परत येऊ शकतात आणि नंतरहि कित्येक वर्षे त्यांचा जीवनक्रम सुरळितपणें चालतो. ह्मणून गुंगीचीं औषधें किंवा 'हिप्पेटिसम' यांचा जास्त अभ्यास केला तर मृत्यूविषयीं

आपल्याला अधिक माहिती मिळणें शक्य आहे. हीं सर्व माणसें मृत्यूच्या गुहेत थोड्या फार अंतरावर जाऊन परत आलेलीं आहेत..... मूर्च्छावस्थेंत मनुष्याच्या ज्ञानेंद्रियावर किंवा अितर अवयवांवर काय परिणाम होतो हें पाहण्यापेक्षां त्याच्या मनावर, बुद्धीवर, अंतःकरणावर कोणते परिणाम होतात हें पाहिलें पाहिजे. या अवस्थेंतून पार पडलेल्या लोकांना हा प्रश्न टाकला तर ते “कांही नाहीं, नुसता अंधेर होता,” असेंच उत्तर देतात. कारण एक तर ही अवस्था त्यांनी हेतुतः प्राप्त करून घेतलेली नसते. आणि दुसरें असें. त्यांना आलेले अनुभव ते विसरून जातात. पण प्रयोगासाठी ह्मणून गुंगीचें औषध घेणारी प्रत्येक व्यक्ति प्रत्येक गोष्टीकडे लक्ष पुरवीन अशा आत्मविश्वासानें त्यांत पडते नि तशांना गुंगी यावयास वेळ लागतो. गुंगी आल्यावर मनुष्याचीं ज्ञानेंद्रियें क्रमाक्रमाने त्याला अनपेक्षितपणें सोडून जाऊं लागतात. दृष्टि जास्त वेळ राहिल असें सर्वांना वाटतें. पण हीच शक्ति सर्वांआधीं त्याला सोडून जाते. श्रवणशक्ति मात्र सर्वांत अधिक वेळ टिकते नि परतहि पहिल्यांदा येते. गुंग होऊन पडलेल्या मनुष्याला पुष्कळ वेळां आपल्याभोंवतीं काय चाललें आहे हें स्पष्ट ऐकू येतें. पण अितकेंच काय तर कधी कधी अितर वेळी अंकू येतें त्यापेक्षां तीक्ष्णपणें ऐकू येतें. या शुद्धींत नि मनुष्याच्या सर्वसाधारण शुद्धींत जरी थोडासाच फरक असला तरी या अवस्थेंत मनुष्य बेशुद्ध आहे असें आपण समजत असतां पुष्कळ वेळां आपल्यापेक्षांहि तो जास्त शुद्धीवर असतो हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. यानंतरची पायरी, म्हणजे हिप्नाटिझमची अवस्था, प्रत्येक मनुष्याला प्राप्त करून देणें शक्य आहे. ही मनाची एक अवस्था आहे. या अवस्थेंत मनुष्याला गाढ झोंप लागल्यासारखी दिसते आणि कधी कधी हृदयाचे ठोकेहि बंद होतात. याचा अर्थ असा कीं त्याच्या मनाचे त्याच्या शरीरावरील लक्ष पूर्णपणें जुडालेलें असतें. तें अितकें कीं त्याच्या शरीरावर शस्त्रक्रिया केली तरी त्याचा त्याला पत्ता लागत नाहीं. किंवा त्याचीं मनें त्याच्या शरीरावर अितकीं अकाग्र झालेलीं असतात कीं आपल्या शरीरावरील घाव अिच्छेनें तीं बरे करूं शकतात. मग ही अवस्था शुद्धीची कीं बेशुद्धीची ? अर्थातच पूर्ण शुद्धीची. ज्याकडे हीं माणसें लक्ष

देतील त्याचें त्यांना आपल्यापेक्षांहि वेगानें आकलन करतां येतें. आपल्याला ज्या गोष्टी कळू शकत नाहीत त्या गोष्टी त्यांच्या आढोव्यांत असतात. कारण त्यांची जागरूकता आणि ऐकाग्रता करण्याची शक्ति त्यांच्या देहावरच केंद्रित होऊन थांबलेली नसते. क्ष किरणाच्या डॉक्टरांना आपल्या देहाविषयीं समजणाऱ्या गोष्टी हिप्नटाअिझड झालेली माणसें सहज सांगू शकतात. यांत आपल्याला वाटते तितके नवल नाही. आपल्याला अदृश्य, असाध्य नि कल्पनेनेच गम्य अशा पुष्कळ गोष्टी या माणसांना सहज दिसू नि ऐकू येऊं शकतात. आपल्याला कल्पनाहि नाही अशा पुष्कळ गोष्टीचें ज्ञान त्यांना होऊ शकते. हिप्नटाअिझड माणसें लाबवरच्या खोलीत बारीक आवाजांत चाललेलें भाषण ऐकू शकतात, असे सिद्ध झालेले आहे. आपल्या साध्या डोळ्यांना मायक्रासस्कोपच्या कांचेवर कांही दिसू शकत नाही. पण हिप्नटाअिझड माणसे त्या काचेवरील वस्तूचे जणू काय ते मॅग्निफाअिड काचेतूनच पाहत आहेत असें सूक्ष्मपणें वर्णन करूं शकतात. हें जरी विचित्र वाटत असे तरी याने सूचित केली जाणारी गोष्ट फारच विचित्र आहे. या सर्व गोष्टीचा नि मृत्यूचा काय संबंध आहे ? पुष्कळ संबंध आहे. या सर्व गोष्टींनी मृत्यूच्या अगम्य मार्गावर पुष्कळच प्रकाश पाडला आहे. आपल्या डोळ्यामुळें नि त्याला जोडलेल्या मेंदूपर्यंतच्या ज्ञानवाहिकांमुळें आपणाला दिसतें असे आपण समजतो. पदार्थ फार लहान असेल तर त्यावर या डोळ्यांतील यंत्राची मात्रा चालत नाही. मग हिप्नटाअिझड माणसाला तेच पदार्थ कसे दिसतात ? हाच प्रश्न कानासंबंधीचा. केवळ वातावरणांतील लाटा कानापर्यंत पोचून ज्ञानवाहिन्यांद्वारां मेंदूला पोचतात. अतिकाच संबंध असेल तर कानाला ऐकूं येणार नाहीत अशा गोष्टी हिप्नटाअिझड माणुस कसा ऐकूं शकतो ? 'या सर्व गोष्टी खोट्या आहेत. असें म्हणेच शक्य नाही' असें म्हणून हा प्रश्न झिडकारता येण्यासारखा नाही. या गोष्टीचा पूर्णपणें विचार केलेले लोक असेच म्हणतील. पण यातील पुरावा अतिका सबळ नि सत्य आहे कीं, विचार करणाऱ्या माणसाला यावर विश्वास ठेवणेंच भाग आहे. आणि यावर विश्वास ठेवावयाचा म्हटला म्हणजे यापासून निघणाऱ्या अविश्वसनीय वाटणाऱ्या पण तर्ककठोर असणाऱ्या प्रमाणांवरहि

विश्वास ठेवलाच पाहिजे. जगांतील अेक अत्यंत मोठे तत्वज्ञ प्रो. बर्गसन यांनी या संबंधांत काढलेले अुद्गार मननीय आहेत. ते म्हणतात या पुराव्यावरून स्पष्ट दिसते की ज्ञानेंद्रिये ही केवळ ज्ञानवाहक माध्यमें आहेत त्यांच्यावाचून मनुष्यांना ज्ञान करून देणारी साधनें आहेत. म्हणजे आपण नि आपली शरीरे ही आपण समजतो त्याप्रमाणें अेक नसून आपले शरीर नि ज्ञानेंद्रिये ही आपला सर्वसाधारण व्यवहार जगाशी चालावा म्हणून आपण वापरीत असलेलीं आपलीं अपुकरणे आहेत. आपण प्रयत्न केला तर आपल्याला त्यांच्या मर्यादेच्या बाहेर पडून त्यांना अगम्य अशा गोष्टीचे आकलन करून घेणें शक्य आहे. आपली ज्ञानेंद्रिये ही अेकमेकांपासून भिन्न नि निरनिराळ्या क्षेत्रांत अपुयुक्त आहेत असे आपण समजतो. पण ती तशी नाहीत असें शास्त्रीय प्रयोगांनी सिध्द करण्यात आले आहे. अुदाहरणार्थ घ्राणेंद्रियांचें साहच दृष्टीला होअू शकतें म्हणून ज्या शरीराचा आपण अपुयोग करतां नि ज्यांत आपलें वास्तव्य आहे ती शरीरे म्हणजे आपण नाही हे सिध्द होतें. म्हणून कांही अपायांनी आपला वस्तूकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण बदलूं शकतो. त्यांच्या साहचावांचून तेंच ज्ञान मिळविणें शक्य होतें.

टेलिपथी नि मानवी जीवन. म्हणजे आतां आपण टेलिपथीवर आलों. टेलिपथीची आतां बहुतेकांना माहिती झाली आहे. मात्र टेलिपथीला आज जी मान्यता देण्यांत येते ती मात्र वरील पुराव्यावरून नव्हे, तर बिनतारेच्या प्रसारामुळे लोकांना टेलिपथी असणें शक्य वाटूं लागलें आहे म्हणून. पण नीट विचार केला तर रेडियोचा नि टेलिपथीचा कांहीं संबंध नाही असें दिसून येतील. रेडियोसंदेश जेथून पाठविण्यांत येतील तेथील प्रापनशक्तीवर ते अवलंबून असतात. टेलिपथीचे संदेश हे जर बिनतारी लाटांचा अेक नवीन प्रकार असतील तर त्यांतील बहुतेक स्पष्ट नि विश्वसनीय संदेशांचा अुगम हजारो मैलांवर असलेल्या मरणोन्मुख माणसांतच असतो असें कां ? आपलें शरीर हें जर या संदेशांचें ट्रॅन्समिटिंग स्टेशन असतें तर अेवढे अुज्वल संदेश शरीर आजारांनं खंगलें असतां नि पुष्कळ वेळां अर्धमृत अशा स्थितींत असतां, कित्येक वेळां बेशुध्द अवस्थेंत असतां, कित्तीतरी लांबवर पाठविण्यांत येतात तें कसें ? त्यापेक्षां आपल्या शरीराच्या बंधनांतून आपलें मूळ स्वरूप मुक्त होत असतांना त्याची ज्योत जास्तच

चमकावयाला लागते हेंच जास्त संभवनीय दिसतें. आपल्या शरीरांत आपला वास असतांना बाहेरील गोष्टींचें ज्ञान करून घ्यावयाला आपल्याला ज्ञानेंद्रियाचें साह्य घ्यावें लागतें. हे योग्यच आहे. घरात वसलें असतांना रत्नखचित आकाशाची शोभा न्याहाळावयाची असल्यास आपण नाही का घरच्या खिडकीशी येत ? पण घराबाहेर पडल्यानंतर आपल्याला ती खिडकी थोडीच बरोबर न्यावी लागते ? (स्वराज्य ७-८-३६)

१४ मृतात्म्यास स्वतंत्र अस्तित्व आहे काय ?

सामान्य जनाचा साधारण असा समाज आहे की, मनुष्याच्या शरीरातील आत्मा अथवा ज्यास आपण प्राण म्हणतो तो केवळ वायुरूप असून तो वायु बाहेर निघून गेला म्हणजे त्या देहास मृत्यु आला असें आपण समजतो. अर्थात् प्राण म्हणजे जर वायु तर या शरीरातील वायु निःस्थाचा बाहेर पडून बाहेरच्या वायूंत मिसळला की, समुद्रात पडणाऱ्या जलबिंदू-प्रमाणें त्याचे स्वतंत्र अस्तित्व नाहीसे झाले. साधारणपणें असाच समज प्रचलित असून शरीरातील प्राणवाचक ज्या शक्ति त्याच्या नावाचाहि अर्थ असाच आहे. अन् या संस्कृत धातूचा अर्थ श्वासोच्छ्वास करणे (to breathe) असा असून त्यास प्र, अप्, वि, अद् नि सम् हे अपसर्ग लागले म्हणजे प्राण, अपान, व्यान, अुदान, समान हे प्राण्याच्या शरीरातील पाच प्रकारचे वायु झाले. या पांच वायूंवरच प्राण्याचे जीवन अवलंबून असते. म्हणून त्यांस पंचप्राण म्हणतात. मग प्राण म्हणजे वायु तर वायु शरीरांतून निघून बाहेर पडल्यावर त्यास स्वतंत्र अस्तित्व असते की काय ? आर्यतत्त्वज्ञानांत आत्मा हा पूर्ण स्वतंत्र मानला असून तो अविनाशी, अविकारी आणि जीर्ण झालेले वस्त्र टाकून जसें आपण नवे धारण करतो, त्याप्रमाणें जरेनें जीर्ण झालेला देह टाकून देहून देही म्हणजे आत्मा हा दुसरा देह धारण करतो असा सिद्धांत मानला आहे. मग जीर्ण देह टाकून देहून त्यांतून जो आत्मा, तेज किंवा प्राणशक्ति बाहेर पडते त्यास आर्यतत्त्वज्ञानाप्रमाणें स्वतंत्र अस्तित्व असलें पाहिजे. कांही पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञान्यांनीं नि गूढविद्यासंशोधकांनी याविषयीं बरीच वर्षे

प्रयोगात्मक संशोधन चालविलें आहे. ब्रिटनमध्ये जे गूढविद्यासंशोधक मंडळ आहे त्याचे डॉ. नंडोर फडूर हे अध्यक्ष आहेत. मृतावस्थेनंतर आत्म्यास स्वतंत्र अस्तित्व आहे की नाही याविषयी त्यांनी आतापर्यंत जें प्रयोगात्मक संशोधन केलें, त्यांतून काय फलप्राप्ति झाली ही गोष्ट त्यांनी प्रसिद्धिली आहे. या प्रयोगास चार उपकरणें लागतात:—

(१) काचेची खोली. यांतील वायु सर्वस्वी काढून टाकलेला असतो. मृत्यूनंतर प्रेतामधून जो वायु किंवा तेज बाहेर पडते ते त्यांत दृश्य होते.

(२) प्रयोगाच्या वेळी जर कांही ध्वनि बाहेर पडेल तर त्याचे लिखाण (रेकार्ड) घेणारें विद्युद्यंत्र.

(३) प्रयोगाच्या वेळी (त्या काचेच्या खोलीतील) वातावरणांत यांत्किंचित् फेरपार झाला तर त्याचें परिमापन करणारे यंत्र (थर्मोग्राफ).

(४) प्रेताच्या दृश्य स्वरूपात जसजमे फेरफार होतील तसतसे त्याचें चित्र घेणारें यंत्र (अन्फ्रारेड सिनेमॅटोग्राफ फिल्म).

डॉ. फडूर यांचें असें म्हणणें आहे की, प्राण्यास मृत्यूनंतर विशेष अवस्था प्राप्त होते, ही गोष्ट खरी आहे. याची सामान्य माणमास पुराव्यासह निश्चिति पटवून देणें शक्य व्हावें म्हणून आम्ही प्रयोग चालविले आहेत. अँग्लंडमध्ये जी 'सायकिकल रिसर्च अन्स्टीट्यूट' आहे तिचे सदस्य नि डॉ. फडूर हे पिशाच्च योनीचें अस्तित्व गृहीत धरून चालणारे नाहीत. किंवा ती योनी नाही असें त्यांचें निश्चित मतहि नाही. संशोधनात जें काही निष्पन्न होतील ते मानावयाचें अशा धोरणानें चालणारे ते आहेत.

वरील उपकरणांत जी काचेची खोली सांगितली तशा प्रकारची खोली घेऊन त्यांत ते जिवंत अुंदीर सोडतात. या काचेच्या खोलीस पारा नि संपुटित वायु यांनीं भरलेल्या कांहीं कांचेच्या नळ्या जोडलेल्या असतात. या खोलींतील वायु पूर्ण काढून टाकल्यामुळें त्या पोकाळींत जी आर्द्रता अुत्पन्न होते त्या आर्द्रतेचें परिवेष्टन मृत अुंदराच्या शरीरांतून कांहीं शक्ति (मग त्यास प्राण, वायु, तेज कांहीं म्हणा) बाहेर पडते, त्या शक्तीसभोंवतीं पडते.

यावरून असें सिद्ध होते की मृत्युपश्चात् दुसरी विशिष्ट सृष्टि आहे अशी ज्ञानप्रेरणा करणारी कांहीतरी साधनशक्ति जिवंत प्राण्याच्या ठिकाणी असते.

दुसरा प्रयोग ध्वनिलेखकविद्युद्यंत्रावर करता येतो. मेणाच्या तबकडीवर या ध्वनीची स्थायी नोंद या यंत्राच्या योगें होते. वरील संस्थेनें कांहीं जिवंत माणसांच्या शब्दांचें लिखाण (रेकार्ड) घेऊन ठेवण्याचा क्रम चालू ठेवला आहे. त्याचा अुद्देश असा की, पुढें मार्गे त्यांतील कोणी माणुस मृत झाल्यावर त्यांच्या शब्दाचे लिखाण घेता आल्यास दोन्ही शब्दांत सादृश्य आढळून येतें की नाहीं हे समजावे.....तांबड्या रंगाच्या अलीकडच्या किंवा नीळसर रंगाच्या पलीकडच्या किरणलहरीनी (Infra red or ultra violet) फिल्मवर छायाचित्रें घेण्याची जी अुपकरणे आहेत त्यावरून प्रयोग करून पाहिला, त्यावरून चर्मचक्षूंस न दिसणान्या वस्तूंचें छायाचित्र घेतां येणे ही गोष्ट शक्य कोटीत आली आहे. वातावरणांत होणाऱ्या फेरफाराचें मापन करणारा थर्मोग्राफ याच्या प्रयोगावरून मृतात्म्यास चैतन्य असतें असें सिद्ध होतें. डॉ. फडूर यांचें संशोधन अद्याप चालू असून या विषयात अद्भूत शोध जनतेस निश्चितपणें दाखवून देतां येतील असे त्यांचें मत आहे. (विहार ८-८-१९३५)

१५ मरणानंतरच्या अस्तित्वाचे पुरावे

(१) असवी सन १८६७ या वर्षीं अेक मुलगी मरण पावली. तिचें वय त्यावेळी १८ वर्षीचें होते. तिच्या भावाचें तिच्यावर फार प्रेम असल्यामुळें तिच्या मरणानें त्याला फार दुःख झालें. हा भाऊ अडत्या होऊन गांवोगांव फिरूं लागला. सुमारें नऊ वर्षांनीं घरापासून नऊ दहा मैलावर असलेल्या अेका गांवीं व्यापारी कामासाठीं तो गेलेला होता. त्यावेळीं व्यापाराला तेजी असल्यामुळें तो आनंदांत होता. अेके दिवशीं दुपारीं आपल्या खोलींत आपल्या कामकाजांचा पत्रव्यवहार टेबलावर लिहीत बसतां त्या मनुष्याला टेबलावर हात ठेवून आपल्या बाजूला कोणी बसलें असल्याचा भास झाला. त्यावेळीं खोलींत चांगलें अून पडलें होतें. लागलीच

त्यानें शेजारच्या व्यक्तीकडे पाहिलें नि आपली मृत बहीणच ही आहे असें ओळखून तिच्या नांवानें तिला हांक मारली आणि तिच्याजवळ तो जाणार तोंच ती प्रतिमा अदृश्य झाली. हातांत शांतीचा टाक, तोंडांत पेटविलेली बिडी, टेबलावर लिहिलेलें लिखाणहि वाळलेलें नव्हतें. हें सर्व निरखून पाहून त्याची निश्चिती झाली की आपण स्वप्नांत नाही—किंवा भ्रमांतहि पण नाही—चांगलें जागे आहोंत. मरणापूर्वीं जशी ती होती तशीच आताहि अगदीं जिवंत दिसत होती. जिवंत माणसाचे अंगावर जसा घाम दिसत होता तसाच तिचेहि अंगावर दिसत होता. केवळ तिच्या मुद्रेवर अजव्या बाजूला तांबडा ओरखडा अुठलेला त्याला दिसला. ती प्रतिमा अदृश्य झाली तेव्हां त्याला आपण घरी जावें असें वाटून तो पहिल्या गाडीनें घरी गेला. घरच्या मंडळीस हा चमत्कार तो सांगू लागला. त्याच्या बापाचा त्याच्यावर विश्वास बसेना. पण जेव्हां गालावरील ओरखड्याचे वृत्त मंडळीस त्याने सांगितलें, तेव्हा त्याच्या आजीस कापरें भरले नि घेरी आल्यासारखें वाटूं लागले. जरा बरें वाटल्यावर ती सांगू लागली की, हा चमत्कार खरा आहे. मुलीला प्रेताच्या पेटीत घालण्यापूर्वीं (पाश्चात्यां शव पेटीत घालून पुरतात हें सर्वांना माहित आहेच) तिच्या अंगावर कपडे घालतांना कपड्यांतील टाचणीसारख्या वस्तूचें तीक्ष्ण टोक घातीत प्रेताचे गालावर ओरखडले गेलें. तो तांबडा ओरखडा होता. आर्जाला फार वाजीट वाटलें. पण अपाय नव्हता. त्या ओरखड्यावर पांढरी पूड टाकून तो दिसेनासा केला होता. ही गोष्ट तिनें कोणालाहि सांगितली नव्हती. यांत भावानें बहिणीस पाहिलें अितकेंच असतें तर कल्पनेचा खेळ ह्मणण्याला वाव राहिला असता. पण कोणालाहि माहित नसलेल्या त्या ओरखड्याच्या पुराव्यानें ती गोष्ट भ्रमाच्या नांवाखाली नाकारतां येणार नाहीं. ह्मणून त्या पुराव्याला सत्याचें दृश्य असेच ह्मणणें भाग आहे. (Myer's Human Personality.)

(२) बॅरन ड्रायडेन लिहितात:—माझे स्वशूर श्री. पोनोमारिफ हे बरेच आजारी राहून वारले. ते आजारी असल्यामुळें मी सहकुटुंब त्यांचेकडे राहण्यास गेलों होतो. मी तेथें राहण्यास गेल्यावर बऱ्याच दिवसांनी ते

वारले. माझे नि स्वशूरांचे थोडेसे मनांतून वाकडे होतें. मरते वेळीं सर्वांना जवळ बोलावून त्यांनीं आशीर्वाद दिले नि मग ते वारले. नववे दिवशीं क्रियाकर्मांतर व्हावयाचें होतें. त्याचे आदले दिवशीं मी माझ्या खोलीत निजावयाचे सिद्धतेंत होतो. माझी पत्नी निजली होती. मी दिवा मालविला तो खोलीत पावले वाजल्यासारखे वाटले. कोण आले म्हणून विचारलें पण उत्तर नाहीं. मी काडी पेटविली तों माझेसमोर स्वशूर असे आहत असें मी पाहिले. त्यांचे अंगावरील निरनिराळ्या जातीचे शिवलेले कपडे मी त्यांचे अंगावर पाहिले. त्यांस पाहताच मी “आपणास काय पाहिजे?” म्हणून त्यांना विचारले. त्याबरोबर ते दोन पावले पुढे येऊन मला नांवांनं हाक मारून म्हणाले, “मी तुमच्याशी वरेपणानें वागलो नाही याची मला क्षमा करा. तुम्ही क्षमा करीपर्यंत मला परलोकी समाधान नाही.” मी हात पुढे केला—त्यांनीहि हात पुढे केला. आम्ही हस्तादोलन केले नि मी म्हणालों, “मी आपले कधीच वाईट चितिले नाही. याला अश्वर साक्ष आहे” त्याचा हात मला गार लागला. नंतर ती प्रतिमा गेली नि पुढें अदृश्य झाली. दुसरे दिवशी अुपाध्यायास बोलावून अंत्यविधि झाला. त्यावेळी फादर वेलिस हे अुपाध्याय होते. विधीला पुष्कळ मंडळी जमली होती. विधि संपल्यावर मी नि पत्नी दोघे अेकत्र अुभे होतो. अुपाध्याय येऊन म्हणाले, ‘आपल्याशी काही व्यक्तिगत बोलावयाचे आहे.’ ‘आम्ही दोघे कोणतीहि गोष्ट अेकमेकात स्वतंत्र व्यक्तिगत समजत नाही. आपणांस काय बोलावयाचे ते निःशकपणें सांगा असे मी म्हटले. तेव्हा ते म्हणाले, “आपले स्वशूर रात्री ३ चे सुमारास मजकडे आले, मला त्यांनी धनंति केली की, मी नि जावअी यांचेमध्ये जें मनोमालिन्य झाले आहे तें नाहीसें करून पुन्हां सख्य करून द्यावें.” या गोष्टीत मृत मनुष्य दोघांस स्वतंत्रपणें भेटून अेकाच गोष्टीसंबंधी सुसंगतपणें बोलतो ही गोष्ट लक्षांत घेतां याला भ्रमशीलता न म्हणतां सत्य घटनाच समजली पाहिजे.

(३) अमेरिकेंत आयोनिया या नगराजवळ अेका घरांत मायकेल क्रानले या नांवाचा मनुष्य ता. २ फेब्रुवारी १८९१ या वर्षीं मेलेला आढळला. असल्या गोष्टीची शोधना करणारे अधिकारी जवळच होते. अपमृत्यु-

मिरीक्षकाकडे प्रेत आल्यावर सर्व विधि होऊन प्रेत घरीं नेण्याची सिद्धता केली. प्रेत सांपडलें त्या ठिकाणची घाण अंगावरील कपड्यांना लागल्यामुळे प्रेतास नवे कपडे घालण्यांत आले नि जुने कपडे अधिकाऱ्यांच्या कार्यालयाच्या आवारांतच पडून होते. फ्रानले याचे मुलानें प्रेत घरीं आणले. त्याची मुलगी घरीं होती. तिने प्रेत पाहिलेले नव्हतें. पण भाजू पेटीसह प्रेत घेऊन घरी आला हें पाहून तिला घेरी आली नि ती बेशुद्ध झाली. कांही वेळानें ती शुद्धीवर आल्यावर बापाचे पूर्वीचे कपडे कोठें आहेत याचा ती शोध करूं लागली. ती म्हणाली, “बाबा नुकतेच मला भेटले. त्याचे कपडे काळे होते. सदरा पांढरा होता नि बूट कापडाचा होता. बाबांनी मला सांगितलें की, मी परगांवी गेल्यावर माझ्या अंगांत जें अेक करड्या रंगाचें खमीस होतें त्याच्या आंतल्या बाजूस मी अेक तांबडें कापड वेडेंवांकडें टाके घालून शिवलें नि त्या कापडाच्या खिशांत कागद घालून तो खिसा बंद केला आहे. त्या कागदांत पैशांच्या हुड्या आहेत.” ती पुन्हां बेशुद्ध झाली. शुद्धीवर येतांच तिने कपडे आणण्याचा हट्ट धरला. मंडळींना हे सर्व भ्रमशीलतेचें वाटले. पण तिचा हट्ट न पुरविल्यास तिच्या प्रकृतीला अपाय होअील ह्याणून तिच्या म्हणण्याप्रमाणे करावे असें डॉक्टरानें सुचविलें. तेव्हां फ्रानलेच्या मुलानें त्या अधिकाऱ्याच्या कार्यालयांत जाऊन त्या कपड्यांचा शोध केला. अधिकाऱ्याने ते कपडे कापडांत गुंडाळून ठेवले होते. कपडे आहेत असें त्यानें कळविलें. त्या मुलानें सर्व वृत्त सांगितलें तेव्हां त्या अधिकाऱ्यानें ते कपडे सोडले. त्यावेळी तें खमीस नि तांबड्या रंगाचा खिसा सांपडला नि तो फाडून बघतां त्यांतील कागदांत पैशांच्या हुड्या सांपडल्या. या गोष्टीची सग्यता बघण्यासाठी तो मुलगा, ती मुलगी, तो डॉक्टर, तो अधिकारी नि अितर लोक यांच्या साक्षी घेऊन त्या गोष्टीच्या सत्यतेविषयीची निश्चिति पटवून घेतलेली आहे.

(४) वरील सर्व गोष्टी मायसंच्या ‘ह्यूमन परसनॅलिटी’ (मानवी व्यक्तित्व) या पुस्तकांतून ‘मरणोत्तर स्थिति नि परलोकविद्या’ या विषयींच्या श्री. भागवत यांचे पुस्तकांतील अुतान्यावरून घेतलेल्या आहेत. असेच अनेक पुरावे ज्यांना हवे असतील त्यांनीं वरील मायसंच्या पुस्तकांत

नि अितरत्र प्रसंगोपात्त अितर पुस्तकांतून दिलेले वाचावेत. परंतु आणखी ऐक महत्वाचा पुरावा दिल्यावांचून पुढे जावत नाही. तो पुरावा म्हणजे प्राध्यापक भिसे यांचे अनुभवाचा होय. डॉक्टरांचें पूर्ण नांव शंकर आबाजी भिसे हे होय. हे महाराष्ट्रीय गृहस्थ आज अमेरिकेसारख्या पाश्चिमात्य यांत्रिक नि भौतिक सुधारणांच्या कल्लोळांत सापडलेल्या देशांत ऐक विख्यात संशोधक, यंत्रशास्त्रज्ञ नि विज्ञानशास्त्री म्हणून सुप्रसिद्ध झाले. याचा मरणोत्तर स्थितीवर विश्वास असला तरी सत्यान्वेपणासाठीं हे सतत सिद्ध असत. खरे विज्ञानशास्त्रज्ञ असेच असावयास पाहिजेत. पाश्चिमीय देशांत मरणोत्तर स्थितीचा शोध लावण्यासाठी स्थापन झालेल्या ' स्फिरिच्युआलिस्ट अलायन्स ' नि ' सायकिकल रिसर्च सोसायटी ' नांवाच्या संस्थेचे सभासद होअून त्यांच्या संशोधनप्रयोगाचे वेळी हे उपस्थित असत. ते स्वतःच ऐका लेखात म्हणतात की, ' सत्यसंशोधकाच्या पूर्वग्रहरहित मनानें नि परलोक-विद्येचा कट्टा विश्वासक या नात्याने मी त्या संशोधनप्रसंगी उपस्थित राहिल्लें होतों तरी त्यांतील ऐकहि कसोटोमुळें कोणताहि माध्यम (medium) माझे समाधान करूं शकला नाही. ' असे असूनहि त्यांची अितकी अचल श्रद्धा मरणोत्तर स्थितीवर का बसली याविषयी कारण देतांना ते म्हणतात, " तें कारण अिग्लंडमध्ये वा अमेरिकेंत सांपडावयाचे नाही. मरणोत्तर जीवांना पश्चात् राहणाऱ्या जिवलगांशीं अनेक प्रकारें संबंध राखतां येतो ही गोष्ट निर्विवाद आहे. असें माझे ठाम मत होण्याचें कारण ' **ज्याची मीमांसा अखिल विज्ञानशास्त्रालाहि करतां येणार नाहीं** ' ते कारण म्हणजे हिंदु-स्थानात असताना मला व्यक्तिशः आलेला अनुभव होय. माझे असे व्यक्तिगत अनुभव पुष्कळ आहेत. त्यापैकी कांही वेचक अनुभव येथें देतो. " ते २८ वर्षे हिंदुस्थानाबाहेर होते. २० वर्षे अिग्लंडमध्ये नि पुढें ८ वर्षे अमे-रिकेंत होते. हें लिखाण त्यांनी १९२६ या वर्षी न्यूयार्कमधील ऐका वर्तमान-पत्रासाठी लिहिलेलें होतें नि त्याचा अनुवाद चित्रमयजगत्मध्ये आलेला आहे. त्यांतून हें वृत्त येथें दिलेलें आहे.

यांनीं ऐका वस्तूचें दुसऱ्या वस्तूंत रूपांतर करून दाखवण्याचे नि असलेच असे अनेक चमत्कार केवळ विज्ञानशास्त्रज्ञांनाच्या बळावर करून

दाखविले. हे मायादर्शनाचे खेळ राजेरजवाडे, संस्थानिक, हजारो युरोपियन, नि हिंदुस्थानीय लोक, शास्त्रवेत्ते, वैज्ञानिक, स्थापत्यविद्याविशारद, जादुगार अत्यादींनी पाहिले. पण कोणालाहि त्याचा अलुगडा करतां येत नसे. अंग्लंडमध्येहि हे प्रयोग होऊन मोठमोठ्या वैज्ञानिकांनी याची कारणमीमांसा आपणाला देतां येत नाही अशी शरणचिठ्ठी दिलेली आहे. कित्येकांनी यांना कल्पनेबाहेर पैसे देऊ केले. पण त्याचे हे खेळ पैशासाठी नव्हते केवळ शास्त्रीय ज्ञानानें घटकाभर मौज म्हणून हे खेळ ते करीत असत. पुढे हे सर्व त्यांनी सोडून दिले. त्यानंतर त्यांनी मानवी जीव नि जीवित यांतील रहस्य अलुगडण्याचे प्रयत्नांत वेळ घालविला.

ते सांगतात कीं, हिंदूस्थानांत असतांना त्यांनी कांही वर्षे योगाचा अभ्यास केला नि चित्ताची ऐकाग्रता करून अज्ञात गोष्टी जाणणें, लोकांच्या मनांतील सांगणें, यावर भर दिला त्याकरिता अपासतापास, तपसाधने आदि करून चित्तैकाग्रता साधल्यानें त्यांना थोडेबहुत यशहि त्यात प्राप्त झाले. पुढे ते स्वतःच्या पद्धतीनेंच ऐकाग्रता साधूं लागले. त्यामुळें ऐखाद्या माणसाचे ऐक वा दोन्हीहि हात त्याच्या कपाळावर ठेवून त्याच्या मनातील मुख्य विचार कोणता हें ते सांगत असत. सन १८९६-९७ या वर्षीं हे प्रयोग त्यांनी पुष्कळ करून दाखविले नि त्यावेळची प्रशस्तिपत्रेहि त्याच्याजवळ आहेत. शेवटचा प्रयोग श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड यांचे राजसभेत झाला. याचा परिणाम त्यांच्या मेंदूवर होऊं लागला. तशा प्रयोगानंतर त्यांचें डोके सणाणून दुखूं लागे. पुढें डॉक्टरांच्या सांगीवरून तो छद त्यांनी सोडून दिला नि मनःशक्तीचा उपयोग ते शास्त्रीय शोध लावण्याकडे नि तत्वज्ञानविषयांकडे करूं लागले. कोणत्याहि विद्यालयांत त्यांनीं स्थापत्यशास्त्राचा अभ्यास केला नाही. परंतु ते प्रयत्न करण्यास लागण्यापूर्वीं याच शास्त्रांतील संशोधकाना जे कूट सोडवितां आले नव्हते ते यंत्रविद्येतील शोध त्यांना ऐखाद्या तत्वज्ञाप्रमाणें चटकन् अकलून काढतां येत असत. त्यांच्या या त्वरित शोध लावण्याच्या प्रकारानें आश्चर्यान्वित होऊन कांही तज्ञ मित्रांनी “तुम्हाला हे असले स्वतंत्र शोध अगदी स्वतंत्र बुद्धीनें सोडवितां येतात तरी कसे? ऐखाद्या बुद्ध तुम्हाला साहच्य करतो कीं काय?” असें विचारावें. ऐकचित्तत्व साधून सुसूत्र विचार कर-

ण्याच्या त्यांच्या मनःशक्तीवाचून कोणताहि बुद्धात्मा वा प्रेतात्मा त्यांच्या साह्याला धावून येत नसे. त्याचे कांहीं शोध स्वप्नस्थितींतहि लागलेले आहेत. परंतु हा सर्व अतर्जनःशक्तीचा गुण असावा. “टाअिप कार्स्टिंग मशीन” (मुद्रणालयातील खिळें पाडण्याचें यंत्र) सारखे यंत्रविद्येतील शोधाव्यतिरिक्त विद्युद्शास्त्र, लोहचुंबकशास्त्र, रसायनशास्त्र आदिक शास्त्रांत त्यांनी अनेक शोध लावलेले आहेत.

“येथपर्यंत भोदू माध्यमांचे किंवा हस्तलाघवी हस्तकांचे कौशल्य-कपट मला कसें अमुगता येते नि त्या दृष्टीने या विषयात अधिकृतरीत्या काहीअेक सांगण्याचा माझा कितपत अधिकार आहे हे सांगितल्यानंतर अपरोक्त गोष्टी मला माहीत असूनहि-अनुभवाम पटलेल्या असूनहि-हिदुस्थानांतल्या माझ्या वैयक्तिक दृष्ट्या या शास्त्राचें जे अनुभवपूर्वक ज्ञान झालें नि ज्यामुळें प्रेतात्मे मनुष्यप्राण्यांशी सभाषण करू शकतात त्या गोष्टीविषयी माझी जी निश्चित पटली आहे त्याकडे मी वळतो.

१६ कांहीं विश्वासाई अनुभव.

(अ) अनुभव १ लाः—यासंबंधी लहानपणीं जो अगदी प्रथम अनुभव आला त्या वेळी मी अगदी ११ वर्षांचा मुलगा होतों. मुंबई अिलाख्यातील अेका जिल्ह्यांत माझे वडोल दिवाणी कोर्टांत न्यायाधीश होते. माझे अेक चुलते वडिलांशी वरकरणी चागले वागत असत. पण्तु वडील अेवढ्या पदाला चढलेले मत्सररानीने सहन न होअून आमच्या कुटुंबाचा नाश करण्याच्या दुष्ट हेतूने त्यानी भूतबाधेचे प्रयोग करण्यास आरंभ केला. माझी सर्वांत थोरली बहिण त्यावेळी १४ वर्षांची असून सशक्त असतांहि अेकाअेकी आजारी पडली. दिवस असो, रात्र असो तिला अेक काळा मुलगा अेकदम दिसूं लागे नि तो दिसेपर्यंत ती बेशुद्ध होअून मूच्छेंत जाअी नि तिला बोलणेंहि अशक्य होअी. पुढें माझे धाकटे भाअूहि निरनिराळीं लक्षणां होअून आजारी पडले नि आमचें घर म्हणजे आजान्यांचें रुग्णालय होअन बसलें. नामांकित डॉक्टर बोलावूनहि कित्येक महिने झाले तरी

अुतार म्हणून पडेना. कांही वेळेला असें घडे कीं, स्वयंपाकघरांत भात सिद्ध करून ठेवावा नि अेकाअेकी तो तांबडा पडून खाण्याला अयोग्य होअून जावा. हा सगळा प्रकार वडिलांना न अुमगणारा नि घोटाळ्यांत पाडणारा होअून वडील तर अगदी त्रासून गेले होते.

जेव्हां औषधी अुपाय करूनहि आराम पडेना तेव्हां ही भूतबाधा आहे असें समजून वडिलांनी कांही माध्यमांना या संबंधांत विचारण्यास आरंभ केला. तरी आराम वाटेना. परंतु अेके रात्री अेक चमत्कारीक प्रकार घडून आला. रात्रीची १० वाजण्याची वेळ होती. शेजारच्या खोलीत आअी नि वडिल अेका माध्यम बाअीशी बोलत होते. आतां तिच्या अंगांत येअून त्या अवस्थेंत ती त्यांना कांही सांगत होती. अद्याप मला कांही सांगतां यावयाचे नाहीं कीं अमक्या गोष्टीनी प्रेरणा झाली. पण मी अंधरुणावर ताडकन् अुठून बसलों नि अेकाअेकी तडक तसाच त्या बाअीकडे गेलों आणि अशी भोंवुगिरी करून फसविण्याच्या प्रयत्नासाठी तिची चागलीच कानअुघाडणी केली. त्या वेळीं वडिलांनाहि मीच प्रथम सांगितलें की माझी बहीण नि भाअू आजारी पडले आहेत त्याचें कारण दुसरें तिसरें कांही नसून ज्याला तुम्ही सद्गुणी समजतां त्या माझ्या चुलत्यानें दुष्टावा करून आपल्यावर चेटुक केलें आहे. असल्या गोष्टीची वडिलाना कल्पनाहि नव्हती आणि प्रथम प्रथम तर त्यांचा विश्वासच बसेना. पण ते विशेष गोंधळून गेले होते कीं या पोराला ज्या गोष्टी समजावयाच्या नाहींत त्या गोष्टी हा अितक्या विस्तारानें वर्णन करून सांगतो कशा ? मी त्यांना सांगितलें की आमच्या मुब-अींतील घराजवळ अमक्या अमक्या ठिकाणीं करणी करून त्यांनी पुसून ठेवलेली आहे. मी सांगितल्याप्रमाणें तेथील नोकराला पत्र लिहून शोध करविला नि बरोबर त्याच स्थली ती गोष्ट त्याच्या आढळांत आली. आमच्या घरांत कोणालाच याची कल्पना नव्हती. ही चमत्कारीक शक्ति माझे भाअू नि बहीण पूर्णपणें बरे होअीपर्यंत जवळ जवळ तीन महिने माझे अंगांत संचार करित असे. या शक्तीचा विशेष असा होता कीं, ती अेकाअेकीं माझें अंगांत येअी, प्रत्येक वेळीं कांहीं क्षणच राहत असे. परंतु मीज अशी कीं, जरी असें अंगांत आलें नि त्यांत मी कांहीहि बडबडलों तरी त्याची मला पूर्ण जाणीव असे. मी

बोललेला शब्द न शब्द मला आठवत असे. माझ्याकडून सांगण्यांत आलेल्या कित्येक गोष्टी मी लहान मुलगा असल्याने माझ्या बाल बुद्धीच्या आटोक्या-बाहेरच्या असत. परंतु माझ्या आजीबापांना त्यापासून पूर्ण बोध होत असे. माझी माझ्या वाचाशक्तीवर सत्ताच चालत नसे—माझ्या द्वारा दुसरा कोणी तरी धडधडा बोलत असे नि तें कशासंबंधी आहे हें मला समजत नसे. या प्रकारानंतर थोड्या मिनिटांनी मी पूर्णपणें स्वतःच्या भानावर आलों म्हणजे थोड्याच वेळापूर्वी हे असें कसें झालें—माझाच माझ्या शरीरावर दाब कसा राहिला नाही—याचें मला राहून राहून आश्चर्य वाटे. मन अघडें करून सांगावयाचें तर हें कोडें अद्यापहि मला अुलगडलें नाहीं. माझी जाणीव जशीच्या तशीच राहूनहि शरीरावर कोणती शक्ति ऐकाऐकी स्वामित्व गाजवीत असे याचें मला प्रामाणिक शास्त्रीय विवरण करतां यावयाचें नाही. अेवढेंच सांगूं शकेन की, ती ऐक अदृश्य शक्ति होती. विचार-संक्रमणांतला तो प्रकार असूं शकणार नाही. कारण त्यांतून बाहेर पडलेल्या गोष्टी वडिलांना वा दुसऱ्या कोणालाहि तेथें ठाअूक नव्हत्या.

मी न्यायाधीशांचा मुलगा असल्यानें माझ्या अंगीं संचारत असलेल्या त्या गूढ शक्तीची बातमी अल्पकालांत सर्वतोमुखी झाली आणि त्या जिल्ह्यांतील दूरदूरचे लोक हेतुपुरस्सर मला पाहण्यास येत असत. त्या अवस्थेंत असतांना मी त्यांच्या पागील गोष्टी बरोबर सांगत असे. अितकेंच नाही तर—पुढें होणाऱ्या गोष्टीहि सांगूं शके नि त्या त्यांच्या प्रत्ययास येत असत. कांही माध्यमांनी वडिलांना सांगितलें होतें की याच्या अंगांत येत असलेला परलोकस्थ आत्मा अुच्च कोटीतला असून हेंच त्याची जाणीव राहण्याचें नि मागाहून गळाल्यासारखें न वाटण्याचें कारण असावें.

मी या देशांत (पाश्चिमीय) असतो तर माझ्या आजीबापांनीं यावर कितीतरी पैसा कमावला असता. परंतु हिंदुस्थानांत वातावरण निराळें आहे. हिंदु लोकांचा परलोकावर विश्वास असून या कल्पना धर्माशी नि आन्हिकाशीं निगडित झालेल्या आहेत. तरीहि अशा रीतीनें भुतें अंगात येण्याच्या गोष्टीन्म ते कधीहि अुत्तेजन देत नाहींत. कारण असल्या प्रकाराचीं कित्येक माणसें

हलक्या नि नीच भुतांचेटुकांचे हातीं लागून त्यांचेवर दुर्धर प्रसंग नि वेळी मरणहि ओढवण्याचा सभव असतो.

अनुभव २ राः—त्या वेळेला मी साधारणतः १७ व्या वर्षाचां असेन. मुंबजीला आम्ही सगळी मंडळी अेकत्र राहत होती. मुंबजीला माझे दोन जुळे भाऊ असून त्या वेळी ते ११ वर्षांचे असावेत. ती मुले अगदी तान्ही होती तेव्हापासून आमच्या वडिलांनी सहादू या नांवाचा गडी ठेवला होता. ती मुले पुढे ८ वर्षांची होऊपावेतो त्याने त्याचा सांभाळ केला. पुढे त्याने सैन्यांत नोकरी धरली. तेव्हा तो आम्हाला सोडून गेला. मे महिन्यातील अेके सकाळी, आम्ही सर्वे घरची मंडळी घरामध्ये दुसऱ्या तळावर अेका खोशीत गोष्टी बोलत बसलो होती. दोन्ही जुळी भावडे जवळच खेळत होती. या वेळी सहादूची आठवण आम्हाला कशाने होणार? आमचे कांहीतरी घरगुती महत्वाच्या गोष्टीमंढी बोलणे निघालेले होते. अशा रीतीने संभाषणाच्या भरात असतां मला अेकाअेकी माझ्यापासून साधारणतः १० फूट अतरावर असलेल्या दरवाज्यांत अुभा असलेला आमचा पूर्वीचा गडी सहादू दिसला त्याची दृष्टि त्या दोन्ही मुलांवर खिळून गेलेली होती. मे महिन्यांतील दिवसाचा तो लख्ख प्रकाश पडलेला असल्याने मी त्याला निश्चित ओळखला. मी आपला त्याला “सहादू” म्हणून हांक मारतो आहे आणि “मुंबजीला केव्हां आलास” म्हणून विचारतोहि आहे. मला ‘सहादू’ म्हणून म्हणताना अेकून अितर मंडळीहि तिकडे पाहू लागली. तितक्या अवकाशांत सहादूने माझ्याकडे अेक दृष्टिक्षेप केला नि तो अेकाअेकी दिसेनासा झाला. सहादूने माझ्याकडे बघावे नि अुत्तर न देतां निघून जावे नि ज्यांचा त्याला अितका लळा लागला होता त्या मुलांनाहि तेथे तो आला असतां भेटून नये याचा मला चमत्कार वाटला. मी ताडकन् अुठलों नि दरवाज्याकडे धांवलों पण सहादू तेथे होता कोठे? मला वाटले जिन्याखालीं अितर चाकरांशीं बोलावयास तो गेला असेल. जिन्याखालीं खालच्या तळावर अेक चाकर दिवे पुसीत बसला होता. त्याला सहादूविषयी विचारतां त्याला सहादू आलेला वा गेलेला यांपैकीं कांहींच माहीत नव्हतें. मला मोठे आश्चर्य वाटले. मी शपथेवर सांगेन कीं मी त्याला बरोबर पाहिला. यांत कसलाहि

भास होण्याचा वा सावली दिसण्याचा संभव मुळीच नव्हता. कारण बुन्हाळ्यांतील सकाळचा लख्ख प्रकाश पडला होता. विचारसंक्रमण वा कल्पनासाहचर्य अत्यादि जे कारणात्मक प्रकार समजले जातात त्यांनाहि तेथें थारा नव्हता. कारण आमचा निराळाच विषय चालला होता. त्यामुळे सहादू-विषयी कोणाच्याच मनांत विचार येणे शक्य नव्हतें. तो कांही स्वप्नांतला प्रकार असूं शकणार नाही. कारण सहादूला मी हांका मारतो आहे, त्याच्याशी बोलतो आहे, हें सर्वांनीं ऐकलें नि अवलोकिलें होतें. तेव्हां आम्ही तर्क बांधला की, सहादूचा जीवात्मा जडदेह धारण करून आपल्या प्रेमांतल्या लहान जुळ्या मुलांना पाहण्याला प्रकट झाला होता. मला ती आकृति दृग्गोचर होण्याचें कारण माझेमधील माध्यमाचे गुण माझ्यांत अंशतः अुरले होते. वडिलांनीं सहादूच्या भावाला पत्र लिहून शोध केला तेव्हां त्यांस उत्तर आलें कीं, सहादूला मरून अकरा महिने झाले असून मरतांना तो मुलांची आठवण काढीत असे.

अनुभव ३ राः—माझी पहिली पत्नी हिंदुस्थानांतच १८९३ च्या जानेवारीत वारली. पाठीमागें तिची ऐक ४ वर्षांची मुलगी होती. कांही महिन्यांनीं मी दुसरे लग्न केले. ती पत्नी साप्रत या देशांत (अमेरिकेंत) मजबरोबर आहे. त्यानंतर जी तीन वर्षे गेली, त्यांत ज्या ज्या वेळीं माझी दुसरी पत्नी मुंबईत माझ्याजवळ असे तेव्हां तेव्हां तिची प्रकृति सुरेख राहत असे. परंतु जेव्हां ती मुंबईपासूनच ३० मैलांवर असलेल्या आपल्या माहेरच्या गावीं जाऊ त्या त्या वेळी ती हटकून आजारी पडावयाची आणि त्याला कांही दृश्य कारणहि नसावयाचें. तिच्या माहेरची मंडळी जाणून होती की, तिला माझ्या पहिल्या पत्नीपासून बाधा होत आहे. परंतु ही गोष्ट त्यांनी माझ्यापासून लपवून ठेविली होती. त्याला कारण येवढेंच कीं, त्यामुळे माझ्या भावना अुगीच दुखावयाच्या अथवा माझा त्यावर मुळीच विश्वास बसावयाचा नाही. कारण मी चांगला शिकला सवरलेला नि नुकताच अँग्लंडहून आपली पहिली फेरी करून आलेला; आणि अँग्लंडसारख्या जडवादी देशांत राहिलेल्यांमध्ये परलोकासंबंधीच्या गोष्टीवर (त्यांच्या दृष्टीनें) कोणता नि कोठचा विश्वास बसणार आहे ?

१८९७ च्या अन्हाळघामध्ये (त्यावेळीं मी ३० वर्षांचा असेन) अके दिवशी मी माझ्या पत्नीसह तिच्या माहेरीं गेलों नि तेथें दोन आठवडे राहण्याचा माझा बेत होता. जातांना ती अगदीं निरोगी आणि घडघाकट होती. परंतु दुसऱ्याच दिवशीं तिला ताप आला आणि त्याला कारण असें कांहीं नव्हतें. लगेच मी औषधी सुरू केली. परंतु आराम कोठचा पडतो ? तेव्हां त्रासून जाऊन मी तिच्या वडिलांजवळ मुंबलीला घेऊन जाण्याची गोष्ट काढली. मी म्हटलें की मुंबलीस चांगल्या डॉक्टरांना तरी दाखवतां येतील. तेव्हां त्यांनीं भीत भीत माझ्या कानावर घातलें की, माझ्या पत्नीचें भूत तिला पछाडीत असल्याचें कांहीं मात्रिकांकडून त्यांना कळलें असून तेथूनच ५० मैलांवर असलेल्या एका देवळांत तोडगे केले जातात, तिकडेच घेऊन जाणें चांगलें.

माझा परलोकविद्येवर पूर्ण विश्वास आहे ही गोष्ट माझ्या प्रथम पत्नीच्या पूर्ण परिचयाची होती. कारण येथें वर्णिल्याप्रमाणें तिला माझे त्या-संबंधीचे कांहीं व्यक्तिगत अनुभव माहितीतले होते. तिला हेंहि माहित होतें कीं, मरणोत्तर प्रेतात्म्याचें काय होतें नि मृत मनुष्याचे अंत्य संस्कार, श्राद्धतर्पणें नि पुण्यतिथ्या करतो त्याचा त्या मृतात्म्याला परलोकीच्या प्रवासांत प्रगतिकारक असा कांहीं उपयोग होत असतो काय अत्यादि गोष्टींचा शोध करून त्या जाणून घेण्याची माझी फार दिवसांची तीव्र अिच्छा आहे. शास्त्रीय संशोधक या नात्यानें मी तत्पेक्ष असे कांही पुरावेहि गोळा केले होते. तिचाहि परलोकावर विश्वास होता. तिचें दुखणें जेव्हां अति झालें होतें नि आपला अंतकाळ जवळ आला आहे असें तिनें जेव्हां जाणलें तेव्हां तिनें मरणोत्तर माझ्याशीं संभाषण करण्याचें नि परलोकस्थ आत्म्याला जर शक्य असेल तर माहिती गोळा करण्याचें कामांत साहचर्य करण्याचें मला अभिवचन दिलेलें होतें. माझ्या दुसऱ्या पत्नीला यांतलें कांहींच माहित नव्हतें. त्यावेळीं ती लहान म्हणजे (१७ वर्षांची) होती नि तिला असल्या गोष्टी सांगून अुगीच भिवविण्याचा माझा मानस नव्हता. घरांतल्याहि अितर मंडळींपैकीं कोणालाहि पत्नीनें दिलेल्या अभिवचनाची माहिती सांगितलेली नव्हती.

माझ्या श्रशुरांनीं जेव्हां माझ्या पत्नीच्या दुखण्याचें कारण मला सांगितले तेव्हां चटकन् माझ्या ध्यानी आलें की, माझी परलोकाची पत्नीच हिच्या द्वारा माझ्याशी बोलण्याचा प्रयत्न करीत आहे, आणि मी वेळ न गमावतां बायकोसहित त्या देवळाची वाट धरली. हें देवालय समुद्रकिनाऱ्यावरील हरेस्वर नांवाच्या गावी होतें नि भूतबाधा झालेले दूरदूरचे लोक तेथें अुतार पाडून घेण्यासाठी येत असत. देवालयात त्यांना दिवसातून तीन वेळां प्रार्थनेच्या नि पूजेच्या वेळेला अेका रागेत बसविण्यांत येत असे. त्या वेळांत भूताला त्या माणसाचें अंगांत यावयास लावीत, त्यांना तें कां त्रास देत आहे हें सांगावयास लावीत, नतर त्याला हाकलून लावण्यांत येअी आणि पुन्हां याला केव्हांहि त्रास देणार नाही असें त्याचेकडून वचन घेण्यात येत असे. कांही गोष्टीत भूत पहिल्याच दिवशी अंगांत प्रकट होत असे आणि कित्येक वेळां तर कित्येक दिवस दाद देत नसे.

माझी पत्नी नियमानें प्रार्थनेला अुपस्थित राहत असे. नंतर पांचव्या दिवशी तिच्या अंगांत आलें. त्या वेळी माझी पत्नी बेशुद्ध पडली होती. पुढे काय प्रकार झाला हें तिला कांहीच समजले नाही. माझ्या प्रथम पत्नीचे जीवात्म्याने तिच्याकरवी आह्माला असे कळविलें की तुम्हीं दोघांनी तिच्यामागे राहिलेल्या लहान मुलीची काळजी घेण्याचें अभिवचन दिलें पाहिजे. तें झाल्यावाचून ती अशा रीतीने त्रास देण्याचें केव्हांहि थांबवणार नाही. मी तिला त्याप्रमाणे करण्याचें आश्वासन दिलें नि माझी बायको शुद्धीवर आल्यावर तसेंच करील अशी मी हमी भरली. त्यानंतर ती म्हणाली की पुन्हा अेकदां दुसऱ्याच दिवशी घरी गेल्यावर मी हिच्या अंगांत येणार आहे. परंतु देवळांत असतांना मात्र नाही कारण तिला कांही घरगुती व्यक्तिगत गोष्टी बोलावयाच्या होत्या.

दुसऱ्या दिवशीं घरी आल्यावर ठरलेल्या वेळीं तिचा जीवात्मा माझ्या द्वितीय पत्नीच्या अंगांत आला आणि त्यावेळी माझे प्रथम पत्नीनें परलोकांतले कांहीं अनुभव मला सांगितले. त्याबरोबरच मी गोळा करीत असलेली माहिती बरोबर आहे कीं नाहीं? वचन दिल्याप्रमाणें माझ्याशी त्या लोकांतून संभाषण करण्यास वाट कां पाहिली? अित्यादि गोष्टीहि तिनें

विस्तारशः सांगितल्या. पुढें तिनें असेंहि सांगितलें की आतां यापुढें मी या बाबीला किंवा दुसऱ्या कोणालाहि अशा रीतीनें पीडा देणार नाहीं नि लवकरच मी पुन्हा मृत्युलोकीं जन्म घेणार आहे.

या प्रसंगानंतर माझी पत्नी लगेच त्या चमत्कारिक दुखण्यांतून अुठली नि तेव्हांपासून त्या निमित्तानें ती केव्हांहि आजारी पडली नाही किंवा तिच्या अंगांतहि आलें नाहीं. माझी अशी निश्चिति पटली की, माझ्याशीं बोलणारी माझी प्रथम पत्नीच होती. कारण तिनें ज्या व्यक्तिगत निबोध्यांतल्या गोष्टी सांगितल्या त्यांची माझ्या दुसऱ्या पत्नीला गंधवार्ताहि नव्हती. सुदैवानें कर्मधर्मसंयोग जुळून जर मी या विषयावर पुस्तक लिहिलें तर (सुदैवानें डॉक्टरांचा असा एक ग्रंथ अग्रजी हस्तलिखितांत लिहून झाला आहे.) तिचेकडून आलेले संदेश मी यांत आनंदाने अुद्धृत करीन. या शेवटच्या प्रसंगापासून पुढें तिचे संदेश मला येऊ शकले नाहीत आणि तेव्हा मला असे वाटूं लागलें की ती पुन्हां या मृत्युलोकावर जन्म घेऊन आली असावी. देवळांत जाण्याचा प्रसंग आल्याने कित्येक नव्या नव्या गोष्टी माझे पाहण्यांत आल्या. कित्येक लोकांची परलोकस्थ दुरात्म्यांकडून होणाऱ्या छळांतून प्रार्थनेच्या वेळीं मुक्तता झालेली मी अवलोकिली नि माध्यमाच्या शरीरांचा अुपयोग करून परलोकातल्या लोकांना मृत्युलोकाशीं विचारविनिमय करितां येतो ही माझी समजूत दृढ होण्याला मला पुरावा अुपलब्ध झाला.

(आ) मृत पिता मुलीच्या लग्नाला अुपस्थित झाल्याची घटनाः—सन १९३५ जुलै ७ ला पाटणा नगरांत सर ज्वालाप्रसाद धिआंस-फिकल हॉलमध्ये एक मोठी सभा भरली होती. सभेला नगरांतील शिष्ट-संभावित गृहस्थ पुष्कळ अुपस्थित होते. त्या प्रतिष्ठित नि विद्वानांच्या सभेंत सेवानिवृत्त सरकारी वकील रायबहादूर विनोदबिहारी मुजुमदार अेम्. अे. बी. अेल. यांनीं आपल्या स्वतःच्या घरची नि स्वतःला आलेल्या असामान्य अनुभवांची घटना वर्णन करून सांगितली. ते म्हणाले "माझा वडील मुलगा भीषणपहारी हा १९२४ मध्ये वारला. गेल्या मार्चमध्ये त्याचे मुलीच्या म्हणजे माझ्या नातीच्या लग्नाचा समारंभ चालला असतां आपल्या अितर ६ स्नेह्यांसह तो प्रत्यक्ष येऊन अुपस्थित झाला. त्या स्नेह्यांना तेथील असलेल्यांपैकीं वा प्रत्यक्ष मीहि

(रायबहादूर) ओळखू शकलो नाही. या सातही जणांनीं लग्नमुलीचे दुसरे बाजूस बसून आमच्या नि आमच्या कुटुंबियांचे समक्ष त्या समारंभांत भाग घेतला " मंडपाचे दुसरे बाजूला बसलेल्या आपल्या आजीस त्याने हाक मारून कसे बोलावून घेतले, तेथे अक्षता टाकणे अित्यादि क्रिया कशा केल्या, अित्यादि गोष्टी रायबहादुरांनीं अितक्या भावनाकुल होऊन सांगितल्या कीं तेथे बसलेल्या आम्हा सर्वांच्या डोळ्यांना अश्रू आले. अशा प्रत्यक्षपणे सर्वासमक्ष मृतात्म्यांच्या भेटी झालेल्या घटना अत्यंत क्वचित् घडणाऱ्या असल्यामुळे असले पुरावे मिळणेहि दुर्घट असतें. हें सर्व वृत्त 'अमृतबझार'मध्ये १८-७-३५ चे अंकी प्रसिद्धिलें आहे.

यापुढे आतांपर्यंत दिलेल्या पुराव्यांहूनहि अधिक प्रबलतर निर्विवाद पुरावे देण्यापूर्वीं येथे विविध देशांतील विविध कालाच्या अनेकशः समाजांतील जनसाधारणाचा पूर्वकाली अमर अशा जीवात्म्यांच्या मरणोत्तर अस्तित्वावरील अभिमताचा पुरावा येथे अल्लेखून ठेवणे अनाटायीं होणार नाहीं. लोकसमाजात या विषयासंबंधी जी निश्चित ठाम मतें बनलेलीं असतात तीं त्या त्या समाजांतील तत्ववेत्ते, विचारक नि अध्यात्मवादी लोकांच्याच अपदेशामुळे नि प्रतिपादित सिद्धांतामुळे बनू शकतात हे ध्यानांत घेतले असतां सर्वत्र थोर थोर लोकांना ही गोष्ट कशी मान्य होती हें कळावयास सोपें जातील.

(१) मुस्लीम मताचा मिश्र देशांत प्रादुर्भाव होण्यापूर्वीं त्या देशांत सर्वत्र पुनर्जन्मतत्वावर सर्व जनतेचा विश्वास होता. सर्व जनतेमध्ये अशा मताचा प्रादुर्भाव देशांतील तत्वज्ञ नि अध्यात्मवादीच करू शकतात.

(२) ग्रीसचे प्राचीन दार्शनिक थेल्स, अपिडोक्लीज, फिरिसाअिडस, प्रेटो, पायथागोरस आदिक तत्वज्ञ या आत्म्याचे अमरत्वतत्वावर नि पुनर्जन्म-सिद्धांतावर भर देणारे होते.

(३) रोमन जातीमध्ये सिसेरो, व्हर्जिल नि ओविड या कवींच्या कवितेमध्ये याच तत्वाचा पुरस्कार केलेला होता.

(४) प्रसिद्ध योद्धा सीझर यानें असें अल्लेखलें आहे कीं, "गॉल लोकांमध्ये पुनर्जन्मावर दृढ विश्वास होता. त्यामुळे त्यांच्यांत वीरावेश

अत्यंत प्रखर असून त्यांना मृत्यूची मुळीच भीति वाटत नसे.” प्रसिध्द अतिहासकार गिबनने रोमच्या अतिहासावर जो अेक अतिहासग्रंथ लिहिला आहे त्यांत तो म्हणतो, “To the strength and fierceness of the barbarians they added a contempt for life, which was derived from a warm persuasion of the immortality and transmigration of soul.” (रोमन लोकांशी लढणाऱ्या लोकांना ‘रानटी’ हें अभिधान तो लावतो). “रानटी लोकांच्या सामर्थ्याला नि भयंकर आवेशाला या लोकीच्या जीवनविषयीचे तुच्छतेची जोड मिळाली होती कारण त्यांची आत्म्याचे अमरत्वावर नि जन्मपरंपरेवर अत्यंत दृढ निष्ठा नि श्रद्धा होती.”

(५) अमेरिकेंतील मेक्सिको, पेरू आदिक देशांतल्या पुरातन लोकात याच सिध्दांताचा प्रचार होता.

(६) ‘रीअिनकारनेशन’ पुस्तकाचा कर्ता वॉकर हा त्या पुस्तकात लिहितो, “युरोपात प्राचीन सर्व जातीमध्ये या सिध्दांताच्या सत्यतेवर दृढ विश्वास होता. द्रुअिड, सेल्ट, ब्रिटनमधील लोक अित्यादि जाति या सिध्दांतावर विश्वास ठेवणाऱ्या होत्या.”

(७) जपान, चीन, सयाम, ब्रम्हदेश, तिबेट, अित्यादि देशातील लोक तर पूर्वकालापासून तों आतांपर्यंतहि याच सिध्दाताला मानणारे आहेत.

(८) हेगेल, शोपेनहोर, अिग्लडमधील अर्वाचीन प्रख्यात तत्त्ववेत्ता ग्रीन आदिक पाश्चिमात्य प्रसिध्द दार्शनिक हे आत्म्याचें अमरत्व नि जन्म-मरणपरंपरा प्रतिपादन करणारे आहेत.

हिंदुस्थानांत तर चार्वाकादिक कांही लोक सोडून प्रत्येक पंथाचे पुरस्कर्ते नि प्रवर्तक या सिध्दाताचे प्रतिपादन नि समर्थन करतात. हिंदुस्थानातील तत्त्ववाद्यांच्या नांवाची मालिका देण्याची आवश्यकताच नाही. जड-बुद्धाचा पुरस्कार करणारे पाश्चिमात्य देशातील वैज्ञानिक विचारक सुध्दां विचाराच्या परमसीमेला पोहोचण्याची खटपट करीत असतां शेवटीं जडामध्ये संवेदना नि संकल्पशक्ति ही सदासर्वदा अुपस्थित असतात म्हणूनच अेका

विशिष्ट धोरणानुसार क्रियाकरण चालू असतें असें त्यांना मान्य करावेंच लागतें. अितकेंच नव्हे तर आतां प्रगत विज्ञानवादी, “मनुष्य म्हणजे शरीर नव्हे—तो देहातीत जीवात्मा आहे नि हें जगत् जडमय नसून चैतन्यपूर्ण नि चैतन्यमय आहे, असें मानण्यापर्यंत येऊन ठेपले आहेत हें पूर्वी आपण पाहिलेंच आहे आणि हें तेथें तेथें त्यांचे स्वतःचेच शब्दांत अुल्लेखलेलें आहे. आतां यापुढें सामान्यांनाहि अत्यंत प्रबलतम वाटणाऱ्या पुराव्यांचा प्रपंच करावयाचा आहे. खऱ्या विचारक नि विज्ञानशास्त्री लोकांपुढें यानंतर येणाऱ्या पुराव्यांपैकी अेखादा दुसरा पुरावा आला तरीहि प्रामाणिकपणें विचार करावयाचा तर तो त्यांना नाकारतां येणार नाही. अेक फळ पडलेले पाहून गुरुत्वाकर्षणाचा विश्वव्यापी नियम अपलब्ध करणारा न्यूटन “तें अेकच अुदाहरण ” म्हणून त्याज्य म्हणू शकला नाही. अेका अुदाहरणाचें कारण धुंडणे, ते कारण सर्व स्थळी लागू पडतें की नाही हें पाहणे, तें कारण खोटें ठरवून निराळे अधिक समर्पक कारण देतां येत नाही हे दिसणें, अितक्या गोष्टी झाल्यावर सापडलेलें कारण हेच विश्वव्यापी नियमाचें सत्यस्वरूप आहे हे ठरविणे ओघप्राप्तच आहे. तें नाकारणें म्हणजे अेक तर मूर्खता वा हटवादच ठरेल.

१७ प्रबलतर कारणांचा प्रपंच

पूर्वजन्मस्मृति.

प्रत्येक देशांत मधून मधून त्या त्या देशातील जातीच्या मनोरचनेनुसार कमी अधिक प्रमाणांत पूर्वजन्मस्मृति असल्याची अुदाहरणें सांपडतात. जी जाति अधिक सरळमनस्क नि कापटचहीन असेल त्या मानानें त्या जातींत ही स्मृति असल्याचीं अुदाहरणें अधिक दिसून येतात असें दिसतें. योगशास्त्रादिक भारतीय शास्त्रांत पुनर्जन्मस्मृति जागृत करण्याची जीं साधनें सांगितलीं आहेत त्यावरून कपटी, ढोंगी, मत्सरी, कृतघ्न, दुष्ट नि तत्समान अितर दुष्ट दुर्गुणांचा अभाव नि सरलता, निष्कपटीपणा, निर्भयता, कृतज्ञता-बुद्धि, वीरवृत्ति अित्यादि गुणांच्यामुळें परिशुद्ध असलेलीं मनें ज्या जातीमध्ये

असतात त्या जातींत ही स्मृति अधिक प्रमाणांत जागृत होण्याचा संभव असतो. ब्रम्ही लोक हे पुष्कळ सरळमनस्क, निष्कपटी नि निर्भय मनाचे असतात. त्यांच्यांत अशी अुदाहरणे वारंवार दृष्टोत्पत्तीस येतात. ब्रम्हदेशचे राजांशीं ज्यावेळीं केवळ अपहारबुद्धीनें अंग्लिशांनीं युद्धे केलीं नि शेवटीं तो देश त्यांचे साम्राज्याच्या पोटांत रिचवला गेला त्यावेळीं त्यांच्यामधील 'फील्डिंग हॉल' नांवाच्या अेका अंग्लिश अधिकाऱ्यांनी 'The Soul of the People' दी सोल ऑफ दी पीपल' या नावाचें पुस्तक लिहिलें आहे. त्यांत त्या युद्धाचे वेळची राजकीय, धार्मिक, सामाजिक अित्यादि दृष्टीनें त्याच्या तेथील राहत्या काळांतील माहिती दिलेली आहे. ते तेथें असतां पुनर्जन्मस्मृतीची मुलें असल्याच्या पुष्कळ गोष्टी त्यांनी अंकल्यामुळें त्यांची सत्यासत्यता पाहण्याचा निश्चय करून कांही नव्या घटनांची चिकित्साबुद्धीनें पाहणी करून त्याविषयीच्या निर्भेळ सत्यतेची अुदाहरणे स्वतः पटवून नि पारखून घेतली. त्यापैकी कांही विशेष प्रकारच्या अुदाहरणांची सविस्तर माहिती त्यांचे वरील पुस्तकांत दिलेली आहे. जिज्ञासूनीं येथें दिलेल्या अुदाहरणांव्यतिरिक्त आणखी अधिक माहिती हवी असल्यास तें पुस्तक अवश्य बघावें. आम्हांला जी विशेष स्थळी घडलेली नि चिकित्सकांनी ज्यांच्या सत्यतेविषयीं निश्चित पटवून घेतलेली आहे अशी कांही अुदाहरणे अपुलब्ध झालेली येथें द्यावयाची आहेत.

१८ पूर्वजन्मस्मृतीचीं विश्वासाई अुदाहरणे

घटना १ लीः—भरतपूर संस्थानांत सालेमपुर नांवाच्या गांवी खैराती नांवाच्या ब्राम्हणाच्या प्रभु नांवाचे मुलाला पूर्वजन्मस्मृति झाल्याचें अुदाहरण दृष्टोत्पत्तीस आलें. त्या मुलाचें वय त्या वेळी ४ वर्षांचें होतें भरतपूरचे महाराजांनं ती गोष्ट श्री. श्यामसुंदरलाल यांच्या निदर्शनाला आणून त्याची शोधना करावयाला सांगितली. १९२३ मध्ये नायब तहसिलदार यांनीं त्या मुलाचें वक्तव्य घेतलें. तो मुलगा सांगूं लागला, "माझ्या पूर्वजन्मीं मी हरबक्ष नांवाचा भरतपूर संस्थानांतील हथोरी गांवचा ब्राम्हण होतो. मला घुरे नि

श्यामलाल नांवाचीं दोन मुलें आणि कोकिला नि भोली नांवाच्या दोन मुली होत्या. पूर्वीच्या मुलीच्या लग्नाचे वेळीं मी कांदीं पैसे घेतले होते पण दुसऱ्या मुलीचे लग्नाचे वेळी मी तसें कांहीं मनांत आणलें नाहीं. हत्योरी गांवी माझी अेक हवेली होती. स्वरूप जाटाचें घर माझ्या हवेलीलाच लागून होतें. त्याला अेक मुलगा नि अेक मुलगी होती. तेथें अेक बांधलेला पक्का दगडी मार्ग होता नि पक्कें अेक बाधीव तळें होतें. त्यांत अेक पक्कें घर बांधलेलें असून तळ्यावर अेक छत्री बांधलेली होती. त्या तळ्यांतील दुसऱ्या अेका घरावर घर होतें. गांवांत अेक पिपळाचें झाड, जवळ असलेली पहारीवाली विहीर, दोन बोरीची झाडे असलेली कंकरवाली विहीर आणि तीन आंब्याची झाडें असलेली मूल्यावाली विहीर अशा तीन विहीरी त्या गांवी होत्या. भोरे गावचा अेक गुजर माझा यजमान होता. त्या कल्यात अेक खोदलिपी आहे नि त्यांत अेक साप आहे. संवत् १९३४ (सन १८७८) मधील दुष्काळांत मी दोन बैलांची शेती करून होतों. मी, माझे वडील जिवत असतां, अेका बंगल्यांत वारलों. मरणानंतर मी काही थोडा काल देवलोकी राहिलों नंतर देवांनी मला मी मध्या आहे येथें जन्म घेण्यास सांगितले. माझ्या बायकोचें नांव गंजी (डोक्याचे टकलावरून पडलेले नांव) नि माझ्या वडिलाचें नांव मुडे. माझे मामा बरगांवला असत. मूला जाट अेकदा आमच्या विहीरीत पडला नि मी त्याला वर काढून वांचवला होता. ”

महाराजांच्या व्यक्तिगत कारभार्याकडे त्या नायब तहसिलदाराकडून हें वक्तव्य आलें. (हें सर्व सांगत असतां तो मुलगा मधून पोरपणानें हंसे नि अितर कांही बालिश बडबड करीत असे.) मी त्यांना सांगितलें कीं, त्या वक्तव्याची पडताळ त्या स्थलीं जाऊन पाहून घ्यावयास हवी. माझ्या सूचनेवरून तो मुलगा हत्योरीला तहसिलदारानें ता. २३ अप्रील १८९३ मध्ये नेला. तेथून सर्व परिशोधनावरून त्यानें जें प्रतिवृत्त पाठवलें तें पहाः—

“महाराजांच्या कारभार्यांकडून नि राजवाड्यांतील मंडळीकडून आलेल्या आज्ञेप्रमाणें मी त्या मुलाला (प्रभूला) घेऊन बैलगाडींतून हत्योरीला गेलों. सूर्यास्ताच्या वेळीं आह्मीं तेथें पोहोंचलों. त्या गांवापासून थोडे

दूर अंतरावर गाडी थांबवून त्या मुलाला 'तें पक्कें नवें तळें कोठें आहे' म्हणून विचारलें. गांवचे खालचे भागाला तें नवें तळें आहे असें त्या मुलानें सांगितलें पण दिशा दाखविली नाही नि अंधार असल्यामुळें येथून तो दाखवू शकला नाही. नंतर आह्मी गांवी गेलों नि रात्र तेथें बिऱ्हाडी काढली.

दुसरें दिवशीं सकाळी मी गांवचे प्रमुख स्थानिक बोलावून आणले.

(१) धर्मसिंह फौजदार, वय वर्षे ६०.

(२) फौजदार अन्नमत्तसिंह—त्या गांवचे नंबरदार, वय वर्षे ५०.

(३) हरकात ब्राह्मण, वय वर्षे ४०.

गांवच्या त्या प्रमुखांपुढें त्या मुलाची परीक्षा घेतली. त्या मुलाने आपलें नांव हरबक्ष नि वडिलाचें नांव मुंडे होतें हें सांगितलें नि ते खरे ठरलें. नंतर तो ह्याणाला मला तीन भाऊ होते. १ मी वारलो तेव्हां गिल्ला हा भाऊ जिवंत होता. २ चुन्नी हा माझ्या मरणापूर्वी वारला. तिसऱ्या भावाचें नांव आठवेना. मागाहून शोध करतां हरबक्ष (तो मुलगा) याला केवळ शिवबक्ष नांवाचा एकच भाऊ होता; चुन्नी नि गिल्ला हे चुलत भाऊ होते, (त्याचे भोला नामक चुलत्याची मुलें) त्यापैकीं हरबक्षाने सांगितल्या-प्रमाणें चुन्नी हा आधी वारला होता असे आढळले. त्यानें सांगितलेल्या-आपल्याला श्यामलाल नि घुरे हे दोन मुलगे नि भोली नि कोकिल या दोन मुली होत्या, श्यामलाल माझ्यापूर्वी वारला,—या सर्व गोष्टी बरोबर जुळल्या. आपल्या मुलीच्या लग्नाची पूर्वी सांगितलेली माहिती सुद्धां अगदीं बारीक सारीक गोष्टीतहि बरोबर ठरली. हत्थोरीला एक पक्की हवेली होती. दगडी बांधीव रस्ता होता. शेजारीं स्वरूप जाट राहत होता. त्याला एक मुलगा नि मुलगी होती. या त्यानें सांगितलेल्या गोष्टी बरोबर जुळल्या. हवेली आतां पडून गेली आहे. टेंकडीवरून येणारा तो रस्ताहि गांवा-पर्यंत आलेला आहे. त्यानें वर सांगितलेली कंकरवाली विहीर आतां कोरडी पडून अपयोगांतून गेलेली आहे. हरबक्षाचे वेळीं सुद्धां तशीच होती. पूर्वीं तेथें बोरीचीं झाडें होतीं असें कळतें. तेथे सध्यां पिंपळाचें झाड

आहे. जस्त्रोयवाला विहीरीजवळ (मुल्यावाला) पिपळ नि आंब्याचीं झाडें मुलानें सांगितल्याप्रमाणें होती. पहारेवाली विहीरीजवळ पिपळाचीं झाडें आहेत. या सर्व गोष्टी अगदी बरोबर जुळल्या. मी वडिलांचे समक्ष वारलों आणि गांवाबाहेर त्यांचा बंगला होता या गोष्टी जुळल्या नाहींत. तहसिलदाराच्या परिशोधनांत हरबक्ष गावांतील घरांत नि वडिलांमागून वारला असें दिसून आलें. दोन बैलांसह माझ्या शेतांत दुष्काळांत मी शेती करीत असें ही गोष्ट तंतोतत बरोबर ठरली. बायकोचें नांव गौवन होतें पण टक्कर पडल्यामुळे गजी नांव ठेवले होते हें खरें आहे. तेथें तो पुरोहित होता हेंहि खरे झाले. त्याचा मुलगा अद्याप त्याच गांवात पुजारी आहे. अितर गोष्टी सुद्धा बरोबर ठरल्या. त्याला त्याच्या घराकडे नेला. पहिल्यानें घराच्या रस्त्याचा थोडासा घोटाळा झाला पण लवकरच घराचा नीट रस्ता घेऊन घरी गेला नि आपल्या पूर्वजन्मीचा मुलगा घुरे याचा हात धरला. त्याचे निकट सबध्याचीच नावे त्याला आठवत होती. गांवातील अितरांचीं नावे त्याला आठवली नाहींत. ” शेवटी तहमिलदार आपले प्रतिवृत्तांत ह्मणाला की, मुलाला पढविलेलें नसून त्यानें खरोखरीच पूर्वजन्मीच्या स्मृतीच्या आठवणीप्रमाणें आठवलेलें सांगितले नि बहुतेक तें सर्व खरें ठरलें. नंतर नव्या जन्मांतील बापाची साक्ष घेतली. त्याच्या मुलाला पूर्वजन्मीची आठवण कधी नि कशी झाली नि त्या गांवी हत्योरीची माहिती असलेले कोणी आहेत काय ? असें विचारले. पुढीलप्रमाणे बापाचें वक्तव्य आहे:—

खेरातीचे वक्तव्यांत तो म्हणतो, “ अेकाअेकी मुलाला आठवण झाली नि ह्मणू लागला की, माझी मुले कष्टात आहेत. मी जाऊन त्यांना खांद्यावर घेऊन येतो. त्याला ‘ तुझीं मुलें कोठें आहेत ? अुगीच कांहीतरी बडबडतोस ’ —असें म्हणून चूप केलें. आजीनें लोणी दिले तेव्हा म्हणाला ‘ काय कंजूषपणें लोणी दिले आहे. माझी पूर्वींची आजी खूप लोणी देत असे. ’ आजीनें तुझी पूर्वींची आजी कोठें होती म्हणून विचारतां ‘ हत्योरीला होती, माझें नांव हरबक्ष. मला प्रभु म्हणूं नका ’ असें म्हणाला. पुढें अेके दिवशीं आजीजवळ निजला असतां अेकाअेकीं दचकून अुद्गारला, ‘ अरे रामा ! माझीं मुलें कष्टांत आहेत ’. मी हत्योरीला कधीं गेलों नाहीं अथवा माझा त्या गांवाशीं

काहीं संबंध नाही. मी प्रभूचा पिता आहे. मुलानें आपली पूर्वजन्मस्मृतीची गोष्ट मला नि त्याचे आशीला पहिल्याने सांगितली. पत्रिकेवरून पाहतां मूल त्यावेळीं ४ वर्षे ७ महिने १८ दिवसांचें होतें ” इयामसुंदरलाल

घटना २ री. यापुढें कडक शोधानें पूर्ण विश्वसनीय ठरलेल्या अशा घटना यावयाच्या आहेत. या घटनांच्या सत्यतेच्या सिद्धार्थ परिशोधकांनीं चिकित्सापूर्वक त्या त्या घटना शक्य त्या प्रकारानें शास्त्रीय पद्धतीनें पडताळून पाहिल्या आहेत नि म्हणून त्यासंबंधीं जीं प्रतिवृत्ते प्रसिद्ध झालीं आहेत, त्यांपैकीं कांहीच्या संपूर्ण प्रतिवृत्तांसह त्या घटना खाली दिलेल्या आहेत.

जगदीशचंद्राचें वृत्त

मृत्यूनंतर पुनर्जन्माची घटना.

बरेली (युक्तप्रांत) नगरचे श्री कैकेयीनंदन सहाय बी. अ.,
 ओल् ओल्. बी. हायकोर्ट वकील यांनीं जें प्रतिवृत्त प्रसिद्ध केलें
 आहे तें येणेंप्रमाणें:—

“मी काल ग्रामी गेलों असतां घरी पत्नी फार आजारी असल्याचें वृत्त मला कळविलें गेलें. ता. ६ जून १९२६ या दिवशीं घरीं आलों नि न्यायालयांत न जातां सारखा ६ दिवस घरींच होतों. माझ्या पत्नीला फार ताप होता आणि तो कमी व्हावयाला बरेच दिवस लागले. मी ज्या दिवशीं घरी आलों त्या दिवशीं ह्मणजे ६ तारखेला जगदीशचंद्र यानें मला मोटारगाडी आणावयास सांगितली. लवकरच गाडी आणीन असें मी त्याला सांगितलें. तें मूल फार अुतावळें झालें आणि गाडी आणण्या-विषयीं फार आग्रह करूं लागलें असतां ‘आतां कुठून आणणार’ ह्मणून मी त्याला ह्मणालों. तो ह्मणाला ‘माझी मोटार घेऊन या. ती गाडी बाबूआजींच्या घरीं आहे.’ मी त्याला विचारतां तो ह्मणाला कीं, ते बाबूआजी श्री काशीस राहतात नि माझे वडील आहेत. त्याला आणखी

कांहीं गोष्टी विचारून मग मी त्या वृत्ताचें पत्र प्रयागच्या 'लीडर' पत्राला पाठविलें नि तें ता. २० च्या जूनला प्रसिद्ध झालें.

पूर्वजन्माची विलक्षण कथा

श्री काशीचे बाबूआजी पांडे यांचेकडे शोध

श्रीयुत संपादक, लीडर यांस,

आपल्या माननीय पत्री शक्य तितक्या लवकर जर ही विलक्षण गोष्ट प्रसिद्ध कराल तर मी आपला फार आभारी होईन.

माझा ३॥ वर्षांचा मुलगा जगदीशचंद्र हा आपल्या पूर्वजन्मीचें वृत्त अगदी सुसंगतपणे सागत आहे. आपल्या पित्याचें नांव बाबूआजी पांडे नि राहण्याचें स्थल श्री काशी आहे असें सांगून श्री काशीमधील घराचें वर्णन सांगत आहे. विशेषतः घराच्या पुढचे मोठे फाटक, बैठकघर आणि तळघरां-तील भितीत बसवलेली अेक मोठी तिजोरी यांचे वर्णन विशेष प्रकारें देतो. बाबूआजीच्या बसत्या खोलीचें वर्णन नि बाबूआजी आणि भाग पिण्याकरितां जमणारी मंडळी यांचे वर्णन तो विस्ताराने देतो. बाबूआजी अंगाचें समर्दन (मालीश) कसे करून घेतात, सकाळी तोंड धुण्याआधी अेक प्रकारची पूड वा माती तोडास कशी फासतात हें सांगतो. दोन मोटारी, अेक बैलांचे जोडीची गाडी घरी आहे. बाबूआजीला अेक पत्नी नि दोन मुलें होती पण तीं सर्व मंडळी वारली. तो घरच्या पुष्कळ गोष्टींचे वर्णन करतो. श्री काशीला माझे स्नेही वा परिचित असें कोणी नाहीं वा माझ्या पत्नीच्या परिचयाचें कोणी नाही. बाबूआजीसंबंधीची माहिती यापूर्वीची मला कांहींच नाहीं. बरेलीच्या प्रमुख गृहस्थांनीं माझ्या घरीं येऊन त्या मुलाशीं संभाषण केलें नि प्रश्न विचारून पुष्कळशा गोष्टी आणखी माहित करून घेतल्या. त्या मंडळींचीं नांवें येणेंप्रमाणें:—

- (१) बाबू ब्रम्हनारायण, बी. अ. अल्. बी. वकील, म्यु. कमिश्नर.
- (२) बाबू मुकुट बिहारीलल बी. अ. अल्. बी. वकील. (३) पं.

रामस्वरूप शर्मा बी. अ. अल् अल्. बी. वकील. (४) बाबू शैलबिहारी कर्पूर, बी. अ. अल् अल्. बी. वकील नि भूतपूर्व विधिमंडळसभासद (M. L. C.) (५) रायसाहेब डॉ. श्यामस्वरूप सत्यव्रत (L. M. S.) (६) सय्यद युसूफअली बी. अ., अल् अल्. बी. वकील, म्यु. कमिशनर. ज्यांना ज्यांना या गोष्टीचें सत्यस्वरूप जाणण्याची अिच्छा आहे, त्यांनी त्यांनी विचिकित्सक पद्धतीनें या गोष्टीची सत्यता परीक्षण्यासाठी यावे अशी माझी विनंति आहे.

कैकेयीनंदन सहाय, वकील बरेली.

पत्र दुसरें

बरेली (युक्ताप्रान्त).

पुढील पत्र मी प्रसिध्यर्थ पाठविले तें ता. ५ जुलै १९३६ ला प्रसिद्ध झालेलें आहे.

पूर्वजन्मवृत्ताच्या समर्थनाचा पुरावा.

श्रीयुत संपादक, लीडर यांस,

आपल्या सुप्रसिद्ध पत्री पुढील वृत्त अगदी लवकरच्या अंकीं प्रसिद्ध कराल तर फार आभारी होईन.

जगदीशचंद्र-माझा मुलगा-यानें सांगितलेलें आपल्या पूर्वजन्माचे वृत्त आपल्या पत्रीं पूर्वीं प्रसिद्ध झाल्यावरून पुष्कळांनीं मजकडे विचारणापत्रें पाठवून माहिती विचारली. अगदीं विचिकित्सक पद्धतीनें या गोष्टीची सत्यासत्यता निर्धारित व्हावी ह्मणून पुढील व्यवस्था केली आहे.

त्या मुलानें आपलें पूर्वजन्मवृत्त ता. ६ पासून सांगावयाला आरंभ केला. तेव्हांपासून सवडीसवडीनें सर्व विचारून घेण्यास ता. ११ पर्यंत दिवस लागले. नंतर मी बरेलीच्या वकील नि अितर मंडळीना सांगून या

गोष्टींचा पडताळा पाहा नि यापुढे विशेष परिशोधना करण्याच्या योग्यतेची ही घटना आहे किंवा नाही याचा निर्णय करा असे सांगितले. त्याप्रमाणे वकील नि अितर मंडळी यांनी त्या मुलाला निरनिराळ्या प्रकारे विचारून नि बोलून सर्वांनी असे ठरविले की याहून या गोष्टीची अधिक परिशोधना करणे अवश्य आहे. त्याचप्रमाणे हेहि ठरले की संशयी मनांना संशयाला जागा राहू नये ह्याणून श्री काशीला येथून कोणी मनुष्य पाठवू नये. कोणी मनुष्य गेला तर त्या मनुष्याने तेथील घरादिकांचे वृत्त त्या मुलाला सांगून पढवून ठेवले असे वाटण्याचा संभव आहे ह्याणून श्री काशीच्या नगरसंस्थेच्या समितीचे अध्यक्ष (म्यु. बोर्डचे अध्यक्ष) पत्र पाठवावे नि त्याचे उत्तर आल्यावर वर्तमानपत्राकडे बातमीपत्रे पाठवावी. मी हिदुस्थानातील काहीं पुढाऱ्यांना पत्रे पाठवून त्यांनी आपले प्रतिनिधि पाठवावे म्हणजे ते मुलाला श्री काशीला घेऊन जातील आणि अगदी निर्विवाद नि शंकारहित रीतीने तेथे त्याचे करवी सर्व गोष्टी खऱ्या खोट्या पडताळून पाह्यात असे कळविले. त्या मुलाने सांगितलेल्या गोष्टी अगदी अपरिचित अशा गृहस्थाना पत्रे पाठवून शोध करविल्यानंतर बरोबर पडताळल्या गेल्या नि त्यावरून मला वाटते की, त्या मुलाला तेथे नेल्यास तो पुष्कळ गोष्टी प्रत्यक्ष दाखवील आणि विचक्षण परिशोधकांची निश्चिती पटवील. आलेल्या पत्रांतील एक अतारा खाली देत आहे.

**मुनशी महादेवप्रसाद अम. अ., अल् अल्. बी. अँडव्होकेट,
चेअरमन म्युनिसिपल बोर्ड-काशी लिहितात:-**

‘तुमचे पत्र आल्यावर आवश्यक वाटले तितके परिशोधन नि विचारणा केल्या आणि तुमच्या मुलाने सांगितलेल्या बहुतेक सर्व गोष्टी अगदी बरोबर ठरल्या आहेत. खरे म्हणावे तर बाबूआजी पांडे यांचा मुलगा जयगोपाल २-२॥ वर्षांपूर्वी वारला. या गोष्टींतील सत्यतेव्यतिरिक्त बाकी गोष्टी अगदी बरोबर ठरल्या. फेटन, अक्का, घोडा, संमर्दन (मालीश), गुंड लोक, भांग नि अितर सर्व गोष्टी खऱ्या ठरल्या. बाबूआजी पांडे हे माझे पक्षकार असल्यामुळे माझे चांगले परिचयाचे आहेत नि तुमच्या पत्रांतील तुमच्या मुलाचे

वृत्त वाचतांच तेच हे आमचे बाबूआजी पांडे हें माझे तेव्हांच ध्यानीं आलें. म्हणून माझा मनुष्य मी बाबूआजी पांडे यांचेकडे पाठवून आवश्यक ती विचारणा केली. त्यांना नि त्यांचे मंडळींना ही गोष्ट कळल्यावरून मजकडे येवून ते तें पत्र घेवून गेले. आतां कदाचित् ती मंडळी बरेलीला येवून त्या वृत्तांताचा पडताळा पाहण्यासाठीं तुमच्याकडे स्वतः येतील. बाबूआजी हे येथें पं. मथुराप्रसाद पांडे या नांवानें सर्वांना ठावूक असून श्री काशीला पांडेघाटावर राहतात.

पं. अुमाकांत पांडे वकील—श्री काशी लिहितात:—

“लीडरमध्ये प्रसिद्ध झालेलें तुमचें पत्र पाहिले. बाबूआजी पांडे हे माझे स्नेही आहेत. तुमच्या येथें ज्याचा जन्म झाला तो मुलगा पूर्वीं येथें पाहिला आहे. त्यानें दिलेल्या वर्णनापैकी बहुतेक सर्व मुख्य भाग अगदी बरोबर आहे. पांडेजीची स्वतःची मोटर नाही तरीपण अेक दोन मोटारीचा ते अुपयोग करीत असत. मी त्यांना हें सर्व सांगून ते नि मी मिळून तुमच्या मुलाला पाहावयास लवकरच येऊ.”

माझ्या मुलाचा जन्म ता. ५ मार्च १९२३ या दिवशी झाला. जयमंगल नि जयगोपाल या बाबूआजीच्या दोन मुलाच्या मृत्युदिनांची नोंद श्री काशी नगरसंस्थेच्या समिति—अध्यक्षांकडून आणविली आणि बरेलीच्या नगरसंस्थेकडून जन्मदिनाची नोंद आणविली आहे. या दोन मृत्युदिनांची नि जन्मदिनांची तुलना शास्त्रीय वृत्तीच्या परिशोधकाला विशेष विचारणीय वाटेल. अशी स्मृति फार थोडा काळ टिकते असें वृद्धलोक सागत असल्यामुळें मी ह्या संबंधांत फार लवकर परिशोधन व्हावें म्हणून घाजी करीत आहे.

सध्यां माझे मुलाला सर्व आठवतें आहे. संभव आहे कीं, कांहीं कालानें ही त्याची स्मृति लुप्त होअील.

बरेली ३० जून १९२६ **कैकेयीनंदन सहाय, हायकोर्ट वकील.**

वर्तमानपत्रीं वरील पत्र प्रसिद्ध झाल्यावर या गोष्टीकडे जनतेचें लक्ष फार ओढलें गेलें. पुरे दोन महिने होअीपावेतों प्रत्यहीं सकाळसंध्याकाळ

मुलाचे तोंडून त्याचें वृत्त ऐकून घेण्यासाठीं पुष्कळ मंडळी येत असत. त्या मुलाला याचा अत्यंत कंटाळा आला आहे आणि जमलेल्या मंडळीपुढें कांहीहि बोलण्याचें तो नाकारू लागला. यासाठी श्री काशीचे कलेक्टर श्री. व्ही. अेन्. मेथा याना मी काशीला त्या मुलाला घेऊन जाण्याचें ठरण्यापूर्वीं मला तेथें साह्य देण्यासाठी लिहिलें. कारण खूप झुंड जमल्यानें तें मूल गोंधळून जाण्याची शका मला वाटूं लागली. कलेक्टरनी साह्य देण्याचें अभिवचन दिलें. मी ता. १३ आगस्टला तिसरे प्रहरी श्री काशीला जाण्यासाठीं निघालों नि तेथें दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं पोहोंचलों. मी माझ्या जाण्याची बातमी पूर्वीं दिली नाही नि बाबूआजी पांडे यांचे घरापासून २॥ मैलांवर नंदेश्वरास राहिलों. मला वाटलें कीं लोकांच्या झुंडीचा त्रास मला होणार नाही. पण दुदैवानें ती बातमी फुटली नि अगदीं सकाळपासून घराशी झुंड जमू लागली. लोकांना दूर ठेवावयाला पोलिसचें साह्य मागावें लागलें नि पुढें पोलिस असून सुद्धा लोकसमुदाय तेथून गेला नाही. बी. हनुमान-प्रसाद सब-जज, डॉ. गणेशप्रसाद, श्री. टंडन 'अिनकम टॅक्स' अधिकारा आणि इतर माननीय गृहस्थ आम्हाला भेटावयास आले. पंडित लक्ष्मीकांत पाडेहि आमचे भेटीसाठी आले. त्या मुलानें त्यांना पंडित पांडे म्हणून ओळखले. पहिल्याने मुलानें त्यांना 'अुमाकांत' म्हणून म्हटलें. त्यांनीं नाकारल्यावर मग तो मुलगा म्हणाला की तर मग 'लक्ष्मीकांत' आहांत. हे अुमाकांत नि लक्ष्मीकांत दोघे भाऊ असून अगदी सारख्या तोंडावळ्याचे आहेत. त्या वेळी घराभोवती साधारणतः शभर अेक प्रेक्षक अुभे होते.

त्या मुलाने लक्ष्मीकाताचें बाबूआजीशी असलेलें नाते जवळ जवळ बरोबर सांगितलें. सध्याकाळी कलेक्टर व्ही. अेन्. मेथा, नगरकोतवाल नि आठ शिपाही घेऊन बाबूआजी पांडे यांचे घरी मी पोहोंचलों. बाबूआजी पांडे याचें घर गंगाकाठी असून तेथून राजमार्ग सुमारें २ फर्लांग दूर होता. तेथून घरी जाण्याला गल्ल्यांचे जाळघांतून जावे लागते. त्या वाकड्या-तिकड्या विविध गल्ल्यांतून जाण्याचा मार्ग (गल्ली नि गल्ली) तो मुलगा दाखवीत असे. त्या त्या गल्लीनें मंडळी जाऊन घरीं पोहोंचली. घरीं पोहोंचण्याचे सुमारास तेथें हजारावर माणसें पोहोंचलीं होती. ज्या खोलींत

बाबूआजी पांडे बसले होते त्या खोलीत भुओवर अगदीं दाटीदाटीनें ३५ माणसें बसली होती. त्या मुलाला कसेंसेंच वाटून त्यानें अत्तर देण्याचें नाकारलें. अितर महत्वाच्या कामासाठीं श्री. मेथा काही मिनीटांनी गेले. नंतर त्या मुलाला घरात नेलें तेव्हा तेथील भांग घोटावयाची जागा त्या मुलानें दाखविली. यानंतर सौ. मेथा (कलेक्टरीण बाओ) या परत गेल्या. त्या मुलाला मग अंतर्गृहात नेले. त्यानें चाचीला (काकूला) ओळखले नि त्यानें मी तुझ्या घरीं आलो आहे असे तिला सांगितलें.

पुष्कळ वेळपर्यंत भोंवतालील गर्दी कमी न झाल्यामुळें मुलाला पुन्हां ऐकदां दुसऱ्या कोणत्या तरी दिवशी अगदी गुप्तपणें कोणासहि बातमी न देतां आणावयाचें ठरवून आम्ही परत गेलों मग ता. १८ ला मगळवारी तिसरे प्रहरी बाबूआजी पांडे याचे घरी त्या मुलाला नेले. श्री काशीला 'दुर्गाजोका मेला' नांवाची एक स्थानिक यात्रा होती. त्यामुळे बहुतेक लोकसमूह तिकडे गेलेला होता. जगदीश मग बाबूआजीला बोलला. सर्व पूर्ववृत्त सांगितले नि तुम्हाला कांही आणखी प्रश्न विचारावेसे वाटले तर विचारा म्हणून म्हणाला. पण त्यानीं कांही प्रश्न विचारले नाहीत.

त्या मुलाला दशाश्वमेध घाटाकडे नेले. त्याने दशाश्वमेध घाट दिमू लागतांच दुरूनच तो ओळखला. तेथें गेल्यावर ऐका पंड्याला ओळखले नि त्याचे हातानें आपल्याला धरवून त्यानें आनंदानें दोन वेळां गंगास्नान केलें. आगस्ट महिन्यांतील भयंकर नाद करणाऱ्या श्री गंगेच्या पुराला पाहून तो गांगरला नाही. पूर आलेल्या गंगाप्रवाहाचें त्याला मुळीच कांही न वाटता जणूं कांहीं त्या दृश्याशीं परिचय असल्याप्रमाणें तो वागला. पंड्यानें त्याला विडा दिला पण स्वतः तो मोठा पंड्या असल्यामुळें लहान पंड्याकडून विडा घेण्याचें त्यानें नाकारलें. त्या मुलानें श्री विश्वनाथ मंदिर, हरिश्चंद्र घाट नि डफरिन पूल हीं ओळखलीं. बरेलीला असतांनाच तेथील डि. पो. सुपरिटेंडेंट जे. नाटबावरजवळ या पुलाचा अल्लेख त्यानें केलेला होता. त्याला श्री काशी हिंदु विश्वविद्यालयामध्यें नेलें. त्याला तो विश्वविद्यालय म्हणाला नि सांगितलें कीं, माझ्या पूर्वायुष्याचे वेळीं हें बांधलें जात होतें. पं. लक्ष्मीकांत पांडे बी. अ., अल् अल्. बी. वकील श्री काशी यांनीं आपण होअून पत्र-

व्यवहारानें परिचय करून घेतला नि कळविले की, बाबूआजी पांडे यांचे शेजारी मी राहत असल्यामुळें मला त्या पूर्वजन्मीच्या मुलासंबंधी सर्व माहिती आहे. श्री काशीस जाण्यापूर्वी पुढील गोष्टी त्यांना लिहिल्या होत्या नि त्या बरोबर असल्याचे त्याचेकडून कळले होते. त्या येणेप्रमाणे:-

(१) बाबूआजीचे पत्नीस 'चाची' (काकू) म्हणतात. (२) पांडे-जीना नोकर ठेवण्याची शक्ति होती तरी सर्व कुटुंबाचा स्वयंपाक स्वतः चाची करित असत. (३) घरातील त्या जरी सर्वांत वडील होत्या तरी त्या पडदा वापरीत नि तोंडावर लाव बुरखा ओढीत. घरात पांडेजीचे गुंड लोक आले म्हणजे चाची तोंडावर बुरखा ओढून घेत असे जगदीश म्हणाला. (४) चाची हातात नि कानात सोन्याचे अलंकार वापरीत. (५) चाचीचे तोंडावर देवीचे वण होते आणि ही गोष्ट बचूकडून खरी असल्याचें कळते. (६) बाबूआजीला रबडी (हलवायाचे घरी वासुंदी करतात त्याला तिकडे रबडी असे म्हणतात) आवडत असे. (७) बाबूआजी प्रत्येक दिवशी विष (अफू) घेत असत. (८) बाबूआजी हाताचे बोटान सोन्याच्या मुद्या घालीत असत. (९) बाबूआजीचा मुलगा जयमंगल हा विषाने वारला आणि त्याप्रमाणे त्याचे मृत्यूचे वेळी सर्वांना शका आली होती. बाबूआजीच्या पत्नीने बचू नावाचा मनुष्य बरेलीला पाठविला होता नि त्याचे करवीं मुलाला वधण्याकरिता घेऊन येण्याचे आमंत्रण दिले. त्यापूर्वी बाबूआजीकडून मुद्दां त्याचकरिता कित्येक पत्रे आलेली होती. त्या मुलाशी बचूचें बोलणें झालें. त्यात बचूने पुढील गोष्टी खऱ्या असल्याचे सांगितलें:- (१) बाबूआजी तोंड धुण्याचे वेळी तोंडाला राख फासीत असत. (२) भिंतीमध्ये तिजोरी बसविलेली आहे. (३) भगवतिया वेश्या निरनिराळ्या कौटुंबिक समारंभाचे वेळी गाण्याला नि नाचण्याला येत असे. जगदीशनें सांगितल्याप्रमाणें तिचा सूर मोठा आहे नि वर्ण श्यामल आहे हें बरोबर आहे असें त्यानें मान्य केलें.

पुरवणी

जगदीशचंद्र याचें वक्तव्य बरेलीचे 'फर्स्ट क्लास' मॅजिस्ट्रेट श्री. रामबाबू सक्सेना अम् अे, अल् अल्. बां. यांचेपुढें ता. २८ जुलै १९२६ ला झालें होतें. त्यांतून कांही भाग पुढे दिला आहे:—“मेरा नाम जयगोपाल है. मेरे बापका नाम बाबू पांडे. नगरका नाम श्री काशी (बनारस). गंगाजी मेरे घरके समीप है. जैसा फाटक खारपुरमे है वैसा उसका फाटक है. मेरा भाभी जयमंगल था. वह मुझसे बड़ा था. वह विष खाकर मर गया. चाचीने जयमंगलको कै (अुलटी) करायी थी. मैं बाबूआजी पांडे को बाबू पांडे कहता हूं. चाचा नहीं कहता हूं. बाबू पांडेका पैसा लोहेके अलमारीमे (तिजोरी) रहता है. वह बाये हातके तरफ है. वह दिवारमें (भितींत) लगा है. वह गट्टेमे है. बहुत अुचा है. बाबूजीको रबडी बहुत पसंत है. शामको लोक भांग पीते है. जब बाबूजी मूह धोते है तब अपने मुखपर मिट्टीकी मालिश करते है. उनके पास सवारी फैटन है (बसण्याची गाडी), और मोटारगाडी है. चाची सोनेके करे पेहेनती है. कानोमे बूदे (अेक सोनेरी अलंकार) पेहेनती है. बाबूजी अंगूठी पेहनते है. चाची वहीत बड़ा धुंगट करती है. दशाश्वमेध घाट है. गंगाजी उसके पास है. चाची रोटी करती है. मैं तिकोनी (लंगोट) पहिनके नहाता था. बाबूआजीके पास काला चप्पा था. बाबूआजी भगवतिया रडीका गाना मुनते है.”

पं. लक्ष्मीकांतकडून मला कळले की, जयगोपाल ऑक्टोबर १९२२ मध्ये वारला. जगदीशने अुल्लेखल्याप्रमाणें ४ मार्च १९२३ ला तो ११ वर्षांचा होता. लक्ष्मीकांताचें म्हणणें असें होतें की, हा मुलगा बाबूआजीचा नसून त्यांचे मुलीचा मुलगा. ती बापाचे घरी राहत असे. पुढें मुलगी वारली नि हें लहान बाळ त्यांचेकडून पालित पोषित झाले.

विश्वनाथाचें वृत्त

(लीडर-आगस्ट १२, १९२६ मध्ये आलेली)

अेक आणखी आश्चर्यकारक घटना

(ग) घटना ३:—श्री. विश्वनाथ नावाच्या अेका मुलाचा पूर्वजन्मस्मृतीचा वृत्तान्त आपण आपल्या पत्नी प्रसिद्ध केल्यास फार आभार होतील. माझ्या मुलाच्या-जगदीशचंद्राच्या-पूर्वजन्मस्मृतीचे वृत्त लीडरमध्ये प्रसिद्ध झाल्या-पासून तशा प्रकारच्या अनेक घटनांची पत्रे मजकडे येऊ लागली आहेत. मी त्या त्या घटनाचे योग्य मशोधन नि परीक्षण करून त्या पडताळून पाहीन आणि त्याचा निर्णय तुमच्या पत्रद्वारा जनतेपुढे ठेवीत जाहीन. विश्वनाथाचा जन्म १९२१ फेब्रुआरीस ७ ला बरेलीमध्ये झाला. तो दीड वर्षांचा झाला तेव्हां पिलभितविषयी (अेका गावाचें नाव) विचारू लागला, 'बरेलीपासून पिलभित किती दूर आहे, नि माझा पिता तेथे केव्हा नेणार?' हे त्यानें विचारले. तीन वर्षांचा झाला तेव्हापासून तो आपले पूर्ववृत्त विशेष प्रकारें सांगू लागला. त्याचे आजीबापाना भीति वाटली नि त्यानी ते वृत्त छप-विण्याचा प्रयत्न केला. अशी मुले फार दिवस वाचत नाहीत नि म्हणून ही त्याची स्मृति जितकी लवकर बुझेल तितके चांगले असा समज आहे. अगदीं नुकतीच ही गोष्ट ठाकुर मोतीसिंह वकील नि भूतपूर्व विधिसमितीसभासद यांचेकडून कळली आणि मी बाबू रामगुलाम नि विश्वनाथ यांना बघण्या-साठी जून २९ ला गेलो. पिलभितला जाऊन मुलगा सांगत असलेल्या गोष्टीचा खरेखोटेपणाविषयीचा शोध करावयास जाण्यासाठी रामगुलामला मो पुष्कळ समजावलें. मोठ्या प्रयत्नानें त्याला तसें करण्यासाठी वळवून मीहि बरोबर येण्यास सिद्ध असल्याचें सांगितले. त्याप्रमाणें आगस्ट १ ला आम्ही पिलभितला गेलों. आम्ही थेट पिलभितच्या सरकारी हायस्कूलकडे गेलों. ती 'आपली शाळा' असें त्या मुलाने ओळखलें नाही. ती शाळा नवी बांधलेली आहे. जुन्या ठिकाणी नव्हती. तेथील हेडमास्तर रावसाहेब बाबू अश्रफलाल यांना मला या परिसोधनकार्यांत साह्य करण्याविषयी मी

विनंति केली नि त्यांनी ती मोठ्या आनंदाने मान्य करून आमच्याबरोबर बरेच स्थली ते फिरले. मी भेट होतांच विरूबनाथाचें सर्व म्हणणें टिपून घेतले नि त्यापैकी पुढील गोष्टीच केवळ पडताळून पाहावयाच्या होत्या. आपल्या चुलत्याचें नांव हरनारायण, जात कायस्थ, मोहल्ला गंज, नगर पिलभित, स्वतःचे वय २० वर्षांचें नि मी अविवाहित होतो असे त्याने सांगितले. त्याचेजवळ अक तरवार नि अक बटुक होती. त्याचे अगणात बरेच नाच होत असत. माझे घर दुतल असून पुरुषाकरिता नि स्त्रियाकरिता वेगवेगळे भाग आहेत असे घराचे वर्णन त्याने दिले. त्याचे घरी गाण्याचे नि भोजनाचे पुष्कळ वेळां प्रसंग घडत असत त्याने आपले आयुष्य सुखविलासी असल्याचे सांगितलें. माझे वडील जमीनदार असून मजवर फार प्रेम करीत. मला सतत रेशमी कपडे वापरावयास देत असत. मला नाचणाऱ्या मुली, रोहू मासे नि दारू याची फार आवड असे. मी नदी शेजारील शाळेत ६ वी पर्यंत शिकलों नि मला अर्दू, हिंदी आणि अंग्रजी येत असे. आपल्या घरांतील देवघराचे वर्णन दिले. जेव्हां आह्मी शाहू मुदरलालच्या घराजवळ गेलो तेव्हां मुलाने ते हिरवे फाटक ओळखून तांग्याखाला तो अतर्गला. जेथें नृत्यसमारंभ होत असे ते अगणहि त्याने दाखविले. शेजारच्या दुकानदारांनी हे खरें असल्याचे सांगितले. ते फाटक मी स्वतः पाहिले ते फाटक हिरव्या वॉनिशने रंगविलेलें पण आता फार काळाने अगदी धुरकट झालेले होते. कै. देवीप्रसाद रशीस याचे घरी जातांच मुलाने तेंच ते माझे घर म्हणून ओळखलें. 'हें घर हरनारायणचें' म्हणून मोठ्याने ओरडून मागितलें. लाला देवीप्रसादच्या मुलाचें नांव हरनारायण होते त्या जुन्या मोठ्या घराचा कांहीं भाग पडत आहे. त्या कुटुंबानें तें घर सोडून निराळ्या ठिकाणी वस्ती केली आहे. तेथील मंडळीचे सागण्यावरून त्या स्थलांत पुष्कळ फरक पडलेले आहेत. जेथें रोहू मासे खात होतो नि दारू पिऊन नर्तकी मुलींचा नाच पाहत होतो ती माझी माडी हीच असें त्यानें दरवाज्यावरील माडी दाखवून सांगितलें. त्या माडीला जिना कोठें होता हें विचारतां त्या मोठ्या मातीच्या ङिगाऱ्याकडे त्यानें ती जागा नक्की दाखविली. त्यानें नंतर त्या घरांतील अंतःपुरीय स्त्रियांचें स्थान-विशेषतः माडीवरील खोली दाखविली. त्या

कुटुंबांतील एकमेव वंशज बाबू ब्रजमोहनलाल यांनीं कैलासवासी हरनारायणचें जुनें छायाचित्र आणलें. तेथें जमलेल्या खूप मोठ्या जमावापुढें अकदम पुढें होअून बोट ठेवलें नि 'हे माझे पिता हरनारायण नि हा 'मी' असें त्या चित्रांतील 'पितापुत्रांच्या' छायाचित्रावर बोटें ठेवून सांगितले. हें अगदी आश्चर्यकारी होते नि त्यामुळें त्याची 'लक्ष्मीनारायण स्वतःचें नांव नि पित्याचें नांव बाबू हरनारायण' या विषयीची स्मृतिसत्यता निश्चित सिद्ध झाली. मग त्याला आम्ही जुन्या शाळेकडे नेलें. तेथें जातांच त्यानें ती शाळा ओळखली नि तिच्याभोंवती तो फिरला. तेथील अजुन्या बाजूचे कोन्यात असलेल्या जिन्यापासून तो चढू लागला. मी आणखी तिघे गृहस्थ त्याचे मागून जाऊ लागलों. अगदीं वर गेल्यावर तेथून दिसणारें त्याचें घर त्याने पुन्हा दाखविले आणि मागच्या बाजूस वाहत असलेली दुहा नदी दाखविली. त्या शाळेंत सहाय्या यत्तेचा वर्ग कोठे होता असे विचारतां त्यानें नक्की खोली दाखविली. ती गोष्ट त्याच्या दोन वर्गबध्नी खरी असल्याचें सांगितले. त्या दोन वर्गबध्नी शिक्षकाचे नांव साग म्हणून म्हणतांच दाढी-वाला लठ्ठसा माणूस होता म्हणून सांगितले नि जमलेल्या मंडळींनी शिक्षक असलेल्या मोर्जीमुद्दीनचें वर्णन म्हणून ते त्याचे म्हणणें समर्थिलें. आपल्या घरातील देवघर त्याने पूर्वी वर्णिलेले बरोबर दाखविले. त्या मुलाला तबला दिला तेव्हा तो फार सहजपणे तबला वाजवू लागला. त्याच्या या जन्मीच्या पित्यानें—'रामगुलामनें—मुलानें या जन्मी तबला पाहिला सुद्धां नाहीं'—असें प्रतिज्ञेवर सांगितलें आणि तेथील मंडळींनी तें अगदीं बरोबर असल्याची ग्वाही दिली. या घटनेची बातमी पो. सुपरिटेंडेंट नि सिव्हिल सर्जन यांना दिली. त्यापैकी पो. सुपरिटेंडेंटनें येअून त्या मुलाला बरोबर घेअून फिरवून

* टीपः—आजोवाला पिता समजण्याव्यतिरिक्त बाकी जगदीशचें म्हणणें खऱ्या वृत्तांताशीं जुळलें आहे. लहानपणीं पिता वारल्यावर त्याला आपला पिता कोण हें माहीत नसल्यानें तो आपल्या आजोवालाच पिता समजत होता. त्या मुलानें आपल्या मागील पिल्लाविषयी म्हणजे आजोवाविषयीच्या दोन मोठ्या वाओट गोष्टी सांगितल्या.

आणलें आम्ही जेव्हां परतलों तेव्हां स्टेशनवर खूप गर्दी जमली होती. तेथें असलेल्यांत रावबहादुर रामस्वरूप नि रायसाहेब बाबू अश्रफलाल हे प्रमुख गृहस्थ होते. पूर्वजन्मी तू कोणत्या वेश्येशी संबंध ठेवला होतास असें तेथील मंडळींनी विचारतां त्या मुलानें पन्ना हे नांव मोठ्या अनिच्छेनें शेवटीं सांगितलें.

श्रीयुतः--संपादक, 'लीडर' यांस, (आगस्ट ३०-१९२६).

मला श्री. नागर यांनी ता. २२ ला केलेल्या नि अतिरांनी विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर तुम्ही आपल्या पत्री प्रसिद्ध कराल तर मी आपला आभारी होईन. बाबू हरनारायणचा मुलगा बाबू लक्ष्मीनारायण जहाजानपूरला ता. १५ डिसेंबर १९१८ ला संध्याकाळी ६ वाजता ताप नि यकृत विकार यांनी वारला. मृत्युचे वेळी त्याचें वय ३२ वर्षे नि २१ दिवसांचें होतें. तो ५ महिने आजारी होता लक्ष्मीनारायणचे मामा बाबू अप्पेन्नारायण यांनी ही माहिती पुरविली यासाठी मी त्यांचा आभारी आहे विश्वनाथ सांगत असलेल्या पुष्कळ गोष्टी आम्ही कुटुंबातील मंडळी विसरून गेलों आहोंत असें त्यांनी लिहिले आहे. एक आश्चर्यकारी गोष्ट अशी की, लक्ष्मीनारायणलाहि आपण पूर्वजन्मी जहानाबादला होतो हे ६ वे वर्षापर्यंत स्मरण होतें. पण अशी स्मृति मुलाला असल्याचें प्रसिद्ध होणे हे मुलाला वाओट आहे तेव्हां त्याचे कल्याणाकरिता लक्ष्मीनारायणच्या आजी-बापांनी ती गोष्ट गुप्त ठेवली नि त्याचे स्मृतीच्या खरेखोटेपणाविषयी शोध केला नाही. तेव्हां आताचा हा आपला बरेलीचा विश्वनाथ पूर्वीचा पिलभितचा लक्ष्मीनारायण होता नि पिलभितचा लक्ष्मीनारायण हा जहानाबादचा कोणीतरी होता असें म्हटलें पाहिजे. जिज्ञासू अभ्यासकानी आपले तर्क चालवावेत. लक्ष्मीनारायणचा स्वभाव फार आनंदी असे. त्याला मद्य, मांस नि स्त्री यांची फार आवड असे. पिलभितचा सिव्हील सर्जन दुमरें महत्वाचें काम असल्यामुळें येऊ शकला नाही.....लक्ष्मी-नारायणची आजी-आपल्या भावाकडे-श्री. अप्पेन्नारायणकडे राहत आहे. तिच्याकडे मुलाला नेल्यावर तिनें परीक्षणार्थ कांहीं प्रश्न विचारले नि

त्यांचीं अत्तरें मिळतांच माझा लक्ष्मीनारायणचाच हा विश्वनाथ होअून आला आहे असें तिनें मान्य केले.

(१) प्रश्न:—तू पतंग अडवीत होतास काय ?

उत्तर:—होय.

(२) प्रश्न:—कोणाशी तू झगडत होतास ?

उत्तर:—माझ्या मार्गांत येणाऱ्या प्रत्येक पतंगाशी मी झगडत होतो. पण विशेषतः सुंदरलालच्या पतंगाशी झगडत होतो.

(३) प्रश्न:—तू माझे लोणचे फेकून देत होतास काय ?

उत्तर:—मी लोणचे फेकणार नव्हतो. पण त्यातील किडे कसे खाणार ? किडे असले तरी ते तसेच खावे असे तुला वाटत होते म्हणून मीच ते लोणचे फेकून दिले.

अेकदा लोणच्यात किडे पडले होते ते त्या आर्मीने काढून फेकून दिले नि मग लोणचे अन्हान ठेवले होतें. पण आर्मीच्या अच्छेविरुद्ध लक्ष्मीनारायणने ते लोणचेच अचलून फेकून दिले होते.

(४) प्रश्न:—कधी नोकरीत शिरला होतास काय ?

उत्तर:—होय. मी काही दिवस अी. आय. आर् रेल्वेमध्ये नोकरी केला.

(५) प्रश्न:—तुझा नोकर कोण होता ?

उत्तर:—मैकुआ माझा नोकर होता. तो काळा नि बुद्धा कहार होता तो माझा आवडता स्वयंपाकी होता.

पुढें बी. बलवीरसिंहानें विचारलें की बरेलीला अंथरून नसलेल्या बांबूच्या चारपाओवर (वाजेवर) निजत होतास नाहीं काय ? तेव्हां तो उत्तरला. 'तूं माझें अंथरून पाहिलेंच नाहींस. अुशाशी शोभायमान तक्त होता. अथरणावर कालीन आंथरलेली होती. दोन अुशा डोक्याखाली नि दोन अुशा पायाखालीं असत.' पूर्वीं पिलभितला नि आतां बरेलीला सरकारी

शाळेंत असलेल्या शिक्षकाने विचारलें 'तुला पिलभितला मी काय शिकवित असे' तेव्हां 'तुम्ही मला हिंदी शिकविले' असें त्यानें सांगितलें. अंतरहि स्वतंत्र मार्गानें पूर्वजन्मीच्या लक्ष्मीनारायणचे जन्मांतील घटना खऱ्या सिद्ध झाल्या आहेत. पण लिखाण निष्कारण वाढू नये म्हणून तो भाग येथें गाळला आहे.

(६) हीरा कौरची स्मृति

घटना ४ थीः—आर्. ओ. के. रेल्वेच्या हल्डवनीचे स्टेशनमास्तर बी. श्यामसुंदरलाल १९२६ आगस्ट ३१ ला आपली मुलगी हीरा कौर हिच्या-सह माझे भेटलीला आले. ही मुलगी १९१९ सेप्टेबरमध्ये बरेलीला जन्मली होती. तिनें आपले पूर्वजन्मीचे घर मोठ्या चमत्कारिक प्रकारे अेकाअेकी ओळखलें. पुरुषाला दुसरा जन्म स्त्रीचा आल्याचे हे अेक विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखे अुदाहरण घडलेले आहे. ही मुलगी पूर्वी मथुरा जिल्ह्यातील गोकुल गावी १९१८ या वर्षी आक्टोबरमध्ये वारलेला १२ वर्षांचा मुलगा होती.

त्याच्या मृत्यूची निश्चितपणे सर्व माहिती कळणें त्या कुटुंबातील अेकच काय ती म्हातारी जिवत असल्यामुळे कठिण झाले आहे. १९२२ च्या ऑगस्टमध्ये बी. श्यामसुंदरलाल हे मथुरेच्या यात्रेला गेले होते. जेथें नंद-यशोदा राहून असत ती जागा अद्याप गोकुळला दाखविली जाते. मथुरेस जातांना गोकुळवरून त्या जागेपासून जात असतां पहाडी नोकराच्या कडे-वरून ती मुलगी अेकाअेकी हट्टाने खाली अुतरली. वर अुल्लेखलेल्या अैतिहासिक घराजवळील अेका घराचे दाराशी अेक म्हातारी बसली होती. ती मुलगी त्या घरात बळेंच घुसली नि तिच्या मागोमाग तिची आजीहि घरांत गेली. तेथें ती मुलगी जणूं कांहीं मुलगा आहे याप्रमाणें बोलू लागली. आंत जातांच तिनें 'ती नखाति नि माझी लेखणी कोठें आहे आणि ज्या चौकी-वर बसून मी लिहित होतों ती चौकी कोठें आहे' असें विचारलें. हे प्रश्न अैकतांच ती म्हातारी अेकाअेकीं रडू लागली. 'आपल्या पितळी अडकित्यानें

सुपारी कातरून माझ्या या नव्या आजीला विडा दे' असें आपल्या पूर्व-जन्मीच्या आजीला सांगितलें. म्हातारीनें सुपारी कातरून विडा दिला ती मुलगी आपल्या नव्या आजीला म्हणते, 'मी आतां माझ्या नव्या घरीं आलों आहे. तू जा. मात्र जाताना विडा घेऊन जा.' त्या आजीनें नोकराला खूण करतांच त्यानें त्या मुलीला बलानें अचलून घेतली नि ती मडळी यमुनेच्या काठाने जाऊ लागली. यमुनाकाटाशी पुष्कळ कासवे आली. या मंडळीनी त्यांना फुटाणे नि पोहे खाऊ घातले. हीरा कोरने त्या कामवांना पाहताच 'तुम्ही मला गेल्या वेळी बुडविलेत नि आतां हि पुन्हां तेच करावयाला आलात काय?' असे म्हटले. हे त्या मुलीचे अद्भुत अकताच त्या म्हातारीला रडे आवरेनासे झाले. ती हुंदके देऊन रडू लागली. त्या मुलीला विचारता ती पुढे सांग लागली 'मी येथे स्नानाला आलों अमता (कासवाच्या पाठीवरून) पाय घसरून खोल पाण्यांत गेलों नि बुडालो.' त्या म्हातारीने ती घटना सर्वस्वी खरी असल्याचें सांगितले आणि ४ वर्षे झाली माझा १२ वर्षांचा मुलगा याच जागी बुडाला म्हणून सांगितलें.

(ड) सुंदरलाल अर्थात् हनेलाल

हिरपुर, जि. सितापुर.

घटना ५ वीः—येथे जी घटना मी देत आहे त्या घटनेच्या सत्या-मत्यनेविषयी परिशोधन करून तिच्या सत्यत्वनिर्णयासाठी मी राजा सूर्यबक्षमिहजी-कमलपुर जि. सितापुर-याचा फार आभारी आहे. माझ्या विनंतोवरून त्यांनीं आपली मडळी पाठवून नि योग्य प्रकारे मंडळीचीं वक्तव्ये घेऊन ही घटना नीट पडताळून पाहिली आहे. वाचकांसाठी मी त्या वक्तव्यांतील अुतारा देत आहे.

राजासाहेबांसमोर सितापुर जिल्ह्यांतील सुधीली तहशीलाच्या हिरपुर गावचे ५८ वर्षे वयाचे फत्तुलाल ठाकूरप्रसाद ब्राह्मण आपलें वक्तव्य देतात तें येणेप्रमाणेंः—

‘कमलपुरच्या औषधालयांत मी १२ वर्षे मिश्रकाचें (कंपाबुडर) काम करीत होतो. तीन वर्षे झाली मी सेवान्त वेतन (पेंशन) घेतले आहे नि घरी आलों आहे. सर्वांत धाकट्या मुलाचें वय ४ वर्षांचें आहे हा मुलगा जन्मला तेव्हां कमलपुरच्या औषधालयांत राहत होतो. अर्धाव्याला स्नानासाठी म्हणून माझ्या द्वितीय पुत्राने त्याचे आशीला (माझ्या पत्नीला) श्रावणात नेले होते. त्यानंतर ९ महिन्याने हा सर्वांत धाकटा मुलगा जन्मला त्याचें नाव सुंदरलाल ठेवले. तो दोन वर्षे नि महा महिन्यांचा झाल्यापामून चागला बोलू लागला. तेव्हापामून सुंदरलाल नांवासाठी अमृतपुट होअी आणि मला हजेरालाल म्हणत जा असे म्हणू लागला—आग्रह धरू लागला. मी फैजाबादला कट्टाफुटा मोहल्यात राहणाऱा असून माझे नांव हजेरालाल होते, माझी जात लाला होती, मला एक बायको नि दोन मुले होती, असे तो मागू लागला. तू फैजाबादहून येथें कसा आलास असें विचारता त्याने सांगितले की माझे शरार अयोध्येच्या नदीत फेकलें त्याच वेळी आतांची आशी आली होती तिच्याबरोबर आलों. कमलपुरच्या औषधालयाचे जवळच रेल्वे स्टेशन आहे ते ताऱ्हे पोर स्टेशन-कडे रांगत जात असलेले कित्येक वेळा मार्गांनी जात असलेल्यांनी अडवून घरी आणून दिलेले आहे. त्याला विचारले तेव्हा मी फैजाबादचे गाडीत बसून घरी जाण्याकरिता स्टेशनवर जात होतो असे म्हणाला. तो चार पाच वर्षांचा होअीपर्यंत ही पूर्वस्मृति होती. अशी पूर्वस्मृतीची मुले फार दिवस जगत नाहीत या कल्पनेने त्याच्या आशीला ते आवडत नसे. म्हणून आशी कांही मात्रिक नि तांत्रिक (तंत्रशास्त्रीय) अपायाने ही त्याची स्मृति घालविण्यासाठी अपाय केले नि हळूहळू त्याला विस्मृति पडू लागली. माझ्या सर्व आयुष्यांत मी १९२४ मध्येच काय तो फैजाबादला गेलों होतो. त्यापूर्वी मी तेथें कधीच गेलों नव्हतां. त्याच्या पूर्वस्मृतीच्या खरेखोटेपणा-विषयी मी कधीहि शोधून पाहिले नाही’.

राजा सूर्यबक्षसिंहाचे कोषाध्यक्ष (खजिनदार) भगवानदीन वरील गोष्टी पडताळून पाहण्यासाठी त्यांचेकडून पाठविले गेले होते. त्यांनी दिलेल्या प्रतिवृत्तांत ते म्हणतात:—‘१९२६ च्या सेप्टेंबरमध्ये ता. १२ ला मी कमलपुर

स्टेशनवरून निघालों आणि ४॥ चे गाडीने जाऊन फैजाबादला रात्री दोनला पोहोचलो. मी तेथे गेल्यावर प्रताप भिकारामशहा साहेब आय. सी. अस्. याचे बगल्यात जाऊन अंतरलो. कट्टाफुटा मोहल्ल्याचा काही शोध लागेना म्हणून अेक्का करून अयोध्येला गेलों. हा मोहल्ला फैजाबादचा नसून अयोध्येचा आहे तेथे पोहोचलो. तेथे जानकीप्रसाद सोनार आणि त्या भागातले अतर लोक याचेजवळ विचारणा केली. त्या सर्वांनी सांगितले-तेथे 'लाला हन्नेलाल नावाचा मनुष्य होता. तो मुलाना शिकवित असे, तो कायस्थ होता तो १४-१५ वर्षांपूर्वी प्लेगने श्रावणात आजारी होऊन वारला. त्याला बायको, अेक मुलगा नि अेक मुलगी होती. मोहल्ल्यांतील मंडळींनी त्याला गगार्पण केले होते. जानकीप्रसाद सोनार त्याचे प्रेतवाहकापैकी अेक होता. हन्नेलाल आजारी झाला तेव्हा त्याची बायकामुले त्याला सोडून गेली नि त्याचा अत्यमस्कार करावयाला कोणीच नातेवांकीक नव्हते म्हणून मोहल्ल्यांनील मंडळींनी त्याला शरयूमध्ये वाहवून दिले. हन्नेलालचे घर पूर्वा-भिमुख आहे. त्या घरात कोणाच नसल्याने ते काही भागी मोडकळीस येऊन पडले आहे. पर्वणाचा प्रसंगी हन्नेलालची बायको अयोध्येला आली म्हणजे घर वघावयाला येते. ती शेजारचे गावी राहते. पण त्या गावाचे नाव कळू शकले नाही. हन्नेलाल ४५ वे वर्षी वारला.'

(च) 'चमेली'ची पूर्वस्मृति.

घटना ६ वी:—प. कालिकाप्रसाद रामनारायण अग्निहोत्री मोहोली परगणा (त. मिश्रिक जि. सितापुर) येथे राहणारे असून राजेसाहेबांचे कुस-मुंझ्याचे अधिकारी होते. त्याचे वक्तव्य राजासाहेब (सूर्यबक्षसिंह साहेब-कमलपुर) यांनी स्वतः विचारून लिहवून घेतले ते आपल्या वक्तव्यांत म्हणतात:—“ज्या ज्या गोष्टी मी स्वतः पाहिल्या त्याच मी येथे सांगत आहे. पं. अुमाकांत पाडे यांचे चिरजीव पं. भिकारीलाल हे माझे शेजारी राहत होते. त्यांना २० वर्षांची मुलगी असून ती अविवाहित होती. तिचे नांव 'मस्त चमेली' असे होते. बसवंतलाल शुक्ल यांच्या २१ वर्षे वयाच्या

मुलाशी तिचें लग्न ठरलें होतें. घरी आल्यावर प. भिकारीलाल म्हणाले 'माझ्या गरीबीमुळें मला योग्य वर मिळत नाही. योग्य वयाचे वर पुष्कळ हुंडा मागतात. तिला वर मिळूं शकला नाही.' त्या मुलीनें हे सर्व ऐकले पण काही बोलली नाही. तिनें सर्वांसाठी स्वयंपाक केला नि सर्व कुटुंबातील मंडळींना जेवावयास वाढले. रात्री सर्वजण झोपल्यावर घराजवळ असलेल्या तळघांत जीव दिला. तिनें अंगावर ब्लॅकेट घेतले होते. ते तळघाखाली लाकडी पाट्याखाली सकाळीं तिचा शोध करतां सापडले नि तिचे प्रेत तळघांत सांपडलें. तिने आपल्या नेसत्या वस्त्राचा काचा मारला होना आणि अंगांत सद्दा होता. मोहोली ठाण्याचे सब अिन्स्पेक्टर ठाकुर गौरीशकर सिंह यांनी पंचनामा केला. त्यांनी आता सेवान्त वेतन घेतले आहे नि ते सितापुरला राहतात. पं. भिकारीलालचे शेजारी सजनचे चिरजीव कामना-प्रसाद राहत असत. ते आना मितापुर जिल्ह्यात मशरीफ तहसीलमध्ये बरमोहल्ली या गावीं शिक्षक आहेत. त्यांना मुसम्मन चपा ह्यापून अेक मुलगी आहे. तिचें वय १२ वर्षांचें आहे. पाच वर्षांचें वय झाले तेव्हां ती 'मी भिकारीलालची मुलगी होती आणि मी तळघांत अुडी मारून जीव दिला' असें सांगू लागली. तिनें आपल्या मोहळ्यातील अितर गोष्टी मुद्दा बऱ्याच सांगितल्या. ती मुलगी माझ्या घरी येत आहे नि अद्यापहि येते. ती मला गांवच्या रीतीप्रमाणें 'चाचा' न ह्याणता 'बाबा' ह्याणून ह्याणत असे. आणखी ती म्हणाली कीं मी बनियाचे घरी जन्माला आले आहे पण तेथे मी कोणाचेंहि अुष्टें खात नाही.

चंपा ५ वर्षांची असतां जेव्हां मी तिचें वृत्त ऐकलें तेव्हां मी तिला आपल्या घरीं घेऊन चल नि तुझ्या स्वतःच्या वस्तु जर कांही अद्याप तेथें असल्या तर त्या दाखीव असें म्हटलें. मी तिच्याबरोबर भिकारीलालचे घरी गेलों. तेथें तिनें आपली पेटी नि निजण्याची खाट दाखवली आणि म्हणाली कीं पेटींत आतां माझे कपडे नाहींत. ज्या खोलींत ती निजत असे ती खोली तिनें नेमकी दाखविली. तिचा तोंडवळा नि वर्ण अगदीं पूर्वजन्मीच्या मस्त चमेलीप्रमाणें आहे. ती अद्यापहि म्हणते कीं मला लग्न करावयाचें नाहीं नि मला पुन्हां तळघांत जाऊन अुडी घ्यावीशी वाटते. त्या मुलीच्या आभी-

बापांनीं वझीरनगर (ता. मिश्रिक जि. सितापुर) येथील मौला बक्कल याच्याशीं तिचा विवाह केला आहे. तो कुसमुंडा रियासतचा झिलाजीदार आहे नि मला वझीरनगरला पाठविलें आहे. मी जें जें स्वतः पाहिलें आहे तेंच येथें वर्णन केलें आहे.”

(८) व्रजचंद्रशरणची पूर्वजन्मस्मृति

घटना ७ वी:—१९०६ या वर्षी देहातरप्राप्ति नि पुनर्जन्म या गोष्टीची निश्चिती माझे मनाला पटली. माझा चुलत भाबु नंदनंदनसहाय बी. अ. हा मिरझापूरला आपल्या वयाच्या १९ वे वर्षी वारला. त्याचा मृत्यु महामारीने झाला. तो चांगला वक्ता, बुद्धिमान, यशस्वी विद्यार्थी नि अत्कृष्ट खेळाडू असल्याने त्याच्या मृत्युमुळें आमच्या कुटुंबांतील माणसांना नि त्याच्या स्नेही मंडळीनाहि फार दुःख झाले. त्याला घोड्यावर बसण्याची नि पोहण्याचीहि आवड असे. त्याच्या मृत्यूचे वेळी त्याची पत्नी दोन महिन्याची गर्भवती होती. तिला फार चमत्कारिक स्वप्ने पडू लागली नि अेकदां तर तिचा पति साक्षात् स्वप्नांत भेटून मी तुझ्या पोटी जन्म घेणार आहे असे सांगता झाला. त्यानें असेहि सांगितले की मी तुझें स्तनपान करणार नाही. त्याकरता अेक दूधदेती दाजीहि ठेवा. नाहीतर मी अपासमारीनें मृगुवश होऊन आणि माझे क्षतचिन्ह असेल की ज्यायोगें मीच जन्माला आलों याविषयी शका राहूं नये. त्याचे पत्नीने तें स्वप्न घरचे मंडळीना सांगितलें नि बाळंत होण्याचे वेळी त्याचे शुश्रूषेला नि दुध पाजण्यास अेक दूधदेती दाजी त्याचे ह्मणण्याप्रमाणें ठेवली होती. ती बाळंत झाली तेव्हां मुलगा झाला. त्याचे डोक्याचे मागचे अंगास क्षतचिन्ह होतें आणि मुलांनें आजीच्या स्तनाला तोंड लावलें नाहीं. पुढें आजीच्या स्तनांतून दूध काढून चमच्यानें तें मुलाच्या तोंडांत घातलें पण मुलांनें लागलीच ओकारी दिली नि खूप ओकला. तें दूध त्याला मानवलें नाहीं. पुढेंहि तो घरांतील अितर स्त्रियांचे स्तन चोखीत असे पण त्यानें आजीचें स्तन कधीहि चोखलें नाहीं. पुढें ५ वर्षांचा झाल्यावर त्यानें आपल्या जन्मदात्रीला अेकांतात गुप्तपणें सांगि-

तलें की, तू माझी पत्नी आहेस. आजोबा नि आजी हे माझे खरे आजीबाप आहेत. या स्मृतीमुळे वागतांना त्याला मोठा घोटाळा पडत असे. मुलाचें हे ह्मणणे त्याच्या आजीने घरांतील मंडळींना सांगितलें. यानंतर त्या मुलाला तीन दिवसांनी ताप आला. तो ताप विषमाचा ठरून त्या तापानें तो २१ दिवस अंथरुणाला खिळून होता. यानंतर त्या मुलाचे हितार्थ त्या गोष्टीचा अल्लेख त्याचेजवळ घरातील कोणीहि केला नाही नि ती गोष्ट हळूहळू त्याला विसरू दिली आता तो मुलगा तरुण बनून कॉलेजात शिकत आहे. त्याचे नाव व्रजचंद्रशरण आहे त्याची मुद्रा अगदी त्याचे वडिलांप्रमाणें ह्मणजे पूर्वजन्मीच्या मुद्रांप्रमाणें आहे नि त्याच्या वडिलाचे छायाचित्राशी त्याचे अत्यंत साम्य दिसतें. त्याचे वडिलाचे कंस ज्याप्रमाणे भांग पाडलेले असत त्याचप्रमाणे त्याच बाजूला मुलाचे कंस स्वभावतःच जन्मापासून विभागलेले आहेत. या घटनेला साक्ष असलेले आह्मी पुढील गृहस्थ आहोतः—

- १ मी स्वतः कैकेयीनंदन सहाय बी. ऐ. ऐल्. बी. वकील बरेली.
- २ बाबू गिरधारीलाल—भूतपूर्व सबजज—सेवान्तवेतनी
- ३ बाबू यदुनंदन सहाय—आम्बहर्सियर P. W. I). मुरादाबाद.
- ४ बाबू गोपीनंदन सहाय—डेप्युटी कमिश्नर—प्रतापगड.
- ५ राय लाला बिहारीलाल—सेवान्तवेतनी तहसिलदार—बरेली.

(ज) वज्रांगबहादुरची पूर्वस्मृति

घटना ८ बीः—वज्रांगबहादुर रामचरणलाल—रोखे आदिक लिहणारा नि बरेलीत मोहल्ला सैदपुरीयामध्ये राहणारा—हा सन १९१८ मध्ये जन्मला. त्याचे मातापितर हे दोघेही काळे वणचि होते. पण मुलगा मात्र अगदी गौरवर्णी, पिंगटकेशी नि धारे डोळ्यांचा होता. त्याचे मानेवर अजुव्या बाजूला नि डोक्याचे कवटीवर दोन गोळ्या लागल्याच्या खुणा होत्या. गेल्या वर्षापर्यंत त्याला पूर्वजन्मस्मृति होती. गेल्या वर्षी स्थाने ती शाकंबरीलाल सिन्धी—बरेली झकाती मोहल्ल्यामध्ये राहणारे जमीनदार आहेत—ह्यांना

सांगितली होती. आतां त्याला त्याचें विस्मरण पडलें आहे. आपले वयाचे ४ थें वर्षाचे वयापर्यंत तो चाकू नि द्विजिह्व शूलाने (कोंकनें) जेवत होता. बेडुक अुडी आदिक अंग्लिश पद्धतीचे चमत्कारिक खेळ तो खेळत होता. खेळताना तो सैनिक पद्धतीने चालत असे नि सावधानतेच्या सैनिक सूचना देत असे. त्याचे मातापितर जुन्या वळणाची मडळी असल्यामुळें या स्मृतीच्या योगें पोर अल्पायुषी होअील या भीतीने त्यांनी ही गोष्ट गुप्त ठेवली. त्यांना अंग्लिश मुळीच येत नाही. तो मुलगा पूर्वजन्मस्मृति सांगू लागल्यापासूनच त्यांनी तें कोणाजवळ न सांगण्याचें व्रत चालविलें होतें. या भोळ्याभावबद्धा समजूतीनें ही असली विलक्षण नि पुष्कळ शिकण्यासारखी गोष्ट अुजेडांत आली नाही, याचें फार वाअीट वाटतें. त्याला आणखी दोन भाअू नि आअी होती. वडील पूर्वीच वारले. आपलें नांव आर्थर असून मी अंग्लिश सोल्जर होतो नि मी जर्मन युद्धांत वारलों असे तो सांगे.

त्याचे वय मृत्यूचे वेळी २८ वर्षाचे होते. दुसरा मुलगा रामचरण-लालला जो झाला तोहि गोरा होता. हा माझा पूर्वजन्मीचा दुसरा भाअू असे वज्राग सांगत असे.

(अ) पूर्वजन्मस्मृति.

घटना ९ वी:—संवत् १९३३ (सन १८७८ मध्ये) कषा गांवांत मोहनलाल ठाकुर बंदुकीने मारला गेला. त्याच वर्षी त्या गांवापासून ६ कोसांवर गरीबमुरा गांवी काशीराम नावाचे गृहस्थाला मुलगा झाला तो तीन वर्षांचा झाला असतां अेक दिवस बंदुकीचा शब्द अंकतांच घाय मोकलून रडू लागला नि फार घाबरला. त्या बंदुकीच्या शब्दानें त्याची पूर्वस्मृति जागी केली. कांही वेळानें भयाचा नि रडण्याचा वेग ओसरल्यावर तो सांगू लागला:—‘मी कंवा येथें राहणारा मोहन आहे नि मला हर-बल्लभनें बंदुकीनें मारलें.’ जेव्हां ही गोष्ट जिल्हाधिकाऱ्याला कळली तेव्हां तबार्नें त्याचें वक्तव्य घेतलें. त्या मुलानें हरबल्लभला ओळखलें. पुढें सन

१८८१ फेब्रुवारीमध्ये तो दावा जेव्हा ग्वाल्हेरला आला तेव्हाहि त्यानें तेंच वक्तव्य दिलें. मोहनच्या भावाला पाहून त्या मुलानें हा माझा भाऊ ह्मणून ओळखलें आणि सांगितलें की मी सर्व जाणतो नि ओळखतो. पुढें हा दावा चालला होता. (त्याचें काय झालें हे कळू न शकल्यानें येथें देतां आले नाही.)—आर्यदर्पण, अप्रिल १८८१.

(ख) अक ब्रह्मचारी नि अकबर

अकबराची पूर्वजन्माविषयी निश्चिति

घटना १० वीः—मुकुंद ब्रम्हचाऱ्याची घटना अद्याप प्रयागच्या जुन्या पिढीच्या लोकांचे तोंडी ऐकावयास सांपडते. मुकुंद ब्रम्हण ब्रह्मचारी हुमायूनचे समयी अक अश्वरभक्त नि संयमी असून तपश्चर्यामग्न असे. त्याला भारतसम्राट व्हावें अशी अिच्छा भोगविलासलालसेनें तीव्रतरनेनें जाणवू लागली नि त्यासाठीं त्यानें त्रिवेणीच्या तटावर—जेथें श्रीगंगा-ययुनासगम आहे तेथें—अक अनुष्ठान आरंभलें. अनुष्ठानाचे अंती यज्ञाचे वेळी आपले अंगाचे तुकडे कापीत त्यानें यज्ञाग्नीत होमले नि शेवटी पूर्णाहुति म्हणून अवयव कापून अुरलेला आपला देह अग्नीत बुडी घेत अर्पण करून तो भस्म-सात् झाला. त्यापूर्वीं अका ताम्रपटावर आपण अमुक हेतूसाठीं अमुक काळी आत्मार्पण केलें अशा अर्थाचा श्लोक त्याने खोदून ठेवला होता. तो ताम्रपटीय श्लोक प्रयागमध्ये पुष्कळांना पाठ आहे. तो येणेंप्रमाणेंः—

वसु अिन्द्र बाणचन्द्रे तीर्थराजे प्रयागे तपसि बहुलपक्षे द्वादशी पूर्वयामे ।

तन्त्र जहोमय सर्वभूम्याधिपतिः सकलदुरितहारी ब्रम्हचारी मुकुन्दः ॥

या श्लोकांत दिलेल्या तिथीप्रमाणें (हा श्लोक पुष्कळच अशुद्धसा वाटतो पण शुद्ध श्लोक न मिळाल्यामुळें जसा मिळाला तसाच येथें दिला आहे.) संवत् १५९८ चे सुमारास हें देहपूर्णाहुतिकृत्य समाप्त झालें. त्या दिवशीं ८ जानेवारी १५४२ हें वर्ष होतें. त्यानंतर ८ महिने १६ दिवसांनीं अकबराचा जन्म झाला. (मुफ्ताहूक तवाहीस पृ. १९७-१९८)

अकबरच्या राजवटीत बस्तर गांवी रावन टीका नावाचा अक मुखिया होता. अका मनुष्याचें त्याच्याशी धैर्य होते. त्यानें मधी साधून रावनच्या गाठीवर नि कानावर अक अक प्रहार करून त्याला ठार केले. पुढे काही कालाने रावनचे अक आप्त रामदास याना अक पुत्र झाला. त्याच्या पाठीवर नि कानावर प्रहाराची चिन्हे होती. तो पुढे थोडा मोठा झाल्यावर 'मी रावन टीका आहे' असे सागून सर्व गोष्टी अगदी पुराव्यासह सांगू लागला. ही गोष्ट अकबराचे कानावर गेली. नेव्हा त्याने त्या मुलाला आपले समोर आणून त्याला सर्व वृत्त विचारले नि त्या गोष्टीची योग्य शोधना होऊन सत्यता सिद्ध झाली. पूर्वीपासून मुकुद ब्रह्मचारी याचा वृत्तान्त अकबर अकून होता. त्याचे मनान 'असे अमेल काय?' ची शका घर करून होतीच. वरील अुदाहरणातील परिशोधनेनंतर अकबराच्या शकेचे पूर्ण निश्चितीच्या रूपात रूपांतर झाले. त्या दिवसापासून अस्लामी मनापासून त्याने तोड फिरविले. निमाज सोडला—मध्या गायत्रीजप करू लागला. स्वतःचे नाव महाबली ठेवले. गोहत्याची निषेधपूर्वक बंदी केली. मांस भक्षणाची घृणा करू लागला. दाढी काढून टाकून मुसलमानांपणाला रामराम ठोकला. पुनर्जन्माचा सिद्धांत मानू लागला. यज्ञोपवीत धारण करून कपाळीं चदन-तिलक धारण करू लागला. हिंदूवराल झिझिया कर बंद केला. जे मुसलमान झाले होते त्यांना शुद्ध होण्याचे द्वार मोकळे करून दिले. (पूर्वीच्या मुसलमान राज्यकर्त्यांनी शुद्धीला बलात्काराने नि भयकर शिक्षांचें शस्त्र हाती घेऊन बंदी करून ठेवली होती.) सिंह नि डुकर (मुसलमानांनी हे मांस निषिद्ध मानले आहे) हे वीरपशु आहेत नि त्याचे मांस वीरता प्रदान करते अशी घोषणा केली. मदोन्मत्त होणार नाही अितके मद्य पिण्याला अनुमति दिली आणि मतेच्या मृत्यूसमयी राजसभामदांसह १५००० चा (श्राद्धासारखा समारंभ) धर्म केला. (दख्खिस्तान मजाहिब नि कस्सुल हिंदु-अकबर वर्णन) अितकेच नव्हे तर त्याने अनेक वेळीं मला ब्राम्हण करून घ्या म्हणून पंडितांची विनंतीहि केल्याचें अल्लिखित आहे. जर तसें झालें असतं तर!.....पण त्या 'तर'चा आतां काय अुपयोग!!!

पूर्वस्मृति

घटना ११ बीः—फेरोजपूर येथील सरकारी शाळेंतील नोकर लाला मनोहरलाल याच्या अज्ञान मुलानें आपल्या गेल्या जन्माचे वृत्त सागावयास आरंभ केला. त्या मुलाने आपल्या थोरल्या भावाला आपल्या पूर्वजन्मीच्या आजीबापाकडे नेण्यास सांगितले पण थोरल्या भावाने तिकडे दुर्लक्ष केलें. त्यावर त्या मुलाने आपले वडिलाना गतजन्मीचा वृत्तान्त सांगितला की, आपण पोलीस नोकरीत असताना १९२१-२२ मध्ये लाहोर तुरुंगात होतो. तेथें कांही गुन्हेगार पळून जाण्याचा प्रयत्न करीत असता आपणाला घाव होऊन आपण अंती मेलों.

मुलानें सांगितलेल्या आजीबापाच्या नांवाचे भाडेकरी घरांत राहत होते की नाही हा शोध लागत नसून त्याच्या गतजन्मीच्या नावाचा मनुष्य ठार झाला की काय हे निश्चित कळत नाही. पण स्वप्नानुभूतीचे वर्णन नि तुरुंगांतील कैदी पळून जाण्याचा प्रयत्न अत्यादि गोष्टी बरोबर जमतात. या प्रकारानें लोक आश्चर्यमूढ होऊन गेले आहेत. (कानपूर-प्रताप).

(ट) पूर्वजन्मस्मृतीची साक्ष

घटना १२ बीः—ज्ञानप्रकाश ता. २५ जुलै १९२५ चे अंकी फर्ग्युसन कॉलेजांतील प्राणीशास्त्र नि वनस्पतिशास्त्र यांचे प्राध्यापक (प्रोफेसर) डी. अेल. अर्थात् अण्णुभाबु दीक्षित यांच्या अध्यक्षतेखाली जी चर्चा झाली त्या समारोपांत अध्यक्ष दीक्षित यांनी पुढीलप्रमाणें माहिती सांगितली “ पुनर्जन्माची साक्ष देणारी अेक गोष्ट माझ्या अनुभवास आली आणि मी ती तुम्हास अगदीं नांवनिशीवार सांगतों म्हणजे अुपीच कल्पित कथा आहे असें कोणास वाटावयास नको.

ग्वाल्हेर येथील डॉ. लेले यांची प्रथम पत्नी वारवाड येथील फाटकांची मुलगी. तिला अेक मुलगा झाला नि नंतर ती मेळी. तेव्हां तो मुलगा बांभळण्यासाठी वारवाडास त्याच्या आजीकडे म्हणजे डॉ. लेले यांचे सासूकडे

ठविण्यांत आला. यानंतर डॉ. लेले याची सासू गरोदर होऊन तिला रुग्णी झाली. पुढे ३-४ वर्षांनंतर डॉ. लेले हे आपल्या मुलाला भेटण्यासाठी रवाड येथें सामुरवाडीस गेले. तेथे त्याचे मामूची ही मुलगी दोन अडीच वर्षांची झाली होती. दुपारच्या वेळी डॉ. सहज अेकटे बसले होते तेव्हां ही न वर्षांची छोटी मुलगी दिवाणखान्याच्या दारात मोठ्या बाजीप्रमाणें भी राहून डॉक्टरना म्हणाली, 'मला पोलके नाही एखादें पोलकें नाहीं ! शिवायचे ?' डॉक्टरना त्या मुलीच्या त्या बोलण्याचे कीतुक वाटले नि म्हणाले, 'शिवीन ह तुला अेक पोलके !' नंतर ती मुलगी म्हणाली. अश्व ! हे काय मला अिथें किती दिवस ठेवणार ? मी येणार तुमच्या-रोबर !' या वेळीहि डॉक्टरना गम्मत वाटण्यापलीकडे त्या मुलीच्या लपण्यांत दुमरा कांही अर्थ आहे असे वाटले नाही ते सहज म्हणाले रेअीन ह तुला बरोबर !' त्याच दिवशी रात्रीचे गाडीनें डॉ. परत जाणार ते. परंतु रात्री १२ वाजेपावेतो ही मुलगी न झोपतां त्याचे बरोबर ण्याचा हट्ट धरून बसली. अर्थात् त्या दिवशी डॉक्टरना जातां आले नाही. ते परे दिवशी दुपारी सहज बाहेर गेले नि घरी परत न येता स्टेशनवर गेले.

पुढ तीन चार वर्षांनी डॉक्टराचे येथें त्यांच्या मुलाची मुज झाली, त्या ङी ही मुलगी मुंजीला आली होती. तेथें डॉक्टरचा पुतण्या होता. तेव्हां त्यांच्या रातील वडील मडळीपैकी कोणीतरी म्हणाले कीं, फाटक नि लेले यांचा वींचा नात्याचा सबध तुटला म्हणून आता ही मुलगी डॉक्टरांच्या पुतण्याला रून घ्या म्हणजे पूर्वींचा सबध पुन्हां जोडला जातील. हें अैकतांच ती ठेटीशी पांच सहा वर्षांची मुलगी कोपऱ्यांत जाऊन फुरगटून बसली नि डूं लागली. शोध करतां ती म्हणाली 'हें काय ? तो माझा पुतण्या आणि ाच्याशीं मी लग्न कसें करूं ?'

तरीपण तिच्या बोलण्याकडे वडील मंडळींनी लक्ष दिलें नाहीं. पुढें ङ्क्तरांची बदली बेळगांव येथें झाली. डॉक्टरांनीं आपला मुलगा बरोबर ाहण्यासाठीं तेथें नेला, त्या वेळीं डॉक्टरांचें दुसरें लग्नहि झालें होतें. ही लगी साधारण मोठी झाली होती. म्हणून तिलाहि तिकडे कांहीं दिवस ाहण्यासाठीं नेलें होतें. अेक दिवस डॉक्टरांची दुसरी बायको स्वयंपाक

करीत होती नि त्या मुलीला त्यांनी वाढण्यास सांगितलें. तिने मेतकूट खूप घट्ट करून वाढलें. तेव्हां डॉक्टरांची बायको म्हणाली 'अगे मेतकूट अितकें घट्ट कशाला ? जरा पातळ कर.'

तेव्हा ती मुलगी म्हणाली, 'अिश ! अग माअी तुला माहीत नाही कां अिकडे मेतकूट घट्ट आवडते.' अपुवर मुलीच्या तोंडून असे शब्द अैकताच डॉक्टरांची पत्नी रागावून म्हणाली 'अिकडे म्हणजे काय ग ? अमे काय बोलतेस ?' तेव्हा ती म्हणाली 'अग मला माहीत आहे. आम्ही सावंतवाडीस होतो. तेथे तें मोठें घर, ती भांडी, ते सर्व कांही मला आठवतें.' सावंतवाडीचा अुल्लेख करतांच डॉक्टराना त्याच्या प्रथम पत्नीच्या सहवासातील सावंतवाडीची आठवण झाली नि त्याच्या डोक्यात चक्क प्रकाश पडला. आपली पत्नीच पुन्हां मेव्हीच्या स्वरूपात जन्माला आली आहे हे त्यांना पटलें."

(ठ) पोलंडमधील अुदाहरण

घटना १३ वीः—पोलंडमध्ये वान्टिक समुद्राच्या किनाऱ्यावरील बंदर गिडनियामध्ये मरीया स्नानान्णोवना नावाची अेक मुलगी आपल्या अेका भौतिक विज्ञानशास्त्रवेत्त्या चुलत्याजवळ राहते. तिच्याविषयी अिंग्लंडमधील 'आब्झर्व्हर' पत्राचा बातमीदारहि लिहतो, "पोलंडच्या ओस्किव्हिया नांवाच्या मैनिक वदरी आपल्या नातेवाअिकावरोबर ती गेली. तेथील चर्च नि त्याजवळील प्रेतभूमी (ख्रिस्त्यांत प्रेते पुरण्याची चाल आहे.) जवळून जातांना ती अेकाअेकी पांढरी फिकट पडली आणि अुद्गारली, 'मी येथेंच पुरलें गेलें होतें.' लगेच मूर्छित होअून खाली पडली. ती शुद्धीवर आली तेव्हां ती आपला पूर्वजन्मीचा विलक्षण वृत्तान्त सांगूं लागली. ती म्हणाली, 'मला ही जागा चांगली आठवते आहे. मला पूर्वी येथें पुरलें होतें. मी त्या वेळीं अेका मच्छीमान्याची बायको होतें. माझें त्या वेळचें नांव झोलोस्स असें होतें. पुढें ती सांगूं लागली. त्यांत तिचा पती स्वीडनशीं झालेल्या सतराव्या शतकाच्या पोलीश युद्धांत मारला गेला आणि तेथील

बहुतेक लोक नष्ट झाले. पुढे ती आपल्या दोन मुलांसह मासे धरण्याचा व्यवसाय करीत असतां अेके वेळी पाण्यांत बुडून तिला मृत्यु आला. तिचें प्रेत येथें पुरलें गेलें होतें. तिनें दिलेल्या युद्धाचा वृत्तान्त त्या वेळच्या वृत्तान्ताशीं तंतोतंत जुळतो. ती आपली कामें नित्याप्रमाणेच करीत असते. तिच्या मेंदूंत काही बिघाड झाल्याचें आढळून आलें नाही. डॉक्टरांनी तपासतां तिची प्रकृति अति भुत्तम आहे असें सांगितलें. तेव्हां शरीरांत वा मेंदूंत कांहीं बिघाड न होतां ती जागृत झालेली पूर्वस्मृति आहे असें त्यांनीं ठरविलें."

(ड) यथार्थ पूर्वजन्मस्मृति

घटना १४ वी:—लंडनच्या 'संडे ऐक्सप्रेस' मध्ये 'यथार्थ (genuine) पूर्वजन्मस्मृति' या मथळ्याखालीं खालील घटना प्रसिद्ध झालेली आहे. "जॉर्ज ऐच्. कार्टर हे माझे नाव होतें. मी लहानपणापासून झोपेंत अेक विशेष प्रकारची भाषा बोलत असे. ती समजणारे अिंग्लंडमध्ये वा तेथें कोणीच नव्हते. त्यामुळें ही कांहीतरी असंबद्ध बडबड असेल असें समजून आजीबापांनी तिकडे मुळीच लक्ष दिलें नाही. अल्डरशॉटच्या पलटणीत मी १९०७ मध्ये भरती झालों. त्या पलटणीत मी जर्मन हेर आहे अशी वदंता अुठली. कारण जागेपणी मी जरी अिंग्लिश बोलत असे तरी स्वप्नांत जें मी बोलतो ते 'जर्मन' आहे असे समजलें गेल्यामुळें संशय अुत्पन्न होअून तो बळावला. पहिल्यानें पलटणीच्या अधिकाःयांनीं या वदंतेकड अेक वर्ष लक्ष दिले नाही. पण १९०८ मध्ये जर्मन हेरांच्या अिंग्लंड-मधील विशेष हालचालीमुळें मजकडे विशेष लक्ष वेधलें गेलें.

माझ्या बरोबर असलेल्या मंडळींनी मी अगदीं जर्मनच आहे असें शपथ घेअून सांगितलें. मला सैनिक वरिष्ठ अधिकाःयापुढें अुभें केलें आणि शक्य तितक्या प्रकारें माझ्या पूर्व आयुष्याची चौकशी झाली. मी त्या वेळीं १९ वर्षांचा होतो. मला केंब्रिज रुग्णालयांत धाडलें. तेथें गेल्यावर माझ्यावर कडक पहारा ठेवण्यांत आला आणि माझी वैद्यकीय पाहणी सद्धानुसृतिपूर्वक होअून लागली. तीन आठवड्यांनीं मला तेथून मुक्त केलें.

मला पुन्हां पलटणीत आणेल्यावर माझे सैनिक अधिकारी कर्नल टॉलिन यांच्यापुढे अर्भे केले नि ते विचारणा करू लागले.

कर्नल:—‘तू हिंदुस्थानांत वा ब्रह्मदेशात गेला होतास काय?’

मी:—‘नाही महाराज’

कर्नल:—‘नाही! पण आमच्या शोधात तशी माहिती मिळत आहे.’

मी:—तथापि हे अगदी चमत्कारिक आहे. ते चमत्कारिक (Strange) काय याचे कोडे मला झुलगडावयाचे होते. १९०८ मध्ये शेवटी मला मीरतला पाठविल्या जाणाऱ्या तुकडीत पाठविण्यांत आले. तेथे फार दिवस झाले नाही तोंच झोपेत मी नद्देशीयासारखे बोलतो आहे असें सर्वच लोक बोलू लागले. १९०९ मध्ये आह्मी मीरत सोडून ‘मेमियो’ नामक उत्तर ब्रह्मदेशांतल्या स्थली गेलो. तेथे गेल्यावर या ब्रह्मी लोकाना मी पूर्वी पाहिलेलें असून ते अगदी ओळखीचे असलेले असे मला भासू लागले आणि त्यांची भाषा मला परकी भासत नव्हती. मी ही भाषा ऐकली आहे—मला ती भाषा येत आहे. याविषयी मला निश्चित वाटू लागली. माझे झोपेमधील विशेष भाषेचे बोलणे चालूच होते आणि ज्यांनी ज्यांनी तें ऐकलें ते अगदी घेट हें ब्रह्मी बोलणें आहे असें म्हणत. माझ्या लहानपणाची बडबड आणि पुढे ‘जर्मन’ वाटणारी भाषा हीच शेवटी ब्रह्मी भाषा ठरली. मी हेर असल्याची कल्पना नाहीशी झाली. सर्वांना असे वाटलें की, पूर्वी हा ब्रह्मदेशांतील पलटणींत असावा, तीतून परत अग्लंडमध्मे गेला असावा नि पुन्हां या आतांच्या पलटणींत भरती झाला असावा. नाहीतर ही ब्रह्मी भाषा याला यावी कशी? सर्वांनी मनांत पक्कें आणलें की, मला ब्रह्मी येते नि बोलू शकतो. मी अगदी शपथ घेऊन ‘मला ब्रह्मी येत नाही’ असे सांगत असे तरीहि त्यांना तें खोटें भासलें. माझ्या कंपनीच्या अधिकाऱ्याने मला मुख्य सेनाधिकारी ओमिरीकडे पाठविलें. तेव्हां त्यानें विचारलें ‘कां? सरें कां सांगत नाहीस? तुला ब्रह्मी निश्चित येते आणि तू पूर्वी सैन्यांत

असणें शक्य नाही. पण तू नागरिक या नात्यानें तरी लहानपणी येथें असलाच पाहिजेस. '

दुसऱ्या दिवशी आम्ही अिरावती नदी ओलांडून गेलो तेव्हा मी पूर्वीहि ती नदी ओलांडून गेलो आहे असे मला वाटूं लागले. मी लान्स-कार्पोरल कॅरिगनला मागितले की, या नदीच्या पलीकडे अेक मोठे देअूळ असले पाहिजे. त्या देवळाच्या भितीत अगदी कळसापासून तो खालपर्यंत अेक मोठी भेग पडलेली असून जवळच अेक मोठी घंटा असली पाहिजे.

आम्ही मिगनला गेलो. तेथे देवालय नव्हतें. नंतर दोन दिवसांनी आम्ही मॅगॉनला आलो. मी वर्णिलेले देअूळ तेथे होतें. कॅरिगननें काय सागितले ते मला माहित नाही. पण दुसऱ्या दिवशी मला कर्नल ओमिरीपुढें अुभे राहावे लागले. कर्नल म्हणाला, 'कार्टर, खरे का मांगत नाहीस ! तूं अिकडे पूर्वी होतास हे निश्चित !' मी या वेळी म्हणालों, 'मलाहि वाटतें की मी पूर्वी या देशात होतां. पण कसा नि केव्हा हे काही मला कळत नाही. पण मी जन्मापासून अेकदांहि या देशात यापूर्वी आलों नाही. मला याचें कांही स्पष्टीकरण करता येत नाही. यावर कर्नल विचारतो, 'मग तूं ब्रम्ही भाषा कोठें शिकलास ?' तेव्हा मी अुत्तरलों, महाराज मी अगदी प्रामाणिकपणें सांगतां की, मला त्यातील अेकहि ब्रम्ही शब्द येत नाही. आपण खोटें समजू नका. ही खरीच वस्तुस्थिति आहे. कर्नल म्हणाला 'नाहीं ! झोपेत तूं ती भाषा अगदी अुत्तम प्रकारें बोलतोस तेव्हां तू म्हणतोस हें खरें कसे ?'

त्या रात्री मला चमत्कारिक स्वप्ने पडलीं. स्वप्नांत मी देवळापासून दूर पळत असून त्यांतील भगवीं वस्त्रें परिधान केलेले आणि साध्या वेषाचे ब्रम्ही लोक माझ्या मागें धावत माझा पाठलाग करोत आहेत असें दिसलें. त्या वेळीं माझ्या पाठीत तीव्र वेदना झाल्या असे मला आठवतें. अेकुणीस दिवसांनीं मी शुद्धीवर आलों. मी त्या वेळी भेमियो येथील सैनिक रुग्णालयांत होतां. १९ दिवसपर्यंत मी मूर्च्छाग्रस्त होतां. डॉक्टर आणि तेथील परिचारिका मामाहून मी त्या मूर्च्छेत ब्रम्ही भाषेंत मधून मधून

किंचाळून बोलत असे, असे सागूं लागले. नंतर अंगावर तीन स्थली सूज आली. पुढे आठवड्यात दोनदा माझे हात नि मनगटें सुजून दुष्पट मोठालीं होअूं लागली आणि तशा स्थितींत ती सूज चोवीस तास राहत असे. त्यामुळे मला रंगून, नंतर लेबांग नि तेथून दार्जिलिंग येथें सैनिक रुग्णालयांत ठेवले गेले. दार्जिलिंगमध्ये सर फ्रेडरिक ट्रेव्हेस यांनी मला तपासलें. पुढे लेबांगला नव्ही महिने मी डॉक्टरी निरीक्षणाखाली होतो. तरी तेव्हांहि स्वप्नांत माझें ब्रह्मी भाषेंतील बोलणें चालूच होते.

एक हिंदुस्थानीय डॉक्टर ह्याणाला, 'ही सर्वस्वी अकृत्रिम नि निःसंशयपणें सत्य अशी पूर्वजन्मीच्या स्मृतिचीच घटना आहे पूर्वीच्या ब्रह्मी माणसाचा हा साप्रतचा अंग्लिश मनुष्य ह्याणजे पुनर्जन्मातील देहधारणच आहे यांत शंका नाही. यानंतर माझा नित्याचा आजारी मनुष्य म्हणून अंग्लंडमध्ये नेटलेच्या रुग्णालयांत पाठवण झाली. अगुण प्रदेशांतील रोगाचे तज्ञ डॉक्टर येथून वारंवार मला तपस्वीत असत. तेव्हा मी जे स्वप्नांत बोलतो तें निःसंशयपणें शुद्ध ब्रह्मी भाषाच बोलतो हे शेवटी सर्वांनी मिळून निश्चित केले. अितके झाल्यावर हिंदुस्थानातील डॉक्टर लोकानी ही पुनर्जन्माचीच घटना आहे असें ठरविले.

माझा विश्वास आहे की, मी ब्रम्हदेशात निश्चित होतो. देवळांत मी कांहीतरी अपराध केला आणि त्याकरितांच सैगॉनच्या देवळाजवळ मी मारला गेलों. जे मी कांही दुःख सध्या भोगीत आहे ते माझ्या पूर्वजन्मीच्या दोषांचें प्रायश्चित्त म्हणूनच भोगीत आहे. या व्यतिरिक्त दुसरें कांही नाही." याप्रमाणे त्या गृहस्थाने आपले आत्मवृत्त अंग्लंडमध्ये 'सडे अेक्सप्रेस'च्या अंकांत प्रसिद्ध केले.

दिल्लीची शांतिदेवी

घटना १५ वीः—दिल्लीला कुमारी शांतिदेवी नांवाच्या अका मुलीला पूर्वजन्माची स्मृति अगदी लहानपणींच अद्भुतवली. तें वृत्त अगदीं ताजें म्हणजे १९३६ या वर्षांतील आहे त्यासंबंधीची माहिती अधिकृत-रीत्या नि सत्यशोधनप्रयत्नपूर्वक परीक्षण करून प्रसिद्ध व्हावी ह्याणून अक परीक्षण मंडळ श्री. देशबधु गुप्त-दैनिक तेजचे संचालक, प. नेकीराम शर्मा अक प्रसिद्ध पुढारी नि श्री. ताराचंद माथुर-अॅडव्होकेट यांचें स्थापलें जाअून त्यांच्या करवी अधिकृत प्रतिवृत्त प्रसिद्ध झालें आहे. त्यांतील संक्षिप्त वृत्तान्त येणेंप्रमाणे. —

दिल्लीला चीराखाना मोहोल्ल्यांत श्री. बी. रंगाबहादुर माथुर यांना शांतिदेवी नांवाची अक मुलगी १९२६ ला ता. १२ आक्टोबरमध्ये झाली ती ४ ध्या वर्षांपासून आपलें पूर्ववृत्त सांगू लागली. पहिल्यानें तिच्या-कडे कोणी फारसें लक्ष दिलें नाही. पुढे रामयश हायस्कूलमधील श्री. विशनचंद नावाच्या अका चिकित्सक गृहस्थास हें कळून त्याने या गोष्टीच्या सत्यासत्यतेचा छडा लावण्याचा निश्चय केला. पुढें वरील तीन गृहस्थांचें मंडळ नेमलें जाअून ती जो वृत्तांत सागत होती तो सर्व प्रकारें खरा ठरला. तिच्या पूर्वजन्मीच्या पतीला, मुलाला, दिराला तिने ओळखलें. तिचा पूर्वजन्म मथुरेला झाला होता. म्हणून तिला मथुरेला नेलें. ती पूर्वी मथुरेला कधीहि गेलेली नव्हती. परंतु ही अगदी ९-१० वर्षांची लहान मुलगी तांगे-वाल्याला रस्ते दाखवीत घेअून गेली. घर ओळखलें. तेथील द्वारकाधीशाचे मदिराचें वर्णन केलें. शेजाऱ्यांचें वृत्त कथन केलें. ती घरीं गेल्यावर अका स्थली तिनें पूर्वजन्मी १०० रुपये पुरून ठेवले होते तें वृत्त तिला आठवलें. तिनें खोदून पाहिलें. रुपये ठेवलेली पेटी होती. पण रुपये सांपडले नाहीत. पुढें तिच्या पतीनें रुपये काढून घेतल्याचें मान्य केलें. तिनें पूर्वजन्मीच्या आजीबापासही ओळखलें.

हा वृत्तान्त प्रसिद्ध झाल्यावर पुनर्जन्मादि गोष्टी सब झूट आहेत असा ग्रह करून घेतलेल्या मंडळींना आपल्या नास्तिक्यवादावर हा कुठाराघातचं

झाला आहे असे वाटून त्यांनी या गोष्टीचा छडा लावून 'बिंग' फोडण्याचा निश्चय केला. त्या मुलीच्या हकीकतीनें कित्येक विचारवताना बेचैन केले ; या संपूर्ण भौतिक जगात अशी गोष्ट झाली कशी ! कपटाचा संशयमुद्धा येणार नाही अशा तऱ्हेनें या गोष्टीची नोंद झाली कशी ! अशा 'बुद्धिवादी' नास्तिक मंडळीच्या आवडत्या नास्तिक्याने ग्रस्त झालेल्या मनाना किंचित्काळ अस्वस्थता भासून मळमळू लागले. हिंदू कॉलेजातील प्रो. अद्रसेन पी. अच्. डी. नि कलकत्याचे बुद्धिवादी वालचंद्र नाहरा हेहि तेथे जाऊन थडकले आणि विशेषतः पुण्याचे प्रज्ञानेश्वर यति (पूर्वाश्रमीचे श्री. श्रीकृष्ण सदाशिव धारपुरे) हेहि तेथें गेले. या स्वामींनी तेथे जाऊन दिल्लीस शांतिदेवीची भेट घेतली. ती मुलगी सांगते ने सर्व बनावट नि ढोंग आहे असे म्हणणे दुराग्रहाचेंच ठरेल या भीतीने की काय कोणास ठाऊक त्यांनी त्या मुलीची भेट घेऊन बोलणें होताच ती मुलगी 'गतकाळ्या' (neurotic) स्वभावाची आहे असें (हे गृहस्थ डॉक्टर नाहीत) ठरवून टाकले आणि तिच्याशी बराच वेळ संभाषण करून पुढील निष्कर्ष काढला.

(१) याच जन्मांतील वृत्तान्त विचारला असतां तिला नोट भुनरे देतां येत नाहीत.

(२) गेल्या जन्मीं मुलगी लिहिणें वाचणें शिकली होती. पण शांतीला अक्षरज्ञान मुळींच नव्हतें.

(३) वैवाहिक जीवनाची तिला मुळींच कल्पना नाही.

(४) तिच्या उत्तरांत प्रौढपणाचा अंशहि नाही.

(५) आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या वृत्तान्ताशिवाय ती नवीन असे कांहींच सांगू शकत नाहीं. विचारल्यावांचून तोच तो वृत्तान्त पुन्हां पुन्हा सांगते.

याची शंकानिवृत्ति करण्यापूर्वी या पांच कारणांत खरोखरीच लोटेपणाचा गंभीर आरोप खरा नि योग्य ठरू शकेल असें ऐकहि कारण नाही ; स्तरीयण सामान्यतः वरवर बघणाऱ्याला हींहि कारणें खरी वाटून त्या घटनेच्या सत्यतेवरील विश्वास अडून तत्सम अितर अुदाहरणांविषयींहि

संशय वाटू लागेल. तसें न व्हावे म्हणून या कारणांचा समाचार घेणें अत्यावश्यक आहे. या लोकांचा बुद्धिवाद हा खरा विचिकित्सक बुद्धिवाद नसून नास्तिकतेचा हट्टाग्रह आहे, हे स्पष्ट दिसून येतील. कारण वरील घटनेची सत्यता परीक्षक मडळाकरवी ठरताच ही मडळी 'बेचैन झाली.' अखादी गोष्ट खरी वा खोटी ठरली तर त्याप्रमाणे आपल्या आतांपर्यंतच्या समजूती बदलणे हीच गोष्ट सत्यप्रिय मनुष्याला स्वाभाविक असावयाची. पण यानी नास्तिकतेचा स्वीकार केलेला असता ते मत खोटे ठरणारे अुदाहरण सत्य ठरताच त्याच्या पक्षाभिनिवेशाने त्यांना 'अस्वस्थ' केले. यातच त्यांच्या मताभिनिवेशाचे प्रतिबिंब आहे सत्यान्वेषणाचा गंधहि दिसत नाही हे अुघड आहे. असो.

१. कारणाला उत्तर.—या जन्मातील सर्व स्मृति स्मरणारा भाग्यवान् पुरुष कोणी क्वचित्तच असेल तरीहि पण लहानपणीच्या कांही विशेष गोष्टींचा ठसा हा पुढे सतत आठवत राहतो आणि तरीहि त्या गोष्टींशी सबध असलेल्या अितर घटना आणि बाकी सर्व गोष्टी मुळीच स्मरत नाहीत. म्हणून ती स्मृतीत टिकून राहिलेली गोष्ट खोटी कशी म्हणता येतील ! सर्व गोष्टी आठवत नाहीत म्हणून आठवत असलेली गोष्टहि खोटी हा युक्तिवाद विचित्र म्हणावयाचा. तेव्हा पहिल्या कारणांत अविचारी हट्ट वा बालिशता आहे असेच ह्मणणें भाग आहे.

२. या शांतिदेवीचे अुदाहरणापूर्वी आपण पाहिलेल्या अुदाहरणांतील काटंरला पूर्वजन्मीची ब्रम्ही भाषा या जन्मीं स्वप्नात अुत्कृष्टपणें बोलतां येत असून सुद्धा जागेपणीं मात्र अेक शब्दहि त्याला बोलतां येत नसे—समजू शकत नसे. अेकाच देहाच्या जागृति नि स्वप्नावस्थेतील स्मृतीची ही गोष्ट तर देहांतरांतील लिहिणें वाचणें शांति विसरली असली तर त्यांत अस्वाभाविक असें काय आहे ! काटंरला मी तेथें होतां—ही भाषा आपल्याला निश्चित माहित आहे हें अगदीं पक्केपणें वाटून सुद्धां त्याला प्रत्यक्षपणें तें सर्व आठवूं शकलें नाही. त्याचप्रमाणें शांतीला लिहिणें वाचणें आठवलें नसलें तरी त्यामुळें तिच्या बाकीच्या आठवणी खोट्या म्हणण्याला कांहींच योग्य कारण नाही. आठवल्या तर सर्व आठवणी आठवतात—नाहींतर मुळीच

आठवत नाहीत—थोड्या आठवणी आठवून बाकीच्या आठवणी न आठवणे असे घडणे अशक्य आहे असे अनुभवाला येत नाही. तेव्हां हेहि कारण चिकित्सक बुद्धीला योग्य वाटणारे वा पटणारे नाही.

३ तीच गोष्ट वैवाहिक जीवनाच्या विस्मरणाची. वैवाहिक कल्पना म्हणजे स्त्रीपुरुष समागमाची गोष्ट. सामान्यतः ती गोष्ट व्यवहारात स्पष्टपणाने बोलणे, सांगणे वा अुच्चारणे ही गोष्ट शिष्टसंमत नि नीतिमान्य समजत नाहीत आणि म्हणूनच ती शब्दांत बोलण्यात वा चर्चिण्यांत न आणता तिचा अल्लेख करावयाचा नाही, अशा मनोवृत्तीच्या निग्रही दाबाखाली—जणू काही ती गोष्ट स्मरणांत साठवू द्यावयाची नाही—याप्रकारे मनांत दडपून टाकलेली असते. आणि म्हणूनच तिचे विस्मरण होणे मानसिक व्यापारांच्या परिणामदृष्टीने अगदी स्वाभाविक आहे आणि म्हणून ती गोष्ट स्मरण्यापेक्षां विस्मरणेच अधिक शक्य नि भवनीय आहे. तेव्हा हेहि कारण व्यर्थ आहे.

४ नि ५. आतां अुरले चवथे नि पांचवे कारण. अेखाद्याला स्मरण असलेल्या गोष्टी त्याने सागून टाकल्यावर मग तो आणखी 'नवनवे' काय सांगणार ! प्रत्येक वेळी नवनवे सांगण्याची अपेक्षा म्हणजे नवीन कल्पूनच सांगण्याची अपेक्षा करण्यासारखी आहे. त्या मुलीला आठवत असलेले सर्व स्मृतिकण परीक्षणमंडळाचे विचिकित्सकानी प्रश्नावलीच्या खोदणीने अकूरून काढून घेतल्यावर मग अधिक नवनवे तिच्याजवळ काय नि कसे अपेक्षावे ! नवनवे स्मृतिकण अपेक्षिणे हे असमंजसपणाचे आहे आणि म्हणूनच पांचवे कारण म्हणजे कारण या नावाने असमंजसपणाचे प्रदर्शन करणे आहे. चवथ्या कारणांत तर कांहीच अर्थ नाही. अलौकिक सामर्थ्याचीं मुलें आपलें असामान्य सामर्थ्य व्यक्त करतात. तेवढी गोष्ट सोडून देतां त्यांचा स्वभाव नि तदनुसारी वर्तन बालशरीरसुलभस्वभावीच असतें. त्या मुलांच्या बाकीच्या व्यवहारांत त्या अलौकिक सामर्थ्याबरोबर गंभीरपणाहि असतोच असें नाही. त्याचप्रमाणें शांतिदेवीच्या स्वभावांत जर बालिशपणा असला तर त्यांत आश्चर्य करण्यासारखें व अस्वाभाविक असें कांहीच नाही.

आणखीहि एक घटना नुकतीच घडली आहे. ती घटना पहिल्याने पाहून मग त्यावरून निघणारी निगमने बघू. या वर्षी क्वेटाला झालेल्या भूकंपाने एक हिंदु मनुष्य पडल्या घराखाली दबला गेला. जीवनशकेंत पडलेला हा दुर्दैवी मनुष्य पुढे अुकरून काढला गेला. त्या मरणसकटाच्या धक्याने त्याची पूर्वस्मृति पूर्णपणे नष्ट झाली. अशा या कोऱ्या मनस्थितीत तो मुसलमानाच्या हाती मापडला. तो कदाचित् त्याच्या नातेवाजिकाकडून ओळखला जातील नि आपले हातचे हे भक्ष्य निसटेल या सभय शकेने मुसलमानानी त्याला अगदी अज्ञात अशा स्थली नेले. आणि जणू या नवजात प्रौढ शिशूच्या मनांतील प्रेमाला कोणताच अवलंब न राहिल्याने त्या मुसलमान लोकांनी करून दिलेल्या मुसलमान बायकोवर त्याचे अत्यंत प्रेम बसून तो आनंदाने कालक्रमण करू लागला. पुढे काही दिवसानी त्याच्या मूळ गांवी असलेल्या रावळपिडीमधील त्याच्या अेका नातेवाजिकाची तो राहत असलेल्या जवळच्या गांवी गाठ झाली नि त्याने त्याला ओळखले. त्या नातेवाजिकाने त्याचे आजीबापादिकाची ओळख सांगितली. तथापि त्याला ते काहीच न स्मरल्यामुळे ते सांगितलेले कांहीच पटेना. कदाचित् घरी नेल्यास त्याची पूर्वस्मृति जागी होतील अशा कल्पनेने त्याला मोठ्या युक्तिप्रयुक्तीने नि विनवण्या करून रावळपिडीला नेले. तरीहि त्याला स्मृति होअीना—आणि तो सध्या मुसलमान या नात्याने नवपरिणत मुसलमान वधूसह आनंदाने कालक्रमण करीत आहे. ही घटना टाअिम्समध्ये १९३७ फेब्रुवारीच्या अकी प्रसिद्ध झाली आहे.

या घटनेत त्या पूर्वहिंदु मनुष्याला स्मृति नष्ट झाल्यामुळे पूर्वीचे आयुष्य नव्हतें आणि जमिनीतून तो अेकाअेकी वयस्क स्थितीत जन्म पावला असें हे नास्तिकब्रुव मानावयाला सिद्ध होतील काय ! त्याची पूर्वस्मृति नष्ट जरी झाली असली तरी त्याचे पूर्वायुष्यांतील हिंदु व्यक्तित्व नि आजचे मुसलमान व्यक्तित्व हीं भिन्नभिन्न नसून अेकच अधिष्ठानावर आरूढ आहेत. त्या निरनिराळ्या दोन व्यक्ति आहेत असें म्हणण्याचे धाडस कोण करू शकेल ! हिंदु आयुष्यांतील विद्यादि गोष्टी विसरला असला तरी शरीर तेंच आहे. शरीरांतील मेंदूहि तोच आणि तरीहि पूर्वाभ्यस्त गोष्टी आठवू

शकत नाहीत तेव्हां शरीरादि सर्व गोष्टी नष्ट झाल्यावर होणाऱ्या पुनर्जन्मांत पूर्वगोष्टी स्मरत नाहीत म्हणून पुनर्जन्मच नाही वा कोठे स्मृति अदित झाली तरी पूर्णपणे सर्व गोष्टी आठवत नाहीत म्हणून पूर्वजन्मस्मृति खोटी हा कार्यकारणभाव यथार्थ म्हणता येत नाही आणि कदाचित् कांही विशेष कारणवशात् जर पूर्वजन्मातील स्मृतिचित्रे मनापुढे आली तरी सर्वच चित्रे आठवत नाहीत म्हणून आठवलेल्या गोष्टीहि विषडत्या मेंदूच्या भ्रामक क्रिया आहेत असे म्हणणे हटवाद वा बालीश वडबडच ठरेल. ते तर्कगुद्द निगमन नव्हे.

दोन जीवांचे परस्पर देहांतर

घटना १६ वीः—जगांत अशा घटना प्रत्येक देशातून कमी अधिक सख्येत घडत असतात नि मधून मधून त्या लोकदृष्टीपुढे येतहि असतात. परंतु यापुढे जी घटना येथे दिली जात आहे ती तशी हजारो वर्षांतून ऐसाद्या वेळीच घडत असली पाहिजे नि ती जीवाला देहांतरप्राप्ति आहे, मरणोत्तर जीवाला पूर्ण शक्तिसह देहापासून स्वतंत्र अस्तित्व असतें या गोष्टी निर्विवादपणे सिद्ध करणारी असल्यामुळे ती घटना या अुदाहरणमालिकेत अगदी शेवटीं अत्यंत निर्णायक म्हणून दिलेली आहे. ती घटना सेंटपीटर्सबर्ग येथे 'मेडिकल जर्नल' साप्ताहिकांत आली नि त्यानंतर 'फिलासफिकल अन्क्वायरर'मध्ये दिलेली आहे.

रशिया देशांत अुराल पर्वताचे अकावर वसलेले ओबर्न वा ओवेनबर्ग नांवाचे अेक नगर आहे. तेथें अेके वर्षी त्या नगराचा अब्राहिम नांवाचा अेक यहुदी व्यापारी तापानें अत्यंत आजारी होता. (हें वर्ष १८७४ आहे.) सेप्टेंबर ता. २२ ला अर्धरात्री त्याच्यापुढे अेक भयानक विचार-दृश्य अुत्पन्न होअून त्यामुळे त्याला फार कष्ट झाले नि तो घडपडूं लागला. तेथें जमलेल्या वैद्यांनीं त्याचा अंतसमय जवळ आला आहे असें सांगितले. कांहीं वृद्धांना बोलावून आणले. अंतिम प्रार्थना झाल्या-अंतिम दीप लावले गेले नि तो मेला असें ठरले. कांहीं वेळ बसा जात असतां नि अिकडे

त्याच्या अंतिम देहसंस्काराची सिद्धता होत असता त्याचे डोळे अुचडले. तो चोहोंकडे अत्यंत आश्चर्ययुक्त दृष्टीने निरीक्षण करून बघू लागला आणि त्यानंतर तो मनुष्य शोपी गेला. तेव्हां डॉक्टरने सांगितलें की, शोप लागली हें त्याचे आरोग्याचे दृष्टीने हितकर आहे. प्रातःकाल झाली. तो जागा झाला आणि भोंवताली कांही अुद्विग्नतेत नि कांही प्रसन्नतेत असलेली त्याची बायकामुलें तो जागे होण्याची वाट पाहत बसली होती, त्यांचेकडे पाहूं लागला. तो बरा होअून अगदीं चांगला जागा झाला असें पाहून त्याची पत्नी त्याचेकडे गरकून चिंताविमुक्ततेत आनंदितपणें त्याला मिठी मारावयाला पुढें झाली. परंतु त्या मनुष्याने तिला हातानें खूण करून दूर सारली आणि विचित्र भाषेत कांहीं वस्तु मागितली. ज्या भाषेत तो बोलला ती भाषा तेथें कोणालाहि समजणे शक्य नव्हतें. येथें हें सांगितलें पाहिजे कीं हा अब्राहिम रंगानें काळा, अुंच वाध्याचा नि कुबडा असून त्याचे डोळे काळेभोर, नाक लांब नि लांब काळी दाढी त्याला होती. तो अब्रानि भाषा नि काहीशी मोडकी तोडकी रशियन भाषाच काय ती जाणत होता. आता तो अशी काहीं विलक्षण भाषा बोल् लागला की, तेथे ती कोणालाच समजेना. डॉक्टर आले पण त्यानाहि ती भाषा समजू शकली नाहीं. जो जे बायकामुलें जवळ येअूं पाहत तो तो त्याना दूर ढकलून देत असे. अत्यंत भयकर तापाने तो वेडा झाला आहे असे डॉक्टर महाशयांनी विधान केलें. सर्व कुटुंबीय माणसाना निराशेने घेरल्यासारखे झालें. त्याच दिवसांत त्याचे पत्नीने आपले मातापितरास तेथे बोलावून घेतले होते. ते आले पण अब्राहिमने त्याना ओळखले नाहीं, त्याची भाषा जाणली नाहीं, अितर्केच नव्हे तर आपली भाषा येथें कोणीच कसे समजत नाहीं याचा त्याला राहून राहून संताप येत होता. अेक आठवड्यानें तो अंथरुणावरून अुठला तेव्हां त्याचे बायकोनें त्याचे अंगांत घालावयाचे कपडे आणून दिले. रशियाच्या त्या भागांत जसे कपडे वापरतात तसे ते कपडे होते. ते कपडे अुलटून पालटून चांगल्या प्रकारें परीक्षून पाहिल्यानंतर अेकाअेकी तो हसला. तो बाहेर पळावयाला पाहत होता. परंतु मंडळीनी त्याला बंडी वाजू नये म्हणून त्वरेनें दारें लावून घेतलीं. त्यामुळें त्याचा बाहेर जाण्याचा प्रयत्न विफल झाला. तेथें असलेल्या आरशासमोर

एकदा येतांच त्यानें आपल्या देहाचें स्वरूप पाहिलें: तेथें तो थोडा वेळ थांबला आणि अत्यंत आश्चर्य करूं लागला. आपल्या लांब दाढीला नि माकाला हात लावून अकाअकी हंसे नि लागलीच गंभीर चितेत निमग्न होती. हे पाहून भोंवतालच्या लोकांस फार विस्मय वाटे. त्याची स्त्री नि तिचे मातापिता ही विचित्र स्थिति पाहून परस्पराकडे पाहत आश्चर्य व्यक्त करीत. त्यांना वाटे की हा कांहीं अब्राहिम चार्को नव्हे-दुसरा कोणीतरी अपरिचित पुरुष आहे. परंतु अब्राहिमच्या डोक्यावर जन्मापासून दोन काळ्या रेषा होत्या; दोन महिनेपर्यंत ज्या डॉक्टरांनी चिकित्सा केली त्यांना सुद्धा शारीरिक खुणा त्याच असतांहि अब्राहिम चार्को विडकीच्या बाहेर पाहून नि सगळ्याकडे दृष्टी फिरवून आश्चर्य प्रकट करतो हे लक्षात आल्यानें विस्मय वाटूं लागला. त्याचे घरचे मंडळीने सरकारी डॉक्टर नि अंतर डॉक्टर मंडळी यांना बोलावण्याची समति दिली. सर्व मंडळी जमली, त्याची शारीरिक परीक्षा पुष्कळ केली नि शेवटी निर्णय दिला कीं मनुष्य तोच आहे. त्यानंतर त्याचे म्हणणे तरी काय आहे हे विचारण्यासाठी त्याला काही कागद दिले. त्याने त्या कागदावर कांही लिहून दाखविलें पण तें तेथे वाचणार कोण! नियमबद्ध नि स्वच्छ लेखन, शुद्ध लॅटिन लिपी पण भाषा मात्र अज्ञेय नि अगम्य. अब्राहिम याप्रमाणे लॅटिन लिपी कशी नि कोटून शिकला याचा कोणालाहि अलगडा होतीना. याप्रमाणें काही दिवस गेले. पुढें त्याला सेंटपिटर्सबर्गला विश्वविद्यालयात घेऊन जाण्याचा विचार ठरला. हेतु हा की तेथील डॉक्टरमंडळी नि विविधभाषाकोविदाकडून या कोड्याचा निर्णय लागेल. तेथें गेल्यावर तेथील विश्वविद्यालयातील प्रो. अर्ली यांनीं अब्राहिमचें बोलणें ऐकल्याबरोबर जाणलें की, ही अग्रजी भाषा आहे. कारण ते अंग्लिश जाणत होते. आपली भाषा जाणणारा मिळाला याविषयीं अब्राहिमला आनंद झाला नि प्रोफेसरशीं कांहीं वेळ बार्तालाप केला. प्रो. अर्लीनें सांगितलें कीं, अब्राहिम हा एक बुद्धिमान अग्रज आहे. परंतु बायको ह्याणाली कीं, अश्वराला स्मरून सांगा कीं माझा पति अग्रज कशानें झाला! अब्राहिमकडून त्याचें जीवनवृत्त प्रोफेसरनें ऐकलें कीं हा एक अनपढ यहुदी आहे. तरी त्यांचा विश्वास

येथीना. त्याने अब्राहिमला अग्रजित विचारले की 'तू कोण आहेस नि कोठून आला आहेस?'

अब्राहिम म्हणाला, "मी उत्तर अमेरिकेतील ब्रिटिश कोलंबिया येथून आलो आहे. माझे खरे निवासस्थान 'न्यू वेस्ट मिनिस्टर' आहे. मला एक पत्नी नि एक बालक आहे. परंतु मी या स्त्रीकडे कसा आलो हें एक परमेश्वराला माहित." प्रोफेसरने त्याचे बायकोला नि मुलाला दोघानाहि खोटे ठरविले नि ह्मणले की, तुम्ही या मनुष्याला काहीतरी धोका देऊन आणले आहात. प्रोफेसरने या गोष्टीकडे सरकारचे लक्ष वेधविले आणि अब्राहिमच्या कुलाची विचारणा त्याच्या आसपासच्या लोकांकडून सरकार द्वारा मुरू झाली. याप्रमाणे कित्येक आठवडे परिशोधन होत होते. परंतु त्या परीक्षेचा निर्णय काहीच लागला नाही नि हे गूढ गुप्त राहिले. ही एक आध्यात्मिक आश्चर्याची गोष्ट आहे. मानवी आत्म्याची दैवी प्रेरक शक्ति आहे. याचा अलुगडा होऊ शकत नाही असे डॉक्टर लोकानी मत दिले. अब्राहिम म्हणाला, 'माझे नाव अब्राहिम आहे. पण मी अब्राहिम चार्क नसून अब्राहिम दरहम आहे आणि मी माझ्या गावी जाऊन माझ्या कुटुंबात राहू इच्छितो. तो दिवस गेला, रात्र गेली, दुमरी सकाळ झाली तो स्त्रीने पाहिले की आपला पति आपल्या अथरुणावर नाही. तो नाहीसा झाला आहे. ही विचित्र नि अद्भुत घटना झार-रशियाचे सम्राट-याचे कानार्यंत पोहोचली. त्यांनी त्याचा ठीकठीक पत्ता लावण्याची आज्ञा केली. पण सर्व व्यर्थ. तो मनुष्य पुन्हा मिळाला नाही. शेवटी तो मनुष्य वेडा होता नि वेडेपणात तो नदीत बुडून मेल्या असा निर्णय लावून परिशोधकानी आपला गळा मोकळा करून घेतला.

१८७५ मध्ये प्रो. अर्लो हे सरकारी आज्ञेनुसार फिलाडेल्फिया येथे कांही कार्याच्या निर्णयार्थ गेले होते. तेथे त्यांनी वर्तमानपत्रात वाचले की, 'न्यू वेस्ट मिनिस्टर' मध्ये अशी एक घटना झाली आहे की, ज्यायोगे ब्रिटिश कोलंबियांत नि सीमाप्रदेशात एक मोठी खळबळ बुडाली आहे.. १८७४ च्या २२ सेप्टेंबरला दिवसा त्या नगरचा एक व्यापारी अत्यंत

मयंकर तापाने आक्रांत होऊन मरणमय अवस्थेत होता. त्यापासून वांचेल अशी कोणालाच आशा नव्हती. डॉक्टर लोकांनी सुद्धा त्याची आशा सोडली होती. परंतु रोगी पुन्हा वाचला आणि चांगल्या प्रकारे बरा झाला. परंतु आश्चर्यजनक हे की, जो अतम बुद्धिवान् अग्रज होता तो रोगी आजारीपणांत आपली भाषा विसरला नि जी भाषा तेथे कोणी बोलत नाही नि समजतहि नाही अशी भाषा बोलू लागला. शेवटी त्या नगरांतील अकाने ही अेक यहूद्यांची असभ्य-रानटी भाषा-आहे अंे सांगितलें. हा रोगी पूर्वी अेक सुदृढ मनुष्य होता. पण आतां अगदीं दुर्बल नि कुबडासा मनुष्य झाला आहे. त्याचबरोबर आपल्या स्त्रीला नि मुलाला ओळखेनासा झाला आहे. परंतु अुलट असें सांगतो की माझी स्त्री नि कांही मुलें अन्यत्र आहेत. त्या मनुष्याला वेडा समजत आहेत. पुढें कालांतराने पूर्वदेशाचा अेक प्रवासी आला. त्याची मुद्रा अगदी अिब्राहिमसारखी दिसत होती. तो म्हणतो की संबून (अेक जातीचें फल) विकणाऱ्या स्त्रीचा मी पति आहे. त्या स्त्रीशी, तिचा पति बोलत होता त्या भाषेत-अंग्लिशमध्ये-बोलत होता. परंतु नगरांत राहणारे त्या स्त्रीचे मातापिता त्याला ओळखीत नाहीत आणि तरीहि तो म्हणतो की मी या स्त्रीचा पति आहे नि या मातापितराचा पुत्र आहे. ती स्त्री विचारी मोठ्या संशयसंकटांत पडली आहे. मी काय करावें असा प्रश्न तिच्यापुढें अुभा आहे. ती वारंवार विचारते की हा पुरुष कोण की जो वारंवार पति असल्याचें निधून सांगतो आहे. ती त्याचे बोलणें अेकतें पण देहाचे रूप तें नमल्यामुळे यहूदी मुद्देचा हा माझा पति होअूं शकत नाही असे ती म्हणते. परंतु तो मनुष्य वारंवार तेच तें म्हणतो नि केवळ पतिपत्नीलाच माहित असलेल्या गुप्त गोष्टीहि खुणेंसाठी सागतो.”

प्रो. अर्लोंनें पूर्वघटना सर्व स्मरण केली आणि मानसशास्त्रीय रहस्याचा अुलगडा करण्याकरिता वेस्ट मिनिस्टरला जाण्याचा त्यानें निश्चय केला. सहा महिने पूर्वी ज्या यहूदी काळ्या मनुष्याला सेटपीटसबर्गमध्ये पाहिला त्याला तेथे गेल्यावर पाहून प्रो. अर्लोला फार आश्चर्य वाटलें. मग प्रोफेसर अर्लोंनें संबूनच्या व्यापाऱ्याला रशियांतील भाषेत विचारले कीं, तूं कोठून आलास? ‘मी ओवेनबर्गहून आलों’ असें त्यानें उत्तर दिलें.

प्रो. अर्लोन सेंटपीटसंबगंमध्ये जी यहूदी बाजी भेटली होती तिचें नांव सांगितलें नि त्याचें नांव विचारलें. तेव्हां तो म्हणतो, “मला हे अब्राहिम दरहॅम म्हणतात पण मी तो नाहीं. मी अब्राहिम चार्की आहे. अर्लोन पाहिलें कीं दोघांचे शरीरांत मुळीच बदल झाला नाहीं अकजण लहान, घट्टाकट्टा आहे; नि दुसरा सडपातळ, अच नि काळ्या रंगाचा आहे. तेव्हां शरीरें तीच पण जीव मात्र परस्पर देहांतरित झाले आहेत असें पुष्कळ विचारांनीं निश्चित ठरविलें.

ओवेनबर्ग नि न्यू वेस्ट मिनिस्टर यांच्यांत अंतर २००० मैलांचें आहे. एक गोष्ट ध्यानांत घेतली पाहिजे की सप्टेंबर ता. २२-१८७४ च्या अर्ध्या रात्री दोन्हीही व्यक्ति जीवनमृत्यूच्या सीमेवर अभ्या होत्या. परस्परांचे जीव मरण न पत्करतां जीवन स्वीकार करते झाले. पण त्याच देहांत प्रवेश न करतां वा न होनां दुसऱ्या देहांत प्रत्येकानें प्रवेश केला आणि याप्रमाणें मरणानंतरच्या पुनर्जन्माचें एक निर्विवाद अुदाहरण मिळाल्यासारखें झाले. ही दोन्ही नगरें अगदी एकमेकांच्या समोर आहेत. पृथ्वीच्या दोन बाजू-कडील सरळ रेषेंतील बिदूर ही दोन्ही नगरें असून ज्या वेळी एक्या स्थलीं रात्री १२ वाजतात त्याच वेळी दुसऱ्या स्थली दुपारचे १२ वाजलेले असतात. चार्की रात्री जन्ममरणसमर्थें होता तर त्याच वेळी दुपारी १२ वाजतां दरहॅम मरणशकेंत सांपडला होता. या गोष्टी विचारांत घेण्यासारख्या आहेत. (आय मॅगझिन ऑक्टोबर सन १८८५).

विज्ञानवाद्यांचे ‘रासायनिक परिणामानें उत्पन्न होणारा जीव’ हें म्हणणें गृहीत धरलें तर त्या कल्पनेनें वरील अुदाहरणाचा अुलगडा मुळीच होअू शकत नाही. चार्की हा अशिक्षित, यहूदी भाषा बोलणारा आणि सामान्य बुद्धीचा माणूस होता. चार्कीचा हा जीव अशा कोणत्या रासायनिक प्रक्रियेनें एकदम दरहॅमच्या बुद्धिवैभवाने, अज्ञातभाषाज्ञानानें, स्मृतीनें, कल्पनांनी, भावनांनी, नातेवाहिकांच्या संबंधांनी अकाअकी दरहॅमसारखा बनला नि अुलट दरहॅमची बुद्धिमत्ता, भाषाज्ञान अित्यादि सामर्थ्ये कोणत्या रासायनाच्या फरकानें नाहीशीं होअून तो स्वतः अशिक्षित, अडाणी,

यहुदी भाषा बोलणारा नि स्वतःला चार्को समजणारा यहुदी बनला ? या अुदाहरणात जडवाद्यांच्या कोणत्याहि कोल्हाट्या अुड्यांनी अुलगडा केल्याचा आव आणता येण्यासारखा नाही. मागच्या इतर बुद्धिवादाच्या गोष्टी, जडवाद्यानाहि मान्य कराव्या लागणाऱ्या संवेदना-सकल्प शक्तीचे अस्तित्व, असामान्य बुद्धिमत्ता वा कलानैपुण्याने निघणारे निगमन नि पूर्वजन्म-स्मृतीची अुदाहरणे ही सर्व अगदी मोडून देऊन अवढे अेकच अुदाहरण जरी प्रामाणिक नि चिकित्सक बुद्धिवाद्यांच्या पुढे ठेवले तरीहि जीवशक्ति ही जडाच्या रासायनिक प्रक्रियेचा परिणाम नसून ती चिन्मय, म्वतत्र आणि निमित्तानिमित्ताने जडाचा संग्रह करीत त्याला राववून घेणारी सजानी शक्ति आहे हें मान्य करणें भागच पडेल

१८ स्पष्टीकरणार्थ आन्धान करणाऱ्या कांहीं विशेष घटना

(१) हरिद्वारचा अेक कुत्तेवाला साधू ह्मणून ओळखल्या जाणाऱ्या साधूच्या जवळ अेक घड्याळ मापडलें. ते चोरीचे असल्याचे आरोगावरून त्याला चार दिवसांची शिक्षा झाली होती. तो तुरुंगात गेल्यावर त्याचा सीअर नावाचा कुत्रा त्या तुरुंगाचे दाराशी बसून राहिला. त्याने १॥ दिवस कांही खाल्ले नाही. जेव्हा त्याला तुरुंगात त्याच्या धन्याजवळ नेले आणि त्या साधूने त्याला आपले हाताने भाकरी दिली तेव्हा त्याने ती खाल्ली त्याचेजवळ अेक वानरहि होते. तो चार दिवसांनी सुटल्यावर त्या कुत्र्याची नि त्या वानराची भेट झाली आणि चार दिवसाच्या वियोगाने जणू दुःखित झालेले ते दोन जीव प्रेमभावाने वेडे होऊन अेकमेकाचे तोंडात तोंड घालीत अेकमेकाला भेटू लागले.

२ गोहट्टी आसामजवळ वारपेटा गावी अेक साधू ९० वर्षांचे वयांत वारले त्याचे शवदहनस्थली बांधलेल्या वृंदावनाजवळ अेक महाविपारी साप बसलेला दिसला. त्या सापाला तेथून काढून लावण्याचा प्रयत्न त्या साधूच्या शिष्यांनीं पुष्कळ केला. पण तो तेथून हालेना अथवा त्या त्रास देणाऱ्या-वर तो रागहि दाखवीना. येणारे जाणारे त्याला त्रास देत असत. कांहीं

कांहीनी तर त्याला ढकलून देण्यालाहि कमी केलें नाहीं. पण आश्चर्य हे कीं तो साप अत्यंत निरुपद्रवी, क्रोधहीन, अहिंसात्मक साधूप्रमाणें विलक्षण अप्रतिकारी बनून तेथें राहिला.

हा साधू पूर्वी सुप्रसिद्ध शिकारी होता. पण पुढें त्याला आपल्या वृत्तीचा पश्चात्ताप होऊन त्याने साधुवृत्तीनें आयुष्य व्यतीत करण्याचें व्रत पत्करलें होते. हिंदुस्थानांतील सर्व तीर्थस्थानांच्या नि पवित्र क्षेत्रांच्या यात्रा करून शेवटी तो साधु आपल्या जन्मग्रामी आश्रम बांधून राहिला होता आणि त्याने पूर्वी भाकित केल्याप्रमाणें सांगितल्या दिनशी नि वेळी आपला देह सोडला.

३ ग्वाल्हेर सस्थानातील शिरपुर जिल्ह्यात एका गावी (गांवाचें नांव ध्यानातून गळाले) तेथील एका देवळांत अेक दिवशी १५ फूट लांबीचा नि एक फूट घेरीचा प्रचंड सर्प शिरला. देवळांत असलेल्या मडळीची सर्पाच्या या आगमनामुळें भयाने अगदी गाळण अडून गेली आणि सर्व गोधळ अडाला. त्या देवळांत राहणारे अेक सन्यासी जनार्दनस्वामी हे त्या सापाजवळ जाऊन ह्मणाले, 'महाराज ! आपणाला श्री गीता अैकावी अशी अिच्छा असेल तर कृपा करून वेटीळें घालून मुखानें नि स्वस्थपणानें बसावें. हा आपला दास आपणाला आनंद व्हावयासाठी गीता मोठ्यानें अैकवील.'

त्या सर्पानें ते अैकलें. विनति केल्याप्रमाणें वेटाळें घालून तो बसला. चार अध्याय वाचले गेले. तो सर्प पूर्ण अवधानपूर्वक अैकत बसला होता आणि लागलाच अेकाअे ही नाहीसा झाला. त्या देवळाच्या पुजाऱ्यानें देवळांत नि देवळाच्या सर्व खोल्यांत नि अनंतर पूर्णपणें शोधलें. पण तो साप कोठेहि आढळला नाही.

४ नद्याल गावी अेक सहा वर्षांचा मुलगा आहे. विविध रंगी असलेल्या अेका अत्यंत विषारी सापावर त्याचें फार प्रेम आहे. तो त्याचा नित्याचा स्नेही, सवंगडी नि क्रीडाबधु आहे. त्या सापावर त्या मुलाचें अितकें अत्यधिक प्रेम आहे कीं, कोणी त्या सापाला कांही अपद्रव देण्याचें वा मारण्याचें नांव काढलें न काढलें तोंच तो काकळतीनें विनवितो कीं, तो माझा भाऊ आहे. तुम्ही त्याला माराल तर मीहि मरेन.

त्या मुलाच्या कपाळावर संपंफणा असल्यासारखी जन्मतः खूण आहे. तो सर्प अनपेक्षितपणें कोठून तरी अेकाअेकीं अुपस्थित होतो आणि त्या मुलाला विळखा घालून त्याची सोबत करतो. तो मुलगाहि त्याला दूष पाजून त्याला गोंजारीत त्याचे लाड करीत बसतो. त्या मुलाला सापाचें भय वाटत नाही, अितकेंच नाही तर त्याचे संगतीत त्याला आनंद होतो आणि तो मुलगा त्या सापाशीं कांही विशेष पध्दतीच्या भाषेंत बोलतहि असतो. आजीबापांनीं त्या सापाला टाळण्यासाठी अनेक वेळां घरे बदलली. पण हा साप त्या मुलाला भेटावयाला जेथें जेथें बिऱ्हाड जातील तेथें तेथें नेमका अुपस्थित होतो हा वृत्तान्त टाभ्रिम्मच्या बातमीदाराकडून टाअिम्सला मिळून तें वृत्त ता. १९-२-३४ च्या अकी प्रसिध्द झालें आहे

५ सिध प्रांतांत शेखपुराजवळ मंडीमधील देवाला वाहिलेला अेक बैल नि त्या गांवातील अेक कुत्रा याचे परस्परांमध्ये फार दिवसांची मैत्री होती. ते परस्पराचे अेकनिष्ठ मित्र होते. त्यांचें खाणें, पिणें, बसणें, अुठणें अेकत्र होत असे-कोणीहि कोणाला विसरत नसे. आपल्या मित्राला वाटेकरी केल्यावाचून अेखादा चागला पदार्थ त्यापैकी कोणीहि खात नसे. कुत्र्याकडे कोणी दुष्ट बुद्धीने पाहूं लागला तर बैल त्याचा समाचार घेअी आणि बैलाला कोणी त्रास देतोसा वाटला तर कुत्रा त्याला सतावून सोडी. अशा प्रकारें हा अकृतिम स्नेह दोघांमध्ये राहून बराच काळ लोटला. पण ही अितरांना कोणत्याहि प्रकारें त्रास न देणारी, निरुपद्रवी नि त्यांना परस्परांना अतीव आनंद देणारी मैत्री कांहीं दुष्टबुद्धि माणसाना पाहवली नाही आणि यांची जोडी फोडावयाची अशा कांहीं राक्षसी आनंद अुपभोगणाऱ्या नराधमांनीं अनेक खटपटी चालविल्या कुत्र्याला मोठ दाखवून बैलापासून फोडावा वा बैलाला मोठ पाडून कुत्र्यापासून वेगळा करावा म्हणून हवे तसे निरनिराळे प्रयत्न केले तरी त्यांचें जुग फुटलें नाही वळूला कांहीं भाकरी वा खाय पदार्थ दिला तर वळू स्वतः खाअून कांही भाग कुत्र्याला ठेवी नि कुत्रा मागून खाअून संतुष्ट होअी. कुत्र्याला कांही पदार्थ मिळाल्यास आपल्यातील अुरवून बैलाला देअी. शेवटीं ती जोडी कोणत्याहि अुपायानें फुटत नाही असें पाहून अेका नीचानें कुत्र्याला गोळी घालून ठा

यारलें या अमेद्य दुकलीतून मित्रप्रेमी कुत्रा मरून पडला. बैलाला अति दुःख झालें. त्यानें अन्नपाणी वर्ज्य करून त्या कुत्र्याचे प्रेताजवळ ठाण मांडलें. तीन दिवस अन्नपाण्यावाचून तो बैल तेथें त्या कुत्र्याचे प्रेताजवळ अुभा होता. हें दुःखी समाधान सुध्दां लाभून देण्यासाठीच जणू काय तेथील दुष्ट लोकानी त्या बैलाला तेथूनहि हुसकण्याचें काम चालू केले. तेव्हां जसें कांही मित्रप्रेमार्थ मित्रमरणाचे तीन दिवसाचें अशीच्य संपवून आपल्या मित्रघातकी दुष्ट मनुष्यप्राण्यांच्या राक्षसी अपराधाचा प्रतिशोध-मूड-घेण्यासाठी म्हणूनच की काय त्यानें अुरूप धारण केलें. त्याने लागलीच समीपच्या मनुष्यावर आक्रमण करून भयकरपणे घायाळ केलें. तो अत्यवस्थ स्थितीत रुग्णालयात पाठविला गेला. आणखी ५-१० लोकाना त्यानें घायाळ केलें नि आपल्या मित्राच्या हत्येचें अुट्टें काढून त्याची अनुरक्रिया केली. शेवटी तीव्रावेगी दुःखाने सतप्त झालेल्या बैलालाहि अेकाने नेम धरून गोळी मारली आणि तो बैल आपल्या मित्राच्या भेटीला परलोकी निघून गेला. बैल मृत्युमुखी पडला.

६ फेरोजपूर (युक्तप्रातात). अेका ९ वर्षांच्या नदीचे अंगी काही विरुक्षण शक्ति प्रकट झाल्या आहेत त्याला चोर ओळखणें, सरकारी अधिकारी ओळवणे, त्याला न कळतां पैसे, निर्झरिणी (फाअुंटन पेन) आदिक वस्तु गुपचुप ठेवून त्या कोणाजवळ आहेत हें सांग म्हणताच नेमकें जाअून त्या वस्तुजवळ असलेल्या लोकाना ओळखणें (जाअून पकडणें), या गाप्टी आश्चर्यकारीपणे तो नंदी करतो. महमद अकबर म्हणून तेथील ऑनररी मॅजिस्ट्रेटनें त्या नदीला 'माझा अेक सिव्हिल सर्व्हंट स्नेही आहे तो ओळख' असे म्हणताच तो नंदी सरळ त्या गृहस्थाकडे गेला नि आपलें तोंड त्यानें त्या माणसाला लावलें. पुढें त्याचे डोळे बांधून नंतर त्याला अशाच प्रकारें आणखी निरनिराळ्या माणसांच्या ओळखी काढावयास सांगतां त्यानें डोळे बांधले असतांहि न चुकतां त्या सगळ्या माणसांना ओळखलें. त्या नदीचा पहिला धनी पोलिसांमधील अेक जण होता. पण त्या नंदीच्या अंगच्या या असमान्य शक्तिप्रकटनामुळें त्यानें तो नंदी अेका देवळाला अर्पण केला होता. त्या नंदींत अितर बैलांहून अेका गोष्टीव्यतिरिक्त अधिक कांही

खूण नव्हती. त्याचे कपाळावर अेक मांसाचा मोठा गोळा आलेला होता. यावांचून अितर बैलांत नि या बैलांत कांहीच अंतर नाही. याची अुंची फार नव्हती. अगदी लहानशा बुड्या बैलाप्रमाणे आहे. अंग्लंडचे राजे जॉर्ज यांचे राज्यभिषेक प्रसंगी हा विलक्षण बैल अंग्लंडमध्ये त्याचे चमत्कार दाखविण्यासाठी नेला असल्याचे प्रसिद्ध झाले होते.

साधूवरील कुत्र्याची निष्ठा आणि कुत्रा नि वानर याचें स्नेहदृश्य; साधूच्या वृंदावनाजवळ साधूवरील निष्ठेप्रोत्थर्थ हिमावृत्ति सोडून सपचिं स्तब्ध बसून राहणे, बैल नि कुत्रा याची मनुष्याचे मित्रप्रेमालाहि लाजविणारी मैत्री—सख्यत्व; नि बैलाचे अगी असलेले अद्वितीय असे अतींद्रिय ज्ञान; अशा विलक्षण दृश्यासारख्या घटना याविषयी थोडेसे विवेचन करणें अत्यवश्य आहे. मनुष्याप्रमाणेच अितर प्राण्यांना आहारनिद्राभय-मैथुनादि गोष्टी सर्वसामान्य आहेत आणि मनुष्यहि जेव्हा केवळ याच वृत्तींना वश होअून या नैसर्गिक वृत्तींना आळा घालणे—या नैसर्गिक, स्वार्थी वृत्तीवर ताबा चालवणे आणि त्याचा निग्रह करण्याचे कार्य करणे हे करू शकत नाही वा करीत नाही तेव्हा आपण अशा मनुष्याला पशुकोटीत घालतो याचा अर्थ असा की, पशुकोटीतल्या प्राण्यांना या वृत्ति नि तदनुषंगिक कामेच्छेमुळे मादीविषयी नि लहान असलेल्या अपत्याविषयीचे सामान्य प्रेम येवढ्याच गोष्टीचा प्रभाव त्यांच्यांत असून याहून वरचढ नि प्रकर्ष पावलेल्या अुदात्त वृत्तीचा त्याचे ठायी पूर्ण अभाव असतो. मुंग्या, मुंगळे, मधमाशा, घोडे, हत्ती आदिक कांही लहान मोठ्या प्राण्यात अुदात्त नि अुत्तम गुणांचा नि बुद्धीचा त्याच प्रमाणात प्रकर्ष झालेला असतो पण साप, बैल, आदिक सामान्य प्राण्यात नि विशेषतः सापांत स्वार्थनिरपेक्षता कधीच दिसून येत नाही. त्यातूनहि सर्पाचा दुष्ट स्वभाव तर सर्वप्रसिध्दच आहे. निर्विषारी सर्प सुध्दां क्रोधाळतो, चावा घ्यावयाला धावतो आणि साधल्यास विळखा घालून ठार मारतो. स्वभाव परिवर्तन होणें, मूलस्वभाव सोडून अमदी तद्विपरीत श्रेष्ठ प्रतीचें वर्तन करूं लागणें, यासाठी जें अेक विलक्षण मनोर्ध्व लागतें, जी निग्रहणशक्ति नि प्रचंड अिच्छासामर्थ्य लागतें तें अत्यंत प्रगत अशा मनुष्यप्राण्यामध्येंहि क्वचितच आढळून येतें. ती निश्चयशक्ति,

स्वभावपरिवर्तन वा स्वभावनिग्रहणशक्ति सापासारख्या स्वभावदुष्ट प्राण्यांत आढळून त्याच्याकडून ती अेकनिष्टपणें नि अप्रतिकार व्रत स्वीकारून दाखविली जावो, ज्या अेकनिष्ट भक्ति-प्रेमासाठी आपण मनुष्यालाहि श्रेष्ठ ठरवितो तसले अप्रतिम प्रेम वा भक्तिसामर्थ्य सापात-बैलकुच्यांत दिसून यावें; हें विलक्षण आहे समानशीलात सख्य-अकृत्रिम निर्व्याज्य प्रेम-क्वचित् प्रसंगीं नि तेहि मनुष्यातच प्रकट होअू शकते. पण बैल नि कुत्रा याच्यात समान-शीलत्व कोठेहि नाही वा कुत्रा-वानरांत ते दिसून येत नाही आणि हे प्राणी मनुष्यवर्गाचे नमून पशुवर्गीय आहेत. तेव्हां अुच्च प्रेमाची अुत्पत्ति याच्यांत शक्यच नमावी. पण वरील अुदाहरणात, विशेषतः बैल नि कुत्रा याचे प्रेमाचे अुदाहरणात ते अत्यंत आश्चर्यकारीपणाने दिसून आलें आहे. हा अिनका अद्वितीय ऋणानुबंध या दोन विजातीय पशूमध्यें कां अुत्पन्न व्हावा? त्याचप्रमाणे ६ वर्षांचे मुलाचे अुदाहरणातील मुलाचे डोक्यावर नागफण्याची खूण, त्याचे सापाला भाअू ह्मणणे, त्याचे अेकमेकांवर अत्यंत प्रेम, त्याचे काही विशेष प्रकारच्या भाषेत बोलणे चालणें अित्यादि गोष्टीचा अुलगडा आणि त्यांच्या या लोकविलक्षण जोडीत ज्या अद्वितीय प्रेमासंबंधीचें स्पष्टीकरण करण्यास कठीण जाणारा ऋणानुबंध याचें कारण काय असावें? त्याचप्रमाणे शेवटी दिलेल्या नदीच्या अुदाहरणातील नंदीच्या अंगी दिसून यणाऱ्या ज्या अद्वितीय शक्ति अत्युन्नत मनुष्यप्राण्यातहि योगादिक वा तन्मम आत्ममोहनविद्या (self hypnotism), दिव्यदृष्टि (clairvoyance) आदिकाच्या अभ्यासावाचून मिळू शकत नाहीत त्या तसल्या शक्ति पशुकोटीतील अेका प्राण्यांत प्रकट व्हाव्यात याला जडवाद्याचा निसर्ग कारणीभूत कसा होअू शकेल? प्रेमवर्धन परस्परसहवासाच्या दीर्घ-कालीनत्वाने नि दोन्ही मनांच्या अुदात्ततमतेच्या योगेंच शक्य आहे. मापस-शास्त्रदृष्ट्या ठरणार्या या कार्यकारणभावाचा मागमूसहि साप-साभूत, बैल-कुत्रा वा मुलगा-साप या अुदाहरणांत दिसून येत नाही. मग प्रेमाची ही पराकोटी त्यांच्यात निर्माण झाली ती वरील मानसशास्त्रदृष्टीनें ठर-णाऱ्या कारणांवाचून झाली असें मानतांच येणार नाही. अर्थात् हा त्या अुदाहरणांतील जीवांचा सहवास या पशुकोटींत झाला नसून त्या पूर्वीच्या

समंजस जन्मकालींच झाला असला पाहिजे असें मानल्यावांचून गत्यंतरच नाही.

या नि अशाच कधी कधी घडून येणाऱ्या घटनांमध्ये दिसणाऱ्या ऋणानुबंधाचें आणि अतींद्रिय शक्तिप्रकटनांचें स्पष्टीकरण पूर्वजन्माजित कारणांव्यतिरिक्त अंतर कोणत्याहि कारणांनीं समाधानकारकपणें होणें शक्य नाही. केवळ पूर्वजन्मीच्या ऋणानुबंधाचे घागेदोरे नि पूर्वजन्माजित शक्ति असल्याचें कारणच असल्या अुदाहरणाचें कोडें अुलगडण्यास समर्थ होअील—अंतर कारण असणें शक्य नाही.

१९ सत्यपरिशोधक वैज्ञानिकांकरितां आणखी अेक क्षेत्र

पुस्तकारंभी सांगितल्याप्रमाणें जगाच्या जड नि चेतन या विभागापैकी जड हें सर्वस्वीं परतत्र नि चेतन हें पुष्कळ अंशी स्वतंत्रपणाने अस्तित्वात असतांना दिसून येतें. हें जगत् मूलारंभी जड होतें, मध्यतरी चेतनाचा भास होत असला तरीहि तें जडच आहे नि अंतीहि जडस्वरूपांतच विराम पावणार आहे असें मानणाऱ्या जडवाद्यांच्या मते जगामध्ये अिच्छास्वातंत्र्य असल्याचा जो भास होतो तो भ्रमात्मक आहे. सर्व कांही निसर्गाच्या नियमानें बद्ध आहे निसर्गाच्या भौतिक नियमानुसार सर्व घडामोडी गणित-शास्त्राच्या निश्चित गणिताप्रमाणें सर्व कांही ठराविक वेळी ठराविक रीतीने ठराविक स्वरूपांत ठराविक घटना घडावयाच्या असें ठरून गेलें आहे. तेथें स्वतंत्रतेला जागाच नाही. अिच्छा होते ती पूर्वं घटनांच्या नियमित परिणामांनींच होते ती होणें वा न होणें कोणाचे स्वाधीन नाही. अमुक गोष्ट स्वाधीन वाटते तो वेडेपणा आहे. जगांतील प्रत्येक वस्तु अत्यंत सूक्ष्मतम अणुपरमाणूपासून तो महान प्रचंड गोलापर्यंत सर्व कांही निसर्ग-नियमानुबद्ध, परतंत्र असें असल्यानें स्वातंत्र्याचा लवलेशहि या जगात अस्तित्वांत असणें शक्य नाही. सर्वांनी या अपरिहार्यतेनें पारतंत्र्यांतच राहिलें पाहिजे. असा निर्घृण नियतिवाद (fatalism)—जडात्मक निरपवाद दैववादच—जडवाद्याला. स्वीकारावा लागतो. जडशास्त्रशिरोमणि जर्मन

विज्ञानशास्त्री याला हाच दैववाद वा नियतिवाद स्वीकारावा लागला आहे. पण जगाचा अनुभव नि अंतःकरणांतील मनोमयतेची साक्ष ही अेक क्षणभरहि या मनाचा वा कल्पनेचा स्वीकार करावयाला सिद्ध नाहीत. हा नियतिवाद पत्करणारा हेकेलच पुढे जगाच्या मूलकारणाच्या निश्चित स्वरूपाच्या वर्णनाचा वा स्वरूपज्ञानाचा प्रयत्न करीत असतां हुताश होअून ह्मणतो की, 'हे प्रश्न सुटण्यासारखे नाहीत. तेव्हां तो मार्ग सोडून देअून त्याचा लाभ आपण करून घ्यावा'. या वाक्यात स्वतः काय करावे वा करूं नये याचा निश्चय ठरवून अेक गोष्ट सोडून देणें नि दुसरी करावयाचा संकल्प करणें ही गोष्ट जणू काही आपल्या स्वातंत्र्यातील नि आपणावर अवलंबून असणारीच असलीच पाहिजे अणा प्रकारे बोलत आहे. नियतिवादांत विधिनियेध नाहीत. कारण प्रत्येक गोष्ट अपरिहार्यतेने घडणारच मग 'हें करावें नि ते करूं नये' असे सागण्यात काय अर्थ अुरतो ! पण वरीलप्रमाणें निर्घुण नियतिवाद प्रतिपादून पुढे त्याच श्वासांत 'काय करावें—न करावें'चें स्वातंत्र्य आपणाम आहे हे अुजत बुद्धीनेच जणू जाणल्यासारखें होअून नियतिवादी हेकेल विधिनियेध दाखवीत आहे. हे ध्यानांत घेतां चुकल्या नि भ्रामक युक्तिवादाचे फेऱ्यात सापडून वद्धीने जडवादाचा स्वीकार करीत निर्घुण नियतिवाद वा दैववाद जरी आपले डोक्यावर लादून घेतला तरी त्यांतील निच्छक्ति—वा जीवशक्ति बुद्धीचे चाळे चालत असतांच तिच्याद्वारा नि तिच्याकडून आपल्या स्वातंत्र्याचे अुद्धोषण करीत असते हे ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहे

प्रकाश—अंधकार, अुण—शीत, ज्ञान—अज्ञान, सजीवता—निर्जीवता ही प्रतिद्वंद्वितादर्शी द्वंद्वे अस्तित्वात आहेत. यांची रूपा घन—ऋण स्वरूपाची असतात. अेक प्रकार अेका वस्तूचें निश्चित नि पूर्ण अस्तित्व नि दुसरा प्रकार अस्तित्वाचा शक्यतम स्थितीपर्यंतचा लोप अशी ही वस्तुस्थिति असते. प्रकाश जसजसा कमीकमी होत जातील तसतसा अंधकाराचा प्रभाव पडूं पाहतो. प्रकाश अत्यंत थोडा—आपल्या डोळ्यांना दिसणार नाही—अितका झाला कीं त्याला आपण अंधकार ह्मणतो. आपणाला भारात असलेला अंधकारहि अितर कांही प्रण्यांना अंधकार नसतो. प्रकाशाचा

अत्यंताभाव शक्यच नाही. तद्वतच पुढील द्वंदांची स्थिति आहे. सजीवता-निर्जीवता या द्वंद्वामध्ये सुद्धा हीच स्थिति दिसते. सजीवतेत स्वेच्छा-स्वातंत्र्य प्रकट होऊन क्रियाशीलता प्रकर्षाला पोहचू शकते. अगदी जडवस्तु-पेक्षां वृक्षलतादिकात सजीवतेला बाव अधिक मिळून आणि जडावितकी क्रियाहीनता न राहता त्यांच्यात क्रियाशक्तीचा विकास अधिक झालेला असतो. या अुद्भिज वृक्षलतादिकांहून वरिष्ठ प्रकारच्या स्वेदज, अडज, जारज सृष्टीत कीटादि पक्षादिकात नि पशवादिकात जीवनशक्तीचे अधिकाधिक प्रकटीकरण शक्य होऊन क्रियाशक्तीची विविधता नि श्रेष्ठता अधिक प्रकट होते. मनुष्यप्राण्यामध्ये मनबुद्ध्यादिक अधिक सूक्ष्म साधने मिळताच जीवशक्तीच्या अधिक श्रेष्ठशक्ति व्यक्त होऊ लागतात मनुष्यामनुष्यामध्येहि या मनबुद्धीच्या कमी अधिक विलसनाचे मानाने कमी अधिक श्रेष्ठ प्रकारच्या जीवशक्ति प्रकाशतात. हे लक्षात घेता जीवशक्तीला जसजशी अधिकाधिक साधने मिळत जातात तसतशी ती शक्ति अधिकाधिक प्रमाणान आपल्या स्वतंत्र बिच्छेनुसार शक्ति प्रकट करू लागते असे दिसते. जसजशी जीवशक्ति वा चैतन्यशक्ति आपल्या शक्तीचे अधिकाधिक प्रकटन करू शकते त्या त्या मानानें तिचे पारतंत्र्यपाश तुटून जाऊन स्वतंत्रताव्यक्तीकरणाला ती समर्थ होते. तिची क्रियाशक्ति वाढलेली असते. अलुट ही चिच्छक्तिप्रकटीकरणाची साधने जसजशी कमी होतात तसतशी तिच्या स्वातंत्र्याला आळा पडल्यासारखा होऊन क्रियाशीलताहि शून्याजवळ येऊ लागते. यावरून असे दिसून येऊ शकते की क्रियाशीलता नि स्वातंत्र्यप्रकटीकरण ही जीवशक्तीची-चित्शक्तीची नैसर्गिक वा स्वाभाविक गुणवत्ता आहे. जेथे जेथे क्रियाशीलता नि स्वातंत्र्य प्रकटीकरणाचा क्रिण दिसून येतील तेथे तेथे या जीवशक्तीचा-चैतन्यशक्तीचा-निश्चित वास आहे अमें समजण्याला चिंता नाही. प्रकाशाचा आपल्या डोळ्याला न दिसण्यावितका कमीपणा ह्याणजे प्रकाशाचा पूर्ण अभाव नव्हे हें जसे खरें तसेच जीवशक्तीची अव्यक्तता ह्याणजे जीवशक्तीचा अस्त्यताभाव नव्हे हें आपण लक्षात घेतले पाहिजे. जडामध्ये स्वेच्छाप्रेरित शक्ति मुळीच नसते; सर्वस्वी निष्क्रिय, सर्वस्वी परतंत्र नि ह्याणून पूर्णत्वानें जड अमें

जडवत् दिसणाऱ्या पदार्थांना आपण ह्याणत असतो. पण जड मानलेल्या पदार्थांत मुद्धां क्रियाशीलतेचा—स्वेच्छास्वातंत्र्याचा नि ह्याणूनच जीवशक्तीचा अत्यंताभाव असतो असें मानता येणार नाही. कारण तेथेहि आकर्षण—प्रतिसारणरूपी क्रिया अस्तित्वात आहेच नि विज्ञानशास्त्र्यांनाहि या आकर्षण—प्रतिसारण क्रियेच्या पाठीमागे सवेदनाशक्ति नि सकल्पशक्ति वा अिच्छाशक्ति (will and sensation) निश्चित आहेत, असें मानावे लागतेच. तेव्हा जडवत्ता ह्याणजे चिच्छक्तीची ऋणावस्था वा सूर्प्तावस्था नि सजीवता ही चिच्छक्तीची—जीवशक्तीची—धनावस्था वा जागृतावस्था आहे असेंच ह्याणावे लागेल. जसजशी चिच्छक्ति वा जीवशक्ति अधिकाधिक प्रमाणांत प्रकटनसामर्थ्यसंपन्न होते तसतशी ती जडाला अधिकाधिक प्रमाणात आपल्या स्वाधीन करून घेअू शकते—जडावर सत्ता गाजवू लागते असे आपण पाहतो. कोणीही स्वतःच स्वतःचा बंदी झाला असें आपणाला म्हणता येत नाही. त्याला स्वतंत्रता असें आपण म्हणतो. जडच जडावर सत्ता चालवू शकत नाही असे आपण पाहतो नि म्हणून तें स्व—तंत्र नाही पर—तंत्र आहे असे आपण म्हणतो. जडावर दुसरा कोणीतरी सत्ता चालविणारा असला पाहिजे तरच आपण जडाला परतंत्र म्हणू शकू. जडाचा रासायनिक परिणाम जडावर स्वतंत्रपणे सत्ता चालवू शकतो असे म्हणणे म्हणजे अर्थशून्य शब्दावली अुच्चारण्यासारखे आहे.

जीवशक्ति ही स्वतंत्र आहे. ती जडाचा रासायनिक परिणाम नाही नि ती जीवशक्ति स्वतंत्रपणे जडावर सर्वस्वी सत्ता चालवू शकते—आपल्या अिच्छेप्रमाणे वाटेले ते करू शकते—जडावर अवलंबून राहण्याची आवश्यकताहि ठेवीत नाही अितकी स्वतंत्रपणे ती असू शकते याची काही निविवाद पुराव्याची अुदाहरणे देअून ती गोष्ट कशी सिद्ध होते ते पाहू. या अुदाहरणांतहि दोन श्रेणी आहेत—मनबुद्धीच्या आश्रयाने त्यांच्या प्रचंड अिच्छाशक्तीच्या जोरावर जीवशक्ति ही स्वतंत्र शक्ति असल्याचें पटविण्यासारखी अुदाहरणे नि मनबुद्धि साधनांचा अुपयोग करून मनबुद्धिसहित देहावर नि बाह्य जड चेतन जगावर आपल्या चिन्मय स्वरूपाचे प्रभावार्ने सत्ता चालविण्याची शक्ति प्रकट करून चिन्मयशक्तीच अत्यंत श्रेष्ठ नि स्वतंत्रपणे

अस्तित्वांत असणारी ज्ञानवान् शक्ति आहे हें सिद्ध करणारीं अुदाहरणें—असे दोन विभाग करून पहिल्या प्रकारचीं अुदाहरणें आधीं घेऊ.

प्रचंड अिच्छासामर्थ्याचे द्वाग स्वतंत्र अिच्छक्तीचें प्रभावदर्शन.

यात्रिक युगात यत्रकलेची परमावधि होत चाललेली आहे, अनेकशः प्रचंड नि शतश सूक्ष्म यंत्रे अस्तित्वांत येन आहेत, जणू कांही जिवंत जीवच आपणापुढे विविध दृश्ये अुभी करीत आहेत, असले देखावे अुत्पन्न होण्यापर्यंत यंत्राची वाढ झाली आहे. या यंत्राची गोष्ट पाहता असें दिसून येते की कांणत्याहि यंत्रान अेखादा गिळ्या निसटला, अेखादा दाता मोडला, अेखादे चाक आपल्या जागेवरून सरकलें की ते यंत्र चटदिशी निरूपयोगी, कार्य करण्यास अममर्थ होअून बसते. केलेली व्यवस्था नीट असेपर्यंत दिलेल्या गतीच्या प्रमाणान साठवलेली शक्ति व्ययी पडेपावेतो हे यत्रमहाराज चालावयाचे नि तेहि ठरवून दिलेल्या चाकोरीनें. त्याला स्वतंत्रतेचा—स्वेच्छेचा—अगहि सापडणार नाही. ते प्रेरकाच्या अिच्छेनुसार ठरविलेल्या वेळापुरते, दिलेले काम करीत चालू अमावयाचे. कारण ते आमूलाग्र जडच आहे. त्यात चैतन्यास प्रकट झालेला नसतो. चैतन्याशा-वाचून स्वतंत्रता—स्वेच्छाप्रेरकता—नसावयाचीच. यंत्रान चैतन्यास नाही, स्वतंत्रता—स्वेच्छाप्रेरकताहि नाही. सजीव देहातील चैतन्यशक्ति वा स्वेच्छा धारण करणारी ज्ञानवान् जीवशक्ति ही जर रासायनिक परिणाम असेल, तर थोडा कांही बिघाड होताच देहयत्र मोडून पडलें असतें मग या सजीव देह-यंत्रांतील बहुतेक भाग नष्ट झाल्यावरची तर गोष्टच बोलावयास नको. पण अनुभव मात्र निराळा येतो. हा जडवाद्यांचा ‘रासायनिक परिणाम’ अितका कांहीं बेरड नि विलक्षण आहे कीं ज्याचे आधारावर त्याचें अस्तित्व असावयाचें त्या देहाच्या चिधड्या अुडत असतांहि आपल्यांत कांहीं बिघाड न होअू वेतां देहाला वाकुल्या दाखवीत स्वतः स्वतंत्र अस्तित्व असल्याचें सिद्ध करूं धावतो आणि बिचाऱ्या जडवाद्यांच्या ‘रासायनिक परिणामाच्या’

निदानाला खोटे ठरवितो. पण सत्य हे निर्घृण असते. त्याला कोणत्या भीडभाड नाही. बुलट या जडशास्त्रवाद्यांनी भ्रमशील बुद्धिवादाने गमावलेल्या चैतन्याशाचे-ज्ञानवान जीवाचे-अस्तित्व ते सिद्ध करते नि त्यांचा जीव त्यांना परत देते हे अेक प्रकारे जडवाद्यांवर सत्याचे अपकारच आहेत.

धर्मासाठी, देशासाठी, स्वातंत्र्यासाठी, ध्येयासाठी वा सत्त्वासाठी आपले प्राणांचीं फुले अुधळीत त्या परमप्रिय आराध्याचे भक्तिस्थंडिलावर आपल्या देहाचे बलिदान दिल्याची हजारों अुदाहरणे जगांतील सर्व देशांचे अितिहासांत सापडतात. आपला हा परमश्रेष्ठ भारतदेश असामान्य हुतात्म्यांचे दिव्य होतात्म्य प्रकट होण्याचे परमदिव्यस्थानच आहे. भारत-वर्षातील तसू तसू भूमी सुद्धा या नाही त्या प्रकारच्या हुतात्मतेच्या दिव्य प्रकटनाने भरून गेलेली आहे. पावित्र्यमय भारतभूमीमधील होतात्म्येतिहास वर्णण्याचे हे स्थल नव्हे म्हणून लेखणी आवरती घ्यावी लागत आहे. केवळ विषयानुरोधास्तव कांही थोडीं अुदाहरणे विषयप्रतिपादनार्थ म्हणून निवडून तेवढींच देण्यापुढे न जाणे भाग आहे. तेव्हां तीं अुदाहरणे बघून पुढचा मार्ग आक्रमू.

जगांतील सर्व देशात आणि विशेषतः हिंदुस्थानांत सतीच्या सहगमनाच्या कथा लोकप्रसिद्ध आहेत. परंतु आपण सतत अेकत असलेल्या गोष्टीमध्ये प्रकट होणारे अद्वितीयत्व, अलौकिकत्व, दिव्यत्व नि अतिमानवी शक्तिमत्व ही त्यांच्या पूर्ण स्वरूपांत समजण्याची वा कळण्याची शक्ति लुप्त झालेली असते. जगामध्ये जगण्यासारखे कांही अुरले नाही, मरण्याचे आत्यंतिक क्लेशापेक्षांही जीवनधारण अति असह्य आहे, मरण पत्करले पण जीवन नको, अशी जेव्हां अगतिक आणि भयंकर निराशाग्रस्ततेची स्थिति मनापुढे अुभी राहते तेव्हा मनुष्यांची मने मरण ओढवून घेण्यासाठी आत्महत्येला प्रवृत्त होतात. नुकतेच आत्महत्येला प्रवृत्त झालेल्या मनुष्याचे युरोपांतील अुदाहरण आमचे वाचनांत आले होते. आयुष्यांत निराशेचे वा दुःखाचे प्रसंग सर्वांवर येतात आणि अशाच प्रसंगांत मनाचा तोल सुटून असहनीयता भासू लागते, तेव्हांच मनुष्य आत्महत्येला प्रवृत्त होतो. युरोपांत अेका देशांतील (आह्मी त्या वेळीं ते अुदाहरण अुतरून न घेतल्यामुळे नि

पुन्हां शोधून न मिळाल्यानें देशाचा नि गांवादिकाचा नांमनिर्देश करतां आला नाही याची वाचकांनीं क्षमा करावी.) कोणी तरूण गृहस्थ स्वतःला असह्य वाटलेल्या आपत्तीमुळे आत्महत्येला प्रवृत्त झाला. त्याचे देशांत बर्फाचे अस्तित्व पुष्कळ असल्यानें पाणी अत्यंत थंड असतें. तो जीव देण्यास मर्जीत अंतरला. पण नदीच्या पाण्यांतील बर्फासारखा थंडपणा त्याला अतिका जाणवला कीं तो परतला. पण तेवढ्यांत जीव देण्याच्या प्रयत्नासाठीं तो पकडला गेला. त्यानें न्यायालयांत (कोर्टांत) पाण्यांतून मी कां परतलों याचें कारण देतांना सांगितलें कीं “जीव द्यावयास गेलों पण जीव द्यावयाला मिळालेलें नदीचें पाणी अत्यंतच गार होतें. तें मला सहन करवले नाही नि ह्मणून मी परतलों !!” तात्पर्य जीव देणें ह्मणजे पोरखेळ नव्हे. जीव द्यावयाला निघालेल्या आत्महत्यारीला सुद्धां तेवढा निराशेचा क्षण वा थोडा वेळ निघून गेला कीं मग आत्महत्येचा विचार मनांत आणणें सुद्धां भयकर नि असहनीय वाटतें. वैतागून जीव द्यावयास निघालेली मंडळी त्या आपत्तींत सांपडल्यावर जर कदाचित् सोडवली गेली तर पुन्हां जीव देण्याचें नावहि काढीत नाहीत; कारण ‘जीव देतो’ ह्मणतेवेळी कल्पना न आलेल्या असह्य बेदना—क्लेशाचा अनुभव त्यांना पुन्हा मृत्यूचें नांवहि काढण्याचें धैर्य अरुं देत नाही. हें लक्षांत घेतां मृत्यूला स्वच्छदानें कवटाळणें किती अलौकिक—दिव्य आहे, त्यांतील अिच्छासामर्थ्य किती अलौकिक नि अतिमानवी आहे याची किंचित्शी कल्पना करतां येतील.

पतीच्या निधनानंतर मुलेंबाळें यांचा पाश तोडीत, जगांतील पति-मृत्यूव्यतिरिक्त अितर कोणत्याहि प्रकारें जीवन असह्य होण्याची भीति नाही अितकेंच नव्हे तर बाकी सर्व सुखें—आणि पुनर्विवाह केल्यास पति-सुखहि—मिळण्याची शक्यता असतांहि त्या सर्व शक्य सुखांना लाथाडून पतिशवाचें डोकें आपल्या मांडीवर घेत स्वेच्छेनें चितेंत दहन होणाऱ्या सतीचें धारिष्ट्य, देहममतात्यागाचें धैर्य, अग्निदाहाचें दिव्य सहन करण्याची मानसिक कठोरतम निग्रहशक्ति, असामान्य पतिनिष्ठा, प्रचंड अिच्छासामर्थ्य नि अतिमानवी आत्मबल हीं कल्पनेनेंहि जाणतां येण्यास अतीव कठिण आहेत. अशा अग्निदाहीं शिरून पतीबरोबर जळूं घातलेल्या पतिव्रतेची कल्पना

केली असतां हें सामर्थ्य कोणाचें-जीवशक्तीचें कीं जड-वाद्यान आपल्या कल्पनेतून बुद्भविलेल्या काल्पनिक रासायनिक परिणामाचें ?

पण याहिपुढें जाऊन निराळीच अुदाहरणें पुढें मांडावयाचीं आहेत. पतिमृत्यु झाला हें कळूनहि जीव वा जीवात्मा शरीरांतून निघून जात नाही. अग्नीत शिरून अेक प्रकारच्या बलात्कारानें जीवात्म्याला देह सोडणें भाग पाडण्याचा प्रसंग न येतां स्वतःच शरीर सोडून बाहेर तो पडतो असें जर घडत असेल-घडलें असेल तर तें सामर्थ्य मात्र अतुलनीय आहे असेंच प्रत्येकाला वाटेल. अशा सामर्थ्याच्या अद्वितीयत्वाचें नि प्रचंडतेचें यथार्थ स्वरूप लक्षांत घेणेंहि सामान्य जनममूहाला आणि साधारणतः असामान्य अिच्छाशक्तिसपन्नानांहि कठिणच नव्हे तर जवळ जवळ अशक्य आहे. असें प्रचंड अिच्छासामर्थ्य प्रकट झाल्याचीं अुदाहरणें कधीं कधी घडतात. तशी कांही अुदाहरणें आपण आपल्या परीक्षणार्थ बघू

अ—(१) अेक देशभक्त हुतात्मा नि अेक अलौकिक स्त्रीरत्न.

महाराज पृथ्वीराजानंतर हिंदु साम्राज्यभंगामुळे जणूं संतप्त अशा दिल्लीच्या सिंहासनाला रक्ताची तहान वारवार लागत असते. त्या सिंहासनाला जो जो कोणी पाय लावू पाहतो त्याला त्याला रक्त सांडावें नि सांडवावे लागत आहे बगालच्या फाळणीनंतर राष्ट्रभक्तीच्या प्रचंड वावटळीत कलकत्त्याची राजधानी जेव्हां हेलकावे खाऊ लागली तेव्हां ती राजधानी दिल्लीला आणली गेली. लॉर्ड हॉर्डिज हे त्या वेळी गव्हर्नर जनरल होते. राजप्रतिनिधि या नात्यानें दिल्ली राजधानी करून दिल्लीच्या सिंहासनाकडे जाण्यासाठी त्यांनी मोठ्या थाटमाटात राजेमहाराजाना आणि जगातील अुर्वरित नराधिपतीनाहि हेवा वाटावा अशा राजवैभवसंपन्न देखाव्यात दिल्लीप्रवेशाचा समारंभ थाटला. दिल्लीच्या राजमार्गांतून राजवैभवयुक्त थाटामाटाने परंतु अंतःकरणांतील अमुरक्षितीच्या बोचणीमुळे आवश्यक वाटलेल्या सैनिक नि पोलीसाच्या संरक्षणान लॉर्ड हॉर्डिज दिल्लीत मिरवत होते. दिल्लीच्या राजसिंहासनाला पुन्हां पूर्वस्मृतीचा अुमाळा आला की

काय कोण जाणें. त्या सिंहासनाच्या तोंडांतूनच जणू या वेळीं बाँब—महाभयंकर बाँब—ओकला गेला. राजवैभवी आनंदाची मिरवणूक अंतिम शोकाचीच मिरवणूक होते की काय अशी सभय शंका वावरूं लागली. लॉर्ड हॉर्डिंजच्या मर्मस्थानी घाव झाला. त्यांच्या आयुष्याचा धागाच बळकट, नाहीतर त्या भयंकर नि प्राणघातकी घावानें त्यांचे प्राणाचा बळी घेतला असता ! पण दैवयोगानें ते त्यांतून वाचले. मिरवणुक बुधळली गेली. चोहोंकडे अुदासीनता पसरली. हें भयंकर कृत्य कोणी केलें असावें याविषयी चोहोंकडे तर्कवितर्क सुरू झाले. सरकारी गुप्तचर विभागाला अत्यंत महत्वाचें काम मिळालें नि बाँब फेकणारा आणि त्याचे साथीदार याचा शोध मोठ्या निकरानें चालू झाला.

गुप्त आक्रमक कोणत्या तरी अखाद्याच स्थली असतात, अखाद्या स्थलाहून हे आक्रमण करतात नि असले अखादे रक्त सांडवासांडवीचें भयद कृत्य करून कोणीकडे तरी निघून जात अखाद्या स्थली दडी मारतात. छपून येण्याचें, भयंकर कृत्य करण्याचे नि दडी मारण्याचें कोठलें तरी ऐकच ऐक ठिकाण असूनहि जगाला—मग ते लोक असोत की सरकार असो—आक्रमक नि संतापी मडळी कोठे असतील नि कोठें नसतील याविषयी मोह पडून त्याची मने अत्यंत त्रस्त नि भयग्रस्त होऊन सर्वत्र शंकाकुलता त्यांना येऊन घेरून बसते.

तसेच या दिल्लीच्या बाँबप्रकरणीहि झालें. सरकारी अधिकाऱ्यांना अपराधी न सांपडणे हे दुष्कीर्ति करणारें नि असुरक्षिततेचे कारण होऊन बसते. खरा अपराधी अशा संशयग्रस्त मनस्थितीत सांपडतोच असं नाही. कधी कधी संशयाच्या अतिरेकाने अखादा निरपराधी देखील त्या संशयी क्रोडाला बळी पडतो. या बाँबच्या प्रकरणांत अनेक तरुण पकडले गेले नि शिक्षापात्र ठरले.

आजच्या आपल्या कथेचा नायकहि त्यांपैकीच ऐक होता. या तरुणांचे नांव ' बालमुकुंद '. पंजाबचे प्रख्यात पुढारी देशभक्त भाजी परमानंद यांचा हा चुलत भायू. भाजीजीचें घराणेंच हुतात्मतेचें घराणें झालेले

आहे. अवरंगजेबाच्या क्रूर धर्मवेडाला बळी पडून भाजीजीचे पूर्वपुरुष महान् हुतात्मा 'मतीदास' हे करवतीने डोक्यापासून खालपर्यंत अस्वाद्या लाकडाच्या ओंडक्याप्रमाणें प्रत्यक्ष कापले गेले. त्या वीरात्म्याचा हा वंश. भाजीजीनी अदमान भोगले आहे हें सर्वश्रुत आहेच. त्याच्या या 'बालमुकुंद' नामक चुलत भावाला वर वर्णन केलेल्या बांबफेकीच्या अपराधाचे संबंधांत फांशीची शिक्षा झाली होती.

ते पकडले जाण्याच्या एक वर्षापूर्वी अका अनुपम गुणवती नि सुंदर कुमारीशी त्याचा विवाह झाला होता. त्या कुमारीचें माहेरचें नांव 'रामरखी' होते. विवाहानंतर सासरी तिचे नांव 'लज्जावती' ठेवलें गेलें. ते पकडले गेल्यावर काय काय झाले याविषयीचें वर्णन देवी लज्जावतीने सांगितलेलें जितकें अपलब्ध आहे तितकें तिच्याच शब्दांत देत आहोंत.

“अुन्हाळ्याचे दिवस होते. ते बंदीत होते. मी घरी होते. सहा महिने-पर्यंत मी अेका भाग्यदायी घटकेची वाट पाहत होते. लोक मला सांगत 'तू घाबरी होअू नकोस, ते सुटतील नि घरी येतील.' मी ह्मणत होतें, 'तो सुदिन केव्हां येणार! ही दुदैवाची रात्र केव्हां संपणार! माझा भाग्यरवि अुदयाचलावर पुन्हां केव्हां अुगवेल! ती शुभवेळा केव्हां दिसेल!'

मी दिल्ली कशाला नि केव्हां पाहणार? परंतु त्यांना दिल्लीस ठेवलें होतें. दावा तेथें चालला होता. मी तेथें गेलें आणि पाहिलें कीं बंदीची कोठी फार मयानक आहे. त्या अगदी लहान नि कुंद खोलीत त्यांना श्रावण भाद्रपदाच्या (आपल्या अिकडे जसा जेष्ठांत अुन्हाळा असतो त्याप्रमाणें तिकडे श्रावण-भाद्रपदांत असतो.) अत्यंत अुण्णतेच्या दिवसांत दिवस कंठावे लागतात. मी विचारलें, 'काय निजायाला चारपायी (खाट वा बाज) मिळते काय?'

सांगू लागले, 'कशी वेडी आहेस! येथें चारपायीचें काम काय?'

मी ह्मणालें, 'तर मग निजतां कशावर?' ते ह्मणाले, "अेक कांबळी जमिनीवर टाकून राहतों". मी घरीं परत आलों. रात्रीं घरमंडळीं मोकळ्या

छतावर वा गच्चीवर चारपायी टाकून निजली. मी तळघरांतील तळच्या खोलीत शिरले. एक कांबळी भूजीवर आंथरली नि त्यावर निजले. चोहों-बाजूंनी डासांची भुणभुण चालू झाली. कानाच्या आजूबाजूला घुमू लागले. 'मूर्ख, असल्या कोठीत कां कोठें झोप येते ?' असे ह्मणत मला ते डास वेडावीत आहेत असे वाटू लागले. मी अठून बसले. अका खिडकीतून चंद्र-किरणे आंत येत होती. मी डोकावून चंद्राचें दर्शन घेतले नि त्याला विचाकले ! 'काय ! चमकणेवाला ! तू त्याच्या कोटीतहि चमकतोस काय ? अशाच प्रकारें जागत नि या कुशीवरचे त्या कुशीवर होत होत ते रात्र कशी काढतात हें तूं पाहिलेंस काय ?'

“चंद्रमाकडे वारवार पाहून सुद्धा उत्तर मिळाले नाही. रात्रभर डासांनी अंग खाऊन घेतलें. अंगावर गाधी आल्या. दुसऱ्या दिवशी अशाच प्रकारें मी निजलें नि डासानी हल्ला चढविला. अतकथात माझी मैत्रिण आली नि म्हणू लागली, 'काय मरायला निघालीस का !' मी म्हणाले, 'मरेन कशांनी ?' ती म्हणाली, 'ही तर मरण्याचीच चिन्हे आहेत !' मी म्हणालें, 'काय ? याप्रमाणें जे निजतात.....' मैत्रिण मध्येच म्हणाली, 'हो ! हो ! मरतात तर काय ?'

माझे डोळे भरून आले. अश्रू गळू लागले. मैत्रिण स्तब्ध झाली नि आपल्यालाच दोषू लागली. मी म्हटलें, 'कोणाचाच कांही दोष नाही. माझें भाग्य फुटलें आहे. ते बदीत असे निजतात, काय त्याप्रमाणे मी नको निजू ?'

पुढें पुन्हां त्यांच्या भेटीची अनुमति मिळाली. पुन्हा मी दिल्लीस गेलें. या वेळी मी विचारलें तेव्हां ते म्हणाले, 'मला एकच वेळ खायला मिळतें.' मी विचारलें 'रोटी कशी असते ? त्यांनी रोटीचा एक तुकडा दिला. मी तो तुकडा घेऊन परत आलों. त्यांत गहूं होते, चणे होते, आणखीहि कांहीं पदार्थ मिसळले होते. मीहि घरी तशाच प्रकारची मिसळ बनविली नि ती दळून त्याची रोटी खाणें चालू केलें. असे कित्येक महिने गेले. अंतीं एक दिवस मी आपल्या कोठींत बसलें असतां बाहेरून रडण्याचा ध्वनि ऐकू आला. माझे हृदय धडपडू लागलें. डोक्याला घाम आला. पण जीव मुठींत

घरून बाहेर आलें नि पाहते तों त्यांचें नांव घेऊन 'फांशीची शिक्षा-फांशीची शिक्षा झाली !! हे शब्द ऐकू आले.'

त्यांचें अंतिम दर्शन घेण्यासाठीं मी पुन्हां दिल्लीला गेलें. ज्या बंदींत तरुणांचें तारुण्य नष्ट होतें, सुकुमार नि मृदु अंतःकरणें करवतलीं जातात त्या बंदींत पोहोंचलें, दर्शन घेतले. अंतःकरण सांगत होतें कांही बोलून घ्यावें! ओठ सांगत होते आम्हांत सामर्थ्य नाही—अितक्यांत त्यांचे ओठ हालले. ते म्हणाले, 'प्राणप्रिये! जो प्राणी जन्माला आला त्याला एक ना एक दिवस जावेंच लागणार! कोणी कोणाला सोबत होअू शकत नाही. तूं आपल्याला भाग्यवती समज की मी देशाकरितां सर्वस्वाची आहुति देत आहे!!!' माझ्या कानानें हे शब्द ऐकले नाहीत तोंच डोळे अश्रु ढाळू लागले. डोळ्याचे अश्रु थांबेनात. त्या अश्रुमुळें त्यांचें मनसोक्त मुखावलोकन देखील मला करतां येअीना! पुष्कळ प्रयत्न केला परंतु अश्रूंनी यथेच्छ दर्शन करूं दिले नाही.

दुसरे दिवशी हवनाची सामग्री एकत्र केली गेली. लोक बोलू लागले की त्यांना अतेष्टीसंस्कार आज होअील. मी ह्मटलें, 'फार सुंदर संधी आली. आता मी त्यांना जाऊन मिळेन. परंतु थोड्याच वेळांत कळलें की, त्यांचें प्रेत सरकारी अधिकारी देत नाहीत, मग काय झालें—मी सांगू शकत नाही. आज पधरा दिवस मी व्रतस्थ आहे. आतां घटका भरत आली—आतां माझे मनोरथ पूर्ण होणार! " अितकें बोलून देवी लज्जावती चूप झाली. देवीनें अन्नाचा कण वा पाण्याचा थेंब घेतला नाही. याप्रमाणें १८ दिवस गेले. अेका स्थलावर आसनस्थ होऊन ज्या मूर्तीवर तिचें ध्यान आकर्षित झालेलें होतें त्या ध्यानांत ती निमग्न होऊन चूर होती. तिनें तपस्या पूर्ण केली. अंतिम दिवशी सूर्याबिंब पूर्ण तेजानें प्रकाशमान् होतें. लोकानीं आपापल्या कार्याला आरंभ केला. देवी आपल्या आसनस्थ स्थानावरून उठली, स्वतः स्वच्छ पाणी आणलें—स्नान केलें—स्वच्छ वस्त्र परिधान केलें आणि ध्यानस्थानीं अंग टाकलें. ह्मणाली, " प्रिया! फार दिवस आपण माझी परीक्षा पाहिलीत! आज आपला सांपडता हात सोडणार नाही—आतां

नाहीं विभक्त राहूं शकणार!' असें ह्मणून तिनें आपलें प्राण खेचून घेतले आणि देहत्याग केला, अचिच्छापूर्वक देह सोडला. साध्वी लज्जावतीनें देश-भक्त हुतात्मा पति बालमुकुंदशी अकरूप होण्यासाठीं परलोकाचे देवद्वार अघडून स्वर्गी प्रवेश केला.

आ—(२) अहमदाबादला डॉ. थत्ते नांवाचे अेक ५५ वर्षांचे तरुण ब्राह्मण गृहस्थ राहत होते. त्याचेपूर्वी त्यांच्या मृत्यूचें भविष्य त्याच्या पत्नीनें केलें होतें, त्याचप्रमाणें डॉ. थत्ते यांचा मृत्यु झाला. त्या वेळी त्याची पत्नी केवळ १६ वर्षांची. देह १६ वर्षांचा अबोध बालिकेसारखा. परंतु त्या साध्वीच्या अचिच्छासामर्थ्याची योग्यता अनेक जन्म खटपटणाऱ्यांनाहि साध्य होव्हील कीं नाहीं कोणास ठावुक ! त्या दिव्य तरुणीने मी पतीमागे थोड्याच वेळांत अमुक वाजतां जाओन म्हणून सांगितलें होतें. पतिमृत्यूनंतर ठरल्या-वेळीं जगाचें बाह्यभान नाहींसें झाल्यासारख्या लहरी तिला आलेल्या दिसू लागल्या आणि पूर्वी सांगितलेल्या नेमक्या वेळीं तिनें आपला देह भूतलावर सोडून पतीशीं अकरूप होण्यास ती निघून गेली.

अि—(३) अत्तर हिंदुस्थानांत मुरादाबाद येथें अेक बॅरिस्टर थो गंगाप्रसाद मिश्र नांवाचे ब्राह्मण राहत असत. ते मरण पावले. त्यांचें शव जेव्हां स्मशानांत नेवू लागले तेव्हां त्यांची पत्नीहि त्यांचे बरोबर स्मशानांत गेली आणि 'मला सती जावू द्या' अशी त्या साध्वीनें सर्वांची विनंति केली. सांप्रतच्या सरकारी निबंधानुसार सती जाण्याला बंदी आहे आणि तशी गोष्ट होत असतां ती बंद न करता स्तब्धपणानें नि निष्क्रियतेनें ती गोष्ट होवू देणाऱ्यांनाहि शिक्षा ठेवल्या आहेत. अर्थात् ही त्या बॅरिस्टर पत्नीची—ती सती जावू अचिच्छणाऱ्या दिव्य स्त्रीची विनंति—मान्य होणें शक्यच नव्हतें परंतु नुसतें 'नको जावू सती—आम्ही तुला तसें जाऊ देणार नाहीं.' असें निर्घृण अत्तर न देतां त्या मंडळींनीं तिची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. त्या मंडळींनीं तिला सांगितलें 'परमेश्वरानें तुम्हाला वैधव्य दिलें आहे—तेव्हां ही अीश्वरी अचिच्छा समजून आहे त्या स्थितींत राहावें.' पण दुर्बल मनें धारण करणाऱ्या ऐहिक मानवी प्राण्यांची ही

समजून तिला कशी पटणार? विदेहमनस्कता प्राप्त झालेल्या त्या दैवी सतीनें उत्तर दिलें, 'कोण म्हणते मी विधवा आहे म्हणून? माझ्या पतीशीं माझें आयुष्य संलग्न आहे.' पतीचें शव दहन होऊ लागलें—ही तें बघत अग्नी राहिली. शवाचे पूर्ण दहन झालें. त्या साध्वीनें पतिशवाबरोबर दग्ध न करतां आलेला देह भूमातेला अर्पण करून—देह धरणीवर सोडून—आपण विदेह स्थितीत पोहोचलेल्या आपल्या पतीच्या दर्शनाला निघून गेली.

एका ब्राह्मण तरुणीचें सहगमन

अी—(४) कुबेरपुर (आग्रा जिल्हा) गावात अेक ब्राह्मण तरुण राहत असे. त्याचे नाव रामप्रसाद. (१९३६) १० तारखेस त्याची प्रकृति अेकदम बिघडली आणि दुपारी तीन वाजता तो मरण पावला. त्याच्या मृत्यूची बातमी अेकतांच त्याचे आजीबाप आक्रोश करून रडू लागले. परंतु मृत ब्राम्हणाची पत्नी कलावती हिने मात्र डोळ्यांतून अश्रू देखील काढला नाही. अुलट आतल्या खोलीत आअून गंगार केला. आपल्या पतीस स्नान घातले आणि अेका देवळाच्या पुजाऱ्यास हाक मारून सती जाण्याची अिच्छा दर्शविली. पुजाऱ्यास बोलावून तिनें सांगितलें कीं मला थोडी देवळाजवळ जागा द्या. मी आपल्या पतीबरोबर सती जाणार आहे. पुजाऱ्यानें तिला सती जाण्याची मनाअी केली. त्याबरोबर ती त्या पुजाऱ्यावर संतापली आणि म्हणाली, 'या संबधात बोलण्याचा कोणासहि अधिकार नाही. जर कोणी माझ्या कर्तव्यास आडवे येअील तर मी त्याला शाप देअीन'.

शापाच्या भयाने ग्रामवासी गांगरले नि कांहीं म्हणण्याचें कोणीहि धाडस केलें नाही. तिने देवळाच्या आवारात अेक चिता रचली. ती स्वतः चितेवर चढली. पतीचें प्रेत आपल्या मांडीवर घेतलें आणि हातांत विस्तव घेअून तिनें प्रथम आपल्या केसास अग्नि लावला. त्याबरोबर चितेस अग्नि लागून चिता भडकली आणि अुभयतां पति-पत्नी चितेंत जळून भस्म झाले. चितेंत जळून भस्म झाल्यावर पोलीस तेथें आले आणि त्या संबधांत देवळाचा धनी नि दुसरे दोघे जणांना अटक केली. त्यामुळें त्या गांवांत फार खळबळ अुडाली.

अ—(५) युक्तप्रांतांत फत्तेगडजवळ असलेल्या माभीणपुरी येथें अक गृहस्थ राहत होते. (दुर्दैवानें त्या गृहस्थाचें नांव मिळू शकले नाही.) ते पुष्कळ दिवस आजारी होते आणि त्यांची सेवाशुश्रूषा त्यांची अकानिष्ठ पत्नी करीत असे. पुढें ते गृहस्थ त्याच दुःखण्यांत वारले. त्यांच्या मृत्यूने पत्नीला वास्तविक दुःखशोकाने व्यग्र करावयाचें. पण नसें कांही झालें नाही. त्यांची पत्नी आपल्या घरांतील वस्त्रें नेसण्याच्या खोलीत गेली, अतुल्य मूल्यवान् वस्त्रे तिने धारण केली, अगावर आभरणे घातली नि लग्नसमयी सजून आलेल्या नववधूप्रमाणें बाहेर येऊन पतीच्या शवाचे पायाला तिने स्पर्श केला. याप्रमाणे पतिपदाला वदन करून—जणू पतिदेवाची त्याचेबरोबर येण्याची आज्ञा मागून—ती त्याचे शवाशेजारी निजली. आपण तर त्याचेबरोबर जातोच आहोंत पण आपलें शवहि त्यांचे शवाबरोबर नेलें जाऊन अग्निसाठी व्हावें—शरीरानें, मनानें, बुद्धीनें आपण सहगामो आहोत हें सार्थक व्हावे ह्यापूनच ती निजली असल्यावाचून आणखी तिची कोणती अिच्छा असणार ? बेह आपल्या पतीशेजारी आडवा केला आणि आपण दिव्य अशा अपाधिक् स्वरूपांत पतीबरोबर निघून गेली. अिच्छामरणी होण्याचें अतिमानवी सामर्थ्य देहाहून स्वतंत्र अशा चिच्छक्तीलाच असणार ! रासायनिक परिणामानें आपण होऊन त्या रसायनाला सोडले नि तो परिणाम रसायन—स्वतंत्र झाला असें भ्रमिष्टासारखें बडबडण्याचें शहाणपण अशा स्थली कोण मूर्ख करूं शकेल बरें !

अ—(६) याच पुस्तकांत पुनर्जन्मस्मृतीच्या अुदाहरणभागात मुकुंद ब्रह्मचारी याचें अुदाहरण आलेलें आहे. आपण आतां त्याचा प्रपंच करूं. त्यानें केलेला आत्मयज्ञ समर्थनीय होता की नाही ? त्याच्या अिच्छेप्रमाणे त्याला त्यामुळेच फल मिळालें काय ? तसें फल मिळविण्यासाठी हा असा मार्ग पत्करणें खरोखरीच फलदायी होण्यासारखें आहे की नाय ? अित्यादि प्रश्नांकडे न बघतां येथें केवळ त्यानें केलेल्या आत्मयज्ञाचें अुदाहरणांत आत्मयज्ञाचें महाभयंकर कार्य करणारी कोणती शक्ति होती—तिचें स्वरूप काय होतें—अेवढेंच पाहावयाचें आहे. आपल्या अंगप्रत्यंगाचे कचके तोडीत ते होमांत आहुति म्हणून समंत्रक विधीनें अर्पण करीत करीत

राहावयाचें !! किती असामान्य सामर्थ्याचें हें दृश्य आहे बरें ! पायांत काटा मोडला तर चैन पडत नाहीं, नव्हाला न्हाव्यानें जरा निष्काळजीपणें जिव्हाळी लावली तर तळमळ सुरू होते, डोळ्यांत किचित्सा कण गेला तर कांही सुचेनासें होतें. मग अंगावर अखादा घाव झाला तर गोष्टच बोलावयास नको. हा ब्रम्हचारी आपली अंगेंप्रत्यंगें आपल्या हातानें तोडीत अचल नि अविचल मनस्कतेनें त्यांचा होम करीत आहे !! आणि तोडतां येण्यासारखा अंगेंप्रत्यंगे संपल्यावर पूर्णाहुति म्हणून-आपला स्वतःचा देह आपल्या मनातील अका अिच्छेच्या पूर्तीसाठी पूर्णाहुति म्हणून-आपला स्वतःचा देह शांतचित्तानें अर्पून जाळून घेत आहे हें दृश्य पाहून वा मनो-दृष्टीपुढें चित्रित करून मनाला विचारलें असतां ही शक्ति जडाच्या विविध पदार्थांच्या परस्पर मिश्रणाने उत्पन्न झालेल्या रामायनिक परिणामाची होती हे कसे पटेल ? देहाचे मर्मस्थानातील भाग-अंगेंप्रत्यंगे छेदिलीं जात असताहि हा 'रासायनिक परिणाम' अभंग कसा राहिला ? पुढें अग्नीत देह जळू लागूनहि त्या रासायनिक परिणामांत कांहींच बिघाड कसा झाला नाही ? कोणाहि खऱ्या विचिकित्सक मनाला देहातीत नि देहाहून वेगळी शक्ति नि तीहि ज्ञानवान् नि स्वतंत्र अशी जीवशक्ति वा चिच्छक्तीच तेथें हे असामान्य दृश्य उत्पन्न करणारी होती हे मान्यच करावें लागेल

अ—(७) हिदुमधील शीख या उपजातीला क्षात्र धर्माचा उपदेश करून त्यांना वीरत्वदीक्षा देणारा महापुरुष गुरू गोविंदसिंह यांनीं दिल्लीच्या मुसलमानी सत्तेशी हिदुराष्ट्रक्षेपप्रयत्नासाठी विषम लढा चालविला असता त्यांची दोन अभंके पंजाबच्या लाहोरमधील सत्ताधीशाच्या हाती सापडली. त्यांची वय सुमारे १० नि १२ वर्षांची होती. त्या दुष्ट मुसलमानी सत्ताधीशाच्या हातांत सांपडल्यावर त्या मुलांना त्यानें आपल्यापुढें बोलावले. तीं गोजीरवाणी दोन अभंके पुढे आणतांच त्याचें रूप, त्याचें तेज, त्यांची निर्भयता आदिक गुणांवर या मुसलमान अत्याचार्याचें मन लोभाबून त्यानें त्यांना "मुसलमान तुम्ही झालांत तर जीवदान देतो-तुम्हाला माझ्या मुलीहि देतो !—पण तुम्ही मुसलमान व्हा-नाहींतर जिवें मारले जाल !” असें सांगितलें. ते दोन बालक सिंहाचे छावे होते. त्यांना जीवभय कशाला

म्हणतात तें ठाडूकच नव्हतें. त्यांनीं त्या म्हणण्याचा नि मुसलमानीपणाचा धिक्कार करून त्याचें म्हणणें झिडकारलें. या त्यांच्या कृत्यामुळें या मुसलमानांच्या मनांतील मुसलमानीपणाला प्रकट व्हावयाला पूर्ण वाव मिळाला. मुसलमानी क्रूरता त्यांच्या मरणाचा मार्ग ठरवू लागली. नि शेवटीं जिवत अुभें करून भोंवताली भित बांधावयाची नि याप्रमाणें भिनीत चिणून जिवें मारावयाचें—भितीत जिदें गाडावयाचें!! अशी दडाज्ञा मिळाली. ती वीर बालकें वीर मनस्कतेनें धर्मासाठी आपणाला हीतात्म्य लाभत असलेल्या आनंदानें हर्षित होअून हत्यास्थानीं अुभी झालीं. दोन्हीहि भावंडे शेजारीं शेजारीं अुभी केली गेली नि भोंवताली विटांची चुनेगच्ची भित बांधली जाअू लागली. जों जों भित त्यांचे अंगास खेटून बांधली जाअू लागली, तो तो दोघांच्याहि देहाला तणावे बसू लागले. देहाचा निसर्ग हा थोडाच चुकणार ? रक्ताभिसरणाला होणारा प्रतिबंध, भोंवताली बांधली जाअू लागलेल्या भितीचा अंगावर पायापासून चढत जाणारा दाब, त्यामुळें शरीरात अुत्पन्न होअून वाढत जाणाऱ्या वेदनाहि वृद्धिगत होत होत्या. विटांचा अेक थर झाला कीं बिचारीत, 'क्यों! मुसलमान होंगे?' त्या मुलांनीं किचित् सुद्धां मृदुता नसलेल्या दृढ प्रतिज्ञेनें 'नही' अुत्तर द्यावें. याप्रमाणें चाललें होतें. जसजशी भित वाढत गेली तसतशी या दृढ प्रतिज्ञेच्या गंभीर नकाराची गर्जना अधिकाधिक कठोरपणा व्यक्त करूं लागली. शेवटीं नाकातोंडापर्यंत थर आला. पुढचे थराला श्वासोच्छ्वास बंद व्हावयाचा येथपर्यंत येअून ठेपलें. तेव्हां तो मुसलमान अधिकारी ह्मणतो "देखो, अब अखेरकी बात अेक पूछतां हूं—मुसलमान हो जाव—तो छोड दूंगा।" हे बालवीरात्मे अुदगारतात, "नहीं! अब हम अुत्तर नहीं देंगे! भगवानके ध्यानमें हम अपवित्र शब्दपर लक्ष देना नहीं मंगते!!!" हे अुत्तर देअन प्रणवाच्या अखंड घोषांत श्वास बंद होअीपर्यंत ते भगवत्ध्यानांत मग्न झाले!! ही निर्भय नि भीषण निष्ठाशक्ति, हा दुर्दमनीय देहदुःखातीतपणा, ही अचल नि अमंग अीशभक्ति आणि ही अतिमानवी हीतात्म्यशक्ति जड पदार्थाच्या रासायनिक मिश्रणाचा परिणाम ह्मणावयाला जिव्हा कशी धजावेल! ही देहापासून भिन्न असलेली, देहाचा अुपयोग

करणारी, देहाची—पालक—चालक—अनुशासक अशी जीवशक्तिच आहे असे मानण्यावाचून गत्यंतर नाही. देहाला होणाऱ्या आत्यंतिक वेदनांमुळे त्यातील रसायनांनी बनलेला रासायनिक परिणाम त्या वेदनांच्या योगे रसायनांत त्या होणाऱ्या बिघाडाच्या योगे निबल, निःशक्त नि संज्ञाहीन होत आला पाहिजे होता. परंतु शरीराच्या वेदना जसजशा वाढत गेल्या, देहांतील रक्तावर जसजसा बसणारा दाब वाढत गेला नि त्यायोगे देहक्रिया नि देहांतर्गत सर्व रसोपरसामध्ये आणि अवयवामध्ये अनिष्ट असा बिघाड होत गेला तसतसा या रासायनिक—परिणामात बिघाड होण्याचे स्थली जुलट तो अधिक प्रबल, अधिक निश्चयी, निग्रही, अधिक प्रखर नि शरीरनाशा-विषयी किंचित् सुद्धा खंत न करणारा बनला. ही गोष्ट ते शरीर वा तदतर्गत रासायनिक प्रक्रिया यांचा परिणाम ह्याजो जीव नसून याहून संपूर्णपणे स्वतंत्र नि स्वयसिद्ध अशा शक्तिरूपानेंच अस्तित्वांत असणारी वस्तु असला पाहिजे असेच मानणे भाग आहे. वरील वस्तुस्थिति बघता दुसरे निगमनच निघू शकत नाही.

अ—(८) गुरू गोविंदसिंहाच्या अर्नावृत छळानंतर हा घायाळ सिंह पजाब सोडून दक्षिणेत नांदेड गावी येऊन आपले अंतिम दिवस व्यतीत करता झाला. त्यांची करुण कहाणी नि पंजाबमधील हिंदू जातीच्या छळाची हृदयविदारक मुस्लीम कृत्ये ऐकून तेथेच पूर्वी निवसत असलेला बीर वैरागी हिंदुछलाची मुसलमानी दुष्ट कृत्ये करणाऱ्या मुसलमानी सत्तेला प्रायश्चित्त देण्याची प्रतिज्ञा करून पंजाबमध्ये गेला. तिकडे गेल्यावर १४ वर्षेपर्यंत पजाबमधील हिंदूंचा कैवार घेऊन मुसलमानी सत्तेशी झुंजत राहिला. अनेकशः स्थली मुसलमानी सत्तेला त्याने माती चाटावयाला लावली. पराक्रमाने रणांत अजिंक्य ठरणाऱ्या बीर वैरागीला भेदाच्या कुटिल नीतीने परास्त करावयाचे ठरवून शीखांतील लोकामध्ये मुसलमानी बादशहाने आपसातली फूट पाडली नि त्यांचे करवी बीर वैरागीविरुद्ध काहूर अठवून शिखांकडूनच त्याला बंदी करविला. त्याला मुसलमानी शिपायांनी गच्च बांधले आणि अशा प्रकारे हा सिंहवीर बद्ध होऊन दिल्लीला आणला गेला. बीर वैरागीचे ७७० जीवाला जीव देणारे निःसीम अन्यायी होते, तेहि बंदी केले जाऊन

वीर वैरागीबरोबर नेले गेले. या सर्वांना मेंढ्याची कातडी पांघरवून नि गाढवांवर बसवून दिल्लीच्या गल्यांगल्यांतून त्या नीच मुसलमानी बादशहाने त्यांची धिंड काढली. वीर वैरागीच्या तोंडाला काळें फामलें होतें आणि हें सर्व राक्षसी कृत्य हिंदु जातीच्या स्वाभिमानाला चरके देत तुम्ही पददलित झाला आहांत असें जाणवण्याकरिता करण्यांत आले.

त्या सर्व साधोदारांसह वीर वैरागीला मुसलमानांच्या काजीसमोर आणून केला. काजीने आपल्या धर्माधर्माच्या सवयीप्रमाणें त्या सर्वांना सांगितलें “मुसलमानी धर्ममताचा स्वीकार कराल तर प्राणदान करण्यांत येईल.” असा प्रस्ताव कानावर पडणें म्हणजे धर्मवीरत्वाचा असह्य छळ होय. त्या सर्वांनी तुच्छतेनें उत्तर दिलें “प्राण हरण करणें वा न करणें हे तुमच्या स्वाधीन आहे. प्राणदान तुम्ही कोठवर करूं शकणार ?” या उत्तरानें चिडून जाऊन त्यांना ठार मारण्याची आज्ञा मिळाली. देहदंडाची आज्ञा मिळतांच त्यांची वीरमनें प्रफुल्लित झालीं—ते आनंदी दिसूं लागले. कोतवालीसमोर वीर वैरागीच्या दृष्टीला पडेल अशा रीतीनें प्रत्यही शंभर शंभरांची हत्या होऊ लागली. जेथें भोरू मनुष्य मरणकल्पनेनें भयभीत होऊन रडू लागतो तेथेंच प्रत्यक्ष मरण आ पसरून पुढें आणें असल्यावेळींही वीरहृदयी द्रुतात्मा कर्तव्यानंदाच्या भरानें हसत हसत मृत्यूला कवटाळतो.

या ७७० द्रुतात्म्यांत एक १६ वर्षांचा कोमल कुमार होता. त्याच्या आजीनें येऊन कष्टांना भाकली नि म्हणाली, “माझा मुलगा वीर वैरागीचा अनुयायी नाही—त्याला सोडा.” त्या कुमाराची पाळी आली. तेव्हा मांगाने अधिकाऱ्याचे आज्ञेनें त्याला सोडून दिलें. तेव्हां तो वीर बालक म्हणतो, “माझ्यासाठी अद्याप अशीर कां ? मला स्वर्गांत जावयाची संधि मिळत आहे.” मांग म्हणतो, “तुझी आजी तुझ्या प्राणाकरिता प्रार्थना करीत आहे.” कुमार म्हणाला “ती चुकते आहे.” आणि आजीकडे वळून म्हणतो, “तू मोठी हत्यारी आहेस ! मला स्वर्गांतून नरकात फेकून देऊ अर्च्छितेस काय ?” हाहि वीर कुमार मारला गेला.

आठव्या दिवशीं एका वीर बालकाची पाळी आली. त्या बादशहाने वीरवर वीर वैरागीला विचारलें, “तुला कशा प्रकारचें मरण पाहिजे ?”

वीर अुत्तरला, “मला मृत्युचे सर्व प्रकार सारखेच. मी या देहालाच सर्व दुःखाचें मूल समजतों. तुला हवें तसें कर!!” वीर वैरागीच्या चारी बाजूला भाल्याच्या पंक्ति अुभ्या केल्या होत्या नि त्या प्रत्येक भाल्यावर त्याच्या अनुयायापैकीं अेकेकाचें शीर लटकावलेलें होतें. बादशहानें वीर वैरागीच्या लहानशा कोमल वीर शावकाला त्याचे मांडीवर बसवला नि अेक सुरा देअून आज्ञापिलें “आपल्या हातानें या पुत्राला ठार कर.” अर्थात्तच त्या वीर वैरागीनें काय केलें हें मांगणें नकोच. वीरानें सुरा फेकून दिला. लागलीच त्या हत्यारी मांगानें वैरागीच्या देखतां देखतां त्या वीर बालकाच्या शरीराचे दोन तुकडे केले नि त्याचें रक्तमय हृदय (काळीज) काढून वीर वैरागीच्या हृदयावर फेकून मारलें. नंतर त्याचे तोंडांत तें काळीज कोंबण्याचा प्रयत्न केला. मानवी मनाला असह्य होणाऱ्या यातना देतांना आनंदाच्या अुकळ्यांनीं डुलणाऱ्या अधमाधमांना राक्षस ह्मणणें म्हणजे त्या जातीचाहि भयंकर अपमान करणें होय; कारण त्यांना सुद्धा ही कृत्ये करवणार नाहीत. यांना अुपमा द्यावयाची तर हे मुसलमान होते नि मुसलमानासारखे वागले असेंच म्हटलें पाहिजे.

या क्रूर महाधमी कृत्यानंतर तापवून लाल केलेल्या सांडसांनीं (चिमट्यांनीं) वीर वैरागीच्या अंगातून मांस तोडून काढावयास आरंभ झाला. अेकामागून अेक तापवलेल्या चिमट्यांच्या चिमट्यांनीं मांसाचे गोळे बाहेर निघू लागले. वीराचा देह निर्मांस बनला. आंतील हाडें सर्व शरीरभर दिवू लागली. प्रत्येक वेळी मुसलमान होतोस काय? हा प्रश्न विचारीत नि ‘नाहीं’ हें निर्भय नि निश्चित अुत्तर येतांच त्या तापलेल्या सांडसानें अंगांतीक मांसखंड तोडून काढला जात असे. याप्रमाणे चारी बाजूला अुभ्या राहिलेल्या क्रूरांकरवीं तप्त सांडसानें मांस काढलें जाअून वीर वैरागीचा देह पूर्ण निर्मांस बनला. तरीहि त्या अतिमानवी वीरवराच्या तोंडावर खेदाची वा दुःखाची अेकहि छटा अुमटलेली नव्हती. हें कादंबरीवर्णन नव्हे—अितिहास लेखन आहे. जेव्हां वीर वैरागीच्या अंगाप्रत्यंगांतून मांसखंडें तापल्या लोहसांडसानी अुतरली जात होती तेव्हाहि वीर वैरागी विदेही धीरात्म्याप्रमाणें विदेह—निर्देह—देहातीत अवस्थेंत बसलेला होता. निजाबुद्दौल्यानें

विचारलें, “अतिके महाभयकर क्लेश होत असतां हि तू अजून प्रसन्न कसा राहिला आहेस ?” यावर तो विदेहीवीर हुतात्मा उत्तरतो. “ज्याला आत्म-ज्ञान आहे त्याला आत्मा सुखदुःखातीत नि देहापामून अलिप्त आहे हें ठाबूक असतें.”

जडवादी मनाने स्याद्वादी (agnostic) बनलेल्या संशयात्म्या, बघ. ही ऐतिहासिक सत्यघटना आपल्या प्रयोग शाळेतील प्रायोगिक संशोधक दृष्टीच्या दुर्बिणीने बघ. देहातील मासमयता नष्ट झालेल्या नि अगालाच नव्हे तर नर शरीरातील अत्यंत कोमलतम भागाला तप्त साडसाचे डावावर डाव-भाजण्यावर भाजण्या-बसत असलेल्या नि अशा केवळ अस्थिपंजर अरुन तो बाहेर दिसत असलेल्या देहातील तुझ्या ‘रासायनिक मिश्रणाच्या परिणामाने उत्पन्न झालेली जीवन स्थिति’ कशी टिकू शकली याचा विचार कर. शरीरातील सर्व रासायनिक द्रव्ये पार होरपळून जळून गेलेली, शरीरात एका अस्थिपजरावाचून रक्तमासादिक काहीच अुरलेले नाही आणि तरीहि स्वानुभवाने देहातीतपणाची साक्ष देत प्रसन्न मनानें-दुःखाचा वा क्लेशाचा वाराहि ज्या मुद्रेला शिवू शकला नाही अशा प्रसन्न मुद्रेनें-देहाहून वेगळा स्वतंत्र आत्मरूप मी आहे अशी साक्ष देणारा पुरुष तुझ्यापुढें अुभा, अशा वेळी खऱ्या नि प्रामाणिक वैज्ञानिकाची भूमिका घेतलेला तू, प्रामाणिकपणाने ‘जीवशक्ति’ ही जड द्रव्यांच्या विशिष्ट प्रमाणाने संयोग होअून उत्पन्न झालेला रासायनिक परिणाम आहे’ असें म्हणण्याचें धाडस करू शकशील काय ?

याच लढ्यांत भाभी तारूसिंह याला तीक्ष्ण धारेच्या फिरत्या शस्त्रानें सोलून काढला. भाभी मणिसिंहाने आपल्या देहाचे एक एक बंध हासत हासत करवतू दिले. साप्रतचे प्रख्यात हिंदू राष्ट्रमवत भाभी परमानंदाचे सातवे पूर्वज श्रीमान् मतिदासजी डोकपायासून करवतीनें कापून दुर्भंग करण्यांत आले नि करवतीनें कापण्यास आरंभ झाल्यापासून तो मेंदू करवतला जाअून जीव निघून जाअीपर्यंत डोळ्यांत आसवें देखील आलीं नाहीत-तोडीं अुस्स नाही आणि धर्माकरितां बलिदान होत आहेत या समाधानांत मग्न झालेला असा तो पुरुष हुतात्मा झाला. असे अनेकशः

हुतात्मे झालेले आहेत. त्यांची दृढ निश्चयशक्ति नि त्या शक्तीवर कमावलेलें देहातीतपणाचें सामर्थ्य—अशा या सामर्थ्याचें नि शक्तीचें धारण करणारी जीवशक्ति शरीराहून निश्चितपणे स्वतंत्र नि निराळी आहे—असेंच सिद्ध करीत आहेत. याप्रमाणे अनेकशः नव्हे तर सहस्रशः अुदाहरणे या भारतांत मिळू शकतील. अंतरत्रहि पुष्कळ मिळतील. ही सर्व अुदाहरणे ऐकमुखानें जो संदेश देतात तो हा की, जडद्रव्याची रासायनिक परिणाममय जीवशक्ति असती तर हे असामान्य दृश्य दिसू शकलें नसतें. ही जीवशक्ति—हे आत्म-तेज—ही चैतन्यप्रभा वास्तवतः देहातीत नि स्वतंत्र आहे—रासायनिक परिणाम खास नव्हे.

चिच्छक्तीचें स्वातंत्र्यदर्शन

जीवनसमस्या सोडवणारे अुकृष्ट तत्वज्ञान, ते तत्वज्ञान प्रत्यक्षतें अनुभवण्याचे मार्ग आणि अध्यात्मशक्तीच्या सामर्थ्याने करतां येणाऱ्या विविध कार्यक्षेत्रांतील विविध प्रक्रिया या गोष्टी हिदुस्थानातच पराकोटीला पोहोचलेल्या आहेत. जडवस्तुमात्रातील रहस्ये ओळखण्यासाठी ज्याप्रमाणे जडयंत्राचे साहचानें मूर्तामूर्त द्रव्यावर प्रयोग करून ती रहस्ये अुलगडण्या-करिता प्रयत्न केले जातात नि प्रायोगिक रहस्ये अुलगडली जातात, त्या-प्रमाणे आध्यात्मिक जगातील अनेक गूढ रहस्ये अुलगडण्यासाठी साहचभूत होणाऱ्या मन नि बुद्धिरूप साधनानी मानसिक नि बौद्धिक प्रक्रियेच्या प्रायोगिक पद्धतीने आध्यात्मिक जगांतील रहस्यशोध करण्याकरिता अेक आध्यात्मिक प्रयोगशास्त्र या भारतवर्षांत अुदयास आलें नि तें येथच परिपूर्णवस्थेप्रत पोहोचविलेले आहे. तें शास्त्र म्हणजे योगशास्त्र होय. या योग प्रक्रियेनें घडवितां येणारे चमत्कारांचे स्पष्टीकरण—जडात्मक प्रायोगिक शास्त्रबुलावर करतां येणें सर्वथैव अशक्य ठरलेले आहे. त्या शास्त्राच्या बळावर स्वतःचे देहावर नि बाहेरील जड जगतावर अशा प्रकारें स्वामित्व कमवतां येतें की त्या सामर्थ्याचे प्रदर्शनानें अनेकशः भौतिक सिद्धांत लंगडे पडतात, जडवाद जड नि पंगू पडतो; आणि जगांतली चालक—पालक—

संचालक केवळ चिच्छक्तीच काय ती असुं शकते, जडांपासून तिची उत्पत्ति असूच शकत नाही, हे स्पष्टपणे दृष्टिगोचर-मनोदृष्टिगोचर-होतें. यासाठी या आध्यात्मिक शक्तीच्या जडावरील सत्तेची, प्रभावाची, सामर्थ्याची, अुदाहरणें येथें पुढें मांडून ठेवली आहेत. ज्यांचे सत्यतेविषयी-ज्या अुदाहरणांच्या प्रत्यक्ष घटनाविषयी-सर्वांची निश्चिति पटेल, ज्याच्या सत्या-सत्यतेविषयी कोणीहि शका घेऊ शकणार नाही अशापैकी कांही ताजी नि प्रमुख अशी अुदाहरणें निवडली आहेत.

अ—(१) बौद्धधर्मपथ हा या हिंदु धर्माची अेक थोरली मोठी शाखा आहे. या पंथाचा विस्तार तिबेट, चीन, सयाम, जपान, ब्रम्हदेश आदिक पूर्व उत्तर भागीय देशात झालेला आहे हे सर्वांना ठाऊक आहे. या पथाबरोबरच योगाभ्यासाची विद्याहि थोड्या बहुत प्रमाणान त्या देशान गेलेली आहे. जपानच्या टोकियो या राजधानीत बुद्ध मन्दीरामधील अेक मुख्य धर्मगुरू कांहीं दिवस आजारी होते. अेके दिवशी त्यानी आपल्या शिष्यांना आपले जवळ बोलावून त्यांना, “आपण तीन दिवसांनी अिह-लोकांतून प्रयाण करणार आहोंत.” असें सांगितलें. तिसरे दिवशी त्या धर्मगुरूनी आपल्या हातानें आपले अत्यविधि अुरकून मी दोन तास समाधिस्थ होतों म्हणून सांगितले नि समाधीत बसले. ‘अन्ते मतिः सा गतिः’—ज्या-प्रमाणें अतीं मति होअील त्याप्रमाणें गति मिळते या मिद्धानाची सर्व हिंदु-मात्राला जाणीव आहे. तेंच तत्त्वज्ञान बौद्ध पंथांतहि असल्यानें आपलें मरण-कालीन प्रयाण आत्माचितनांत व्हावें या अिच्छेनें त्या धर्मगुरूनी समाधीत प्रवेश केला आणि त्या स्थितीत दोन तासांनी देह विसर्जन केला. यांत रासायनिक परिणामानें आपल्या रासायसिक द्रव्यमिश्रणापासून मुटका करून घेअून स्वयं स्वतंत्रपणें तो मोकळा झाला, असें, जडवाद्यांचें मत स्वीकारल्यास, म्हणावें लागेल; पण ते तसें म्हणणें म्हणजे अर्थहीन शब्दाची ती पक्तीच होअून बसेल. कार्य हें कारणापासून स्वतंत्रपणें अस्तित्वात अस् शकत नाही. कार्यकारणांचे संबंध अतुट असतात. हा जडसृष्टीतील नियम आहे; पण येथें रासायनिक संमिश्रित द्रव्यपरिणाम हा स्वतंत्रपणें रासायनिक परिणाम-कारणाला सोडून गेला असें म्हणण्याची आपत्ति येते नि तसें जडवादी

म्हणू शकणार नाहीत. त्याला ही जाऊ अचिच्छणारी नि गेलेली शक्ति जडद्रव्यात्मकतेहून सर्वस्वी स्वतंत्र आहे हे मान्य करणे भागच पडेल.

आ—(२) वरेलीचे जवळ भैरवजी मंदिराचे महंत नि विख्यात योगिराज शंभुनाथ यांनी स्वेच्छेनें जिवंत समाधि घेतली. हा जिवंत समाधि घेण्याचा समारंभ १९३४ च्या मे महिन्यांत मोठ्या प्रमाणात झाला. त्यांचें वय त्या वेळी १५० वर्षांचें होतें. समाधि अवस्थेंत देह न सोडतां देहासहच समाधि ध्यावयाची, अक विवर करून तेथें बसावयाचें नि समाधिस्थ व्हावयाचे. समाधिस्थ योग्याचे देहाला कोणताहि किंचित् सुद्धां आघात होणार नाही अशा प्रकारे त्या विवराचा वरचा भाग पक्का आच्छादून नि माचून घेतात आणि त्यावर समाधिमंदीर बांधतात. याला जिवंत समाधि घेणें म्हणतात. विचक्षण विचारकानी ही समाधि जडद्रव्याच्या रासायनिक परिणामानी घेतली किवा जडदेहाचा अप्रयोग करीत असलेल्या जीवशक्तीनें वा योगपट्ट गुक्तात्म्याने घेतली याचा आपल्या बुद्धीकरवी निर्वाळा घ्यावा.

अ—(३) पुणे येथें ता. १२-१-३४ या दिवशी वीरशैव लिगाय-तांच्या धर्मशाळेत श्रीगुरु मुतिरुद्रदेवरू विरक्त स्वामी महाराज नामक योगी महाराजांनी समाधि घेतली आणि ता. २१-१-३४ या दिवशी दुपारी १२ वाजता समाधि विसर्जन करून ते स्वामी योगगमाधीतून बाहेर आले. या मध्यतरीच्या १२ ते २१ पर्यंतच्या काळात स्वामी महाराज अका विवरात बसून त्यांनी ते विवर बंद करविले होते. याप्रमाणे १० दिवस निर्वात स्थली देह जिवंत राहावा कसा? ज्या मिश्रणावर आपले अस्तित्व अवलंबून आहे त्या मिश्रणाची स्थिति विघडवून तो रासायनिक परिणाम तें मिश्रण नष्ट करण्यासारखी परिस्थिति उत्पन्न करील नि नष्ट झालेले मिश्रण पुन्हा उत्पन्न करून स्वतः त्यातून अद्वित होईल हे म्हणणे आणि पहिल्यानें बापाला जन्म देऊन मग पुन्हा त्याचा मुलगा म्हणून उत्पन्न झाल्याच्या मुखेंतेची कल्पित कथा ही दोन्ही सारखीच खरी वा खोटी म्हणावी लागतील.

अ—(४) हे अदाहरण महाराजा रणजितसिंहाचे वेळचे आहे. दक्षिणेंतून अक महान् योगी त्या वेळी लाहोरला गेला होता. त्याची परीक्षा

करण्याचें महाराजा रणजितसिंहाचे मनांत आलें नि त्यांचे अिच्छेला योगी महाराजानें संमति दिली. योग्यानें समाधि लावली. नंतर त्या योग्याचा समाधिस्थितीतला देह पंजाबी पद्धतीनें बनविलेल्या अेका पेटीत घातला नि ती पेटी सर्व बाजूंनीं पूर्णतया बंद केली. त्या पेटीला अेक भलें मोठें कुलूप लावून त्यावर मुद्रा ठोकली. ती पेटी सरदार भोलासिंह भवानियावाले यांचे रावी नदीच्या तीरावरील असलेल्या बागेमधल्या बारद्वारींत ठेवली आणि त्या बारद्वारीला जाण्याचें असलेले दार (अेकच असलेलें दार) पक्क्या विटांनी माचून बंद केलें. त्यावर त्या बारद्वारीवरील छत नि विटांनी बंद केलेलें द्वार यांवर पहारा करण्याकरितां आपले अत्यंत विश्वासू देहरक्षक नियुक्त केले. ४० वे दिवशीं तो समाधिस्थितीतला देह बाहेर काढावयाचा असें ठरलें होतें. जेव्हां अेकूणचाळीस दिवस झाले तेव्हा टाँड-राजपुतान्याचा प्रसिद्ध अितिहास लेखक-पोलिटिकल अेजंट, डॉ. मरे, मगग्रेग्यू नि अन्य प्रतिष्ठित लोक लाहोरला गेले. महाराजा रणजितसिंहाने आपल्या अेका विश्वासू मनुष्याहातीं योग्याचें सर्व वृत्त कळवून त्या जमीनीत पुरलेल्याला अमुक दिवशी काढावयाचें आहे, तुम्ही डॉक्टर लोक नि अितर युरोपियन लोकांसह तें बघावयास याल तर फार चांगलें होअील- असें कळविलें होते. त्याप्रमाणें ठरल्या दिवशीं कर्नल टाँड आपल्या मित्रगणांसह तेथें अुपस्थित झाले. राजा हीरासिंह नि अितर अन्यान्य शिष्टगणांसह महाराजा रणजितसिंहहि अुपस्थित झाले. महाराजांनी बंद केलेल्या वाड्याची किल्ली आणावयाला सांगून अुघडण्याची आज्ञा दिली. वाडा अुघडला. बंद केलेल्या द्वारा-पुढील विटांची भित पाहिली. ती पहिल्यासारखी होती. पुढे ती पाडून त्यांतून ती बंद केलेली नि कुलूप लावलेली पेटी बाहेर आणली गेली. त्यावरील मोहोर परीक्षून ती मग फोडली गेली. कुलूप अुघडलें, पेटी अुघडी केली. तेव्हां योगी महाराजांच्या शिष्यांनीं योग्याचे देहाला बाहेर काढून बारद्वारीचे समोर बसविला.

साधूचे अंगावर भगवीं वस्त्रें होती. तीं सर्व थैल्याप्रमाणें शिवून टाकून त्यांत साधूला बंद केलेला होता. ती वस्त्रें फाडली नि काढून टाकलीं. कर्नल टाँडनें आपले डॉक्टराकरवीं त्या देहाची परीक्षा करविली. नाडी

सर्वस्वी बंद होती. शरीरांत प्राणाच्या अस्तित्वाचें किंचित् सुद्धां चिन्ह नव्हतें. साधूच्या शिष्यांनी साधूच्या डोक्यावर (ब्रम्हरंध्रावर) कानांत, नाकांत नि ओठावर तीर्ती देहछिद्रें बंद करण्यासाठी कापूस नि मेणगोळ्यांत बदामाचें रोगण घालून मळून सिद्ध केलेले गोळे बसविलेले होते ते काढले. वरील-प्रमाणें अतीव प्रबंधात बंद करून ठेवलेल्या देहांतील तो जडवाद्यांचा रासायनिक परिणाम मेला होता—नष्ट झाला होता. तेव्हा वास्तविक सर्व मिश्रण बिघडल्यामुळें नि सुयोग्य रसायनस्थिति न अर्ल्यानें नष्ट झालेला रासायनिक परिणाम पुन्हां जिवत व्हावा हे अत्यंत अस्वाभाविक, अनैसर्गिक नि म्हणून अशक्य होतें. ही जीवशक्ति त्या जडवाद्यांचे म्हणण्याप्रमाणें जर खरोखरी रासायनिक परिणामच असता तर त्याची पुनरुत्थानाची आशा करणे सुद्धा वेडेपणाच ठरता—मग शक्यता कोठली ? पण रासायनिक परिणाम ही जडवादीकल्पित भगड कल्पना होय—खरी वस्तुस्थिति नव्हे. साधूचे देहछिद्रावरील गोळे काढल्यावर पूर्वी डॉक्टरांनीं परीक्षून मृत स्थितीतल्या ठरविलेल्या देहांत पुनरुत्थानाच्या नियुक्त वेळी योगी महाशयाचा आत्मा वा जीवशक्ति पुन्हा प्रकट होऊं लागली. साधूचे नेत्र अघडले गेले. त्यानें अुच्च स्वरांनें ध्वनि करून जोरात वायू आंत खेचला नि महान् कृष्णसर्पाप्रमाणें अेक भयंकर सुस्कारा टाकला. यानंतर साधूच्या देहांत सर्वत्र प्राणसंचार झाला. शिष्यानें आणून ठेवलेल्या गंगाजलानें त्यानें स्नान केलें. महाराजांनीं घ्यावयासाठी आणलेले दूध घेतले नि योगिराज पूर्ण सुस्थ झाले. त्याना विचारतां ते म्हणाले की, अंग्रज लोकांना परीक्षा करावयाची असली तर करावी. अेक वर्षभर याप्रमाणें मी समाधीत राहून दाखवतो; पण त्याकरितां मला कलकत्ता नगर प्रदान करावें लागेल. अर्थात् अंग्रिश लोकांच्या गुरूनें त्याना शिकवलेल्या विद्येंत घेतलेलें परत देण्याचा धडा शिकवलेला नव्हता. तेव्हां तें घडलें नाहीं हें निराळ सांगणें नकोच.

देहाचीं नाकतोड आदिक सर्वद्वारे पूर्ण बंद करून कपड्याचे पिशवीत शिवला जातांनाच जड द्रव्याच्या रासायनिक परिणामानें राम म्हणावयास पाहिजे होता. सामान्य देहधान्यांचे तसेंच झालें असतें. पुढें तो देह पेटींत बंद, ती पेटी चोहोंकडून छिद्रें बंद झालेली, चोहोंबाजूनीं पक्क्या भिती अस-

लेल्या नि वर गच्चीसारख्या बांधलेल्या घरांत ठेवली जाऊन त्या घराचें दारहि पक्क्या विटांचे भितीनीं बंद झालेलें, ४० दिवस या स्थितींत तो देह ठेवला गेला. अशा स्थितींत त्या रासायनिक परिणामाला आंतच मूठ-माती मिळून पुन्हां प्रकट होण्याचें सामर्थ्य स्वप्नांतहि दिसले नसतें. पण ही वस्तुस्थिति घडून आली खरी; येथे अध्यात्मशास्त्राच्या जीव वा आत्म-शक्तीचेंच अस्तित्व मानावें लागतें. त्यावाचून सुटकाच नाही.

अ—(५) लाहोरला १९३४ च्या ऐप्रीलचे पहिले आठवड्यात अेक विलक्षण सामर्थ्याचे योगी आले होते. त्याचे नाव योगी हीरानंद हें आहे. दिसण्यात ३० वर्षांचे दिसत होते. त्या योग्याचा प्रयोग पाहण्यासाठी अर्धा तास त्यांना पुरून ठेवलें होते. हा प्रयोग करतेवेळी लाहोरचे पृष्कळ प्रसिद्ध गृहस्थ अपस्थित होते. त्यात पंजाबच्या गुप्त पोलिस खात्याचे मुख्याधिकारीहि अपस्थित होते. अर्ध्या तासानंतर त्यांना पुरलेल्या स्थितीतून अकरून बाहेर काढले. थोड्याच वेळांत पुन्हा भानावर येऊन अर्ध्या तासाच्या पुरून घेण्याच्या क्रियेचा त्यांचेवर काहीहि परिणाम झालेला दिसला नाही. योगिराज म्हणाले की, योगी वाटेल तितक्या काळपर्यंत आपणाला पुरून घेऊन राहू शकेल.

सहा अच लांबीचे धार लावून तीक्ष्ण सुळे काढलेले खिळे ठोकलेल्या फळ्यावर ते निजले. पुढें त्यांचे छातीवर दगड ठेवून ते वरून मोठाले घण मारून फोडले आणि हें सर्व होत असताना ते अगदी निर्विकार स्थितीत निजले होते. शरीरांत तीक्ष्ण सुळे घुसू न देता वा त्यामुळे घावहि न होअं, देतां हा योगी पुरुष स्वस्थ निजलेला होता. रानात वा अरण्यांत सिंह-व्याघ्रादि हिंस्र पशु समोर येतांच त्याच्यापुढे गोगलगायां बनतात. त्याच्या अगी असलेल्या कांही शक्ति याप्रमाणें प्रकट झाल्या. त्यांनी सांगितले की, दगडातून पाणी काढणारे वा नुमत्या स्पर्शाने प्रचंड वटवृक्ष जमिनीला लोळवणारे योगी पाहिलेले आहेत. त्याचे गुरू ३०० वर्षांचे आहेत; ते श्रीगोदावरी तीरीं कोठेंतरी वास्तव्य करीत असतात. अतर्कीं वर्षे कसें जगतां, येतें अशा प्रकारें विचारतां ते म्हणाले, “जे कालातीत आहेत त्यांचेवर कालाचा परिणाम काय म्हणून व्हावा ?”

हैं प्रचंड सामर्थ्य, हा कालातीत असण्याचा अनुभव नि तत्प्रतिपादक स्वानुभवी निश्चितीचे बोल जडद्रव्याचा रासायनिक परिणाम बापडा कसे काढू शकणार ? ही शक्ति त्या जगत्स्वामित्व गाजविणाऱ्या चिच्छक्तीच्या चिदशाचीच असू शकणार !

अ—(६) समाधिस्थ होऊन प्रेतवत् असलेल्या योग्याला दुसरा अेक सिद्ध विशिष्ट अवधीनंतर शुद्धीवर आणून पुन्हा समाधिस्थ स्थितीत जाऊ देतां. ' बगाल लॅन्सर ' नामक पुस्तकात लेखक मेजर यीटम् ब्राऊन म्हणतात, " मी प्रेत (प्रेतासारख्या स्थितीत असलेला समाधिस्थ योगी) दोनदां अुठवलेले पाहिले आहे. प्रेत होऊन पडणारा सिद्ध पहिल्यानें आपली सिद्धता करतो. कोठा स्वच्छ करून अुपवास करतो नि केवळ वायुभक्षणावर २४ ताम राहतो. त्यानंतर तो समाधिस्थ होण्यापूर्वी खूप प्राणवायु भरून घेतां नि नंतर त्याला गुगी येअू लागते. ती येअू लागली म्हणजे मुख्य रक्त-वाहिन्या नियंत्रित करून समाधान पावते. त्याचे शिष्य त्याला पुन्हां पुरतात. पुन्हां सावध होण्याच्या वेळी पूर्वी डॉक्टरांनी त्याची परीक्षा केली नि तो मेल्याचे सांगितले. त्याचे अगात चैतन्य किचित् सुद्धा असल्याचें आढळून आले नाही. पण ठरलेली वेळ येताच प्रेतवत् झालेला सिद्ध जिवंत होताना फार विलक्षण प्रकार घडतो. आधी त्याचे शरीर सरळ नि ताठ होअू लागते. मिटलेले डोळे किंचित् किलकिले होतात नि तोंडांतून कर्कश शिळेमारखा कर्णभेदक ध्वनि निघूं लागता नि तो योगी जिवत होतो.

अ—(७) फ्रेंच विदुषी डेव्हिड नील बुद्धपथ स्वीकारून योगिनी बनल्या आहेत. त्यांनी तिबेटात १४ वर्षे घालविली. त्यांनी तिबेटातील लामाच्या नि अितर योग्याच्या अनेक अद्भुत गोष्टी पाहिल्या आहेत. त्यात यांगनिद्रेत अन्नपाणी मुळीच न घेता शेकडो मैलांचा प्रवास अत्यंत वेगानें करताना त्यांनी काही योग्यांना पाहिलेले आहे. जे अतर कापावयाला घोडेस्वाराला अेक महिना लागतो तेच अंतर हे योगतंद्रीत थोड्या दिवसांत कापूं शकतात. त्यांपैकी असाच अेकजण चालला असतां त्यांचे जवळून गेला. त्या वेळी तो कसा दिसला याविषयी त्या वर्णन देतात, " तो सिद्ध

आपल्या वेगांत असतां अगदीं आमच्या जवळ आला. त्याची मुद्रा अगदीं शांत दिसत होती. त्याचे विशाल नेत्र अगदीं अुघडे होते. तो धावत नव्हता—चालत होता. पण फार त्वरेनें चालत होता. जणू काय त्याचे पाय जमिनीला लागून नव्हते. त्याची गति हालत्या लंबकाप्रमाणे प्रमाणबद्ध होती. आम्ही दोन मैलपर्यंत त्याचे बरोबर त्याचे मागेमागे गेलों. नंतर तो मार्ग सोडून बाजूची चढण चढूं लागला नि कडे मार्गे टाकीत तो डोंगरात कोठल्या कोठे निघून गेला.”

अ—(८) डॉ. कॅनन नावाचे एक विद्वान् गृहस्थ अंग्लडमध्ये आहेत. M. A. M. D. नि F. R. C. S. आहेत. रॉयल मेडिको सायकॉलॉजिकल असोसिएशनचे (राजकीय वैद्यकी मानसशास्त्र मंडळाचे) सभासद, रॉयल सोसायटी ऑफ मेडिसिन (राजकीय औषध समिति)चे सहाय्यक (फेलो), वैद्यकीय नि शस्त्रवैद्यकीय महाविद्यालयाचे मानसशास्त्रीय औषधोपचारक म्हणून पदवीधर (डिप्लोमेट अन् सायको-मेडिसिन ऑफ दि रॉयल कॉलेज ऑफ फिजीशियन्स अँड सर्जनम्) आहेत. “प्रिन्सिपल्स ऑफ सायकिअॅट्रि ” नांवाच्या शिक्षणक्रमासाठी निवडलेल्या प्रसिद्ध पुस्तकाचे लेखक आहेत. त्यांनी एक नुकतेंच (अदृश्य शक्तिप्रभाव) ‘अन्विहजिबल अन्फ्लुअन्स’ नांवाचें पुस्तक लिहिलें आहे. त्यांत त्यांनी हिंदुस्थानांतून तिबेटांत असा जो प्रवास केला त्या प्रवासांतील अनुभवलेल्या नि पाहिलेल्या गोष्टींचें नि घटनांचें वर्णन आहे. त्यांतील कांही प्रमुख नि मुख्य अशा दोन तीन गोष्टी येथें अुद्धृत करावयाच्या आहेत. त्या येणें प्रमाणें:—

(अ) ‘जस्टिस मॅककार्डी हे प्रवासात असता अेका परक्या देशात (हिंदुस्थान वा तिबेट) अेका गृहस्थाशी त्यांचें वांकडे आलें. तो गृहस्थ जारणमारणादिक विद्यांचा जाणता होता. तो रागावून मॅककार्डीला म्हणाला, “आजपासून ७ वर्षांनीं हें तुझें शरीर नष्ट होअील. माझ्या आज्ञेनें अेक जुनी बटूक तुला अस्तित्वांतून नाहींसें करील आणि तूं लज्जा-स्पद मरणाचा वाटेकरी होशील. तुझा प्राण कोणी घेतला हें जगाला ठाऊक असणार नाहीं; कारण तो मृत्यु तुझ्या हातानें घडणारा नसून अदृश्य

जगांतून माझा हात तुला ठार करणार आहे—याचा प्रत्यय तुला लवकरच येतील.” आणखी त्याचप्रमाणें घडलें. सात वर्षे झाली आणि वर्तमानपत्रांतून जस्टिस मॅककार्डीनें आत्महत्या केली अशी बातमी प्रसिद्ध झाली. ही कांहीं आत्महत्या नव्हती—तो त्या जारणमारणी मनुष्याचा हात होता. त्यापूर्वी १४ दिवस या थोर गृहस्थाला रात्री २ वाजता प्रत्येक दिवशी दोन चमकते डोळे दिसत. मला याचा अर्थ कळला होता; पण त्या गृहस्थाच्या समाधानार्थ मी त्याला, “अं: त्यात काय आहे?” असें सांगून शांत करण्याचा प्रयत्न केला. माझे हे सांगणें चुकीचें होतें. त्या मांत्रिकाचे ते डोळे होते नि वेळ येताच तो गृहस्थ त्याने ठार केला. ग्रँड लामानें मला पूर्वी असें होणार म्हणून सांगून तुम्हांस हवे असल्यास त्याचें मरण मी हवे तेवढें लाबवूं शकेन असें सांगितले होतें; पण मला त्याचें विस्मरण झालें होते.

(आ) डॉ. कॅननचा एक स्नेही प्रो. अेक्स् (खरे नांव दिले नाही.) हे एक योगी आहेत. रात्री शय्येवर आपला देह ठेवून ते देहाबाहेर दुसरीकडे जातात. त्यांचे वय १०० वर्षांहून अधिक असल्याचे ते योगी सांगत असून ते दिसण्यात ४० वर्षे वयाचे दिसतात. ते नि डॉ कॅनन एक दिवस द्राक्षीच्या बागेत फिरावयास गेले. तेथें बागेच्या टोकाशी एक मोठा जुनाट वृक्ष होता. तेथील घटनेचे वर्णन डॉ. कॅनन पुढीलप्रमाणें करतात:—बागेजवळ गेल्यावर त्या वृक्षापामून बरेच अंतरावर अुभे राहून ते योगी त्या वृक्षाला अुद्देशून म्हणाले, “तुझे आयुष्य चागलें गेले आहे. आयुष्याचे धक्के—चपेटे बरेच सोसलेस. तूं माझ्या आत्म्याला सुख दिलेंस आणि सरक्षिलेस. आतां तुला हे जगत् सोडावयाचा समय आला आहे. आतां देह सोड नि पुन्हां जन्माला येअू नकोस.” हें म्हणणें संपले नाही तोंच तो वृक्ष तत्काळ वाळून गेला. मला त्याजवळ जाऊन परीक्षण्यास सांगितले. कदाचित् ही दृष्टिबद्धता असेल असें वाटून त्या वाळत्या वृक्षाची छायाचित्रें घेतली. त्यांतहि त्याच वस्तुस्थितीचें प्रतिबिंब वटले. आतां त्या स्थलावर एक गवताची काडी देखील अुभी नाही. रखरखित अुखरभूमि तेथें आहे.”

(अि) प्रति सात वर्षांनीं शुद्धीवर येअून पुन्हां समाधीत जाणाऱ्या योग्याला डॉ. कॅनननें पाहिलें. त्याचें तें वर्णन पुढीलप्रमाणें देतात, “श्रेष्ठं

लामा आपल्या सिंहासनावर बसलेले होते. नंतर हातानें मशाली पेटवून घेतलेले पुष्कळ संन्यासी तेथें आले. ती जागा वाटोळी होती. ते सर्व वर्तुळाकार बसले नि तोंडानें मंत्र म्हणत होते. त्या लामानें प्रार्थना म्हटली नि नंतर आठ जणांनीं एक दगडी पेटी आणली. त्यावरील झाकण बसवलेला दगड काढला गेला. त्यांत एक प्रेतासारखी आकृति मला दिसली. सुवर्णध्वजापासून खाली जाऊन ती आकृति तपासण्याची आम्हाला अनुज्ञा मिळाली होती. त्याला नाडी नव्हती. हृदयाचें स्पंदनहि नव्हते. तें शरीर पाषाणाप्रमाणें अगदी थंडगार होते. एक दिवसाच्या मृत मनुष्याप्रमाणें डोळे दिसत होते. मी नाकाशी काच धरली. हेतु हा की किचित् जरी श्वास असला तरी कांचेवर श्वासातली वाफ लागून श्वास असल्याचे कळेल; पण किचित् सुद्धां ओलावा असल्याचे कांचेवर दिसले नाही. ते शरीर अगदीं प्रेतच होतें असें वाटले. त्याची समाधि अुतरली. त्याने लामाला वदना दिली नि पुन्हां समाधिस्थ होऊन त्या पेटीत जाऊन निजला.

(अ) डॉ. कॅनननी आपल्या पुस्तकात आपणाला अुत्क्रांतिशक्ति (पाण्यावर आदिक स्थली स्पर्श न करता अुध्वंगामित्व प्राप्त होते त्याला योगशास्त्रांत अुत्क्रांतिशक्ति असें म्हणतात.) काही अंशाने प्राप्त झालेली आहे असे अुल्लेखलेलें आहे. एकदां एक वेळ त्यांचे योगी स्नेही पर्वत-श्रेणीतून अनुल्लघनीय अशा मार्गानें श्रेष्ठ लामाकडे जात असता वाटेत एक ३०० फूट लांबीचा पर्वतमार्ग लागला नि त्याचे खाली एक नदी वाहत होती. नदीच्या पलीकडे साधारणतः ५० फुटांवर लामानें पाठविलेला मार्ग-दर्शक अुभा होता ती नदी कशी पार लंघावी हें समजेना; पण लामाचे निरोप्याने सूचना दिल्या. त्या अुत्क्रांतिशक्तीविषयी सहसा कोणाचा विश्वास बसणें शक्य नाही. ती शक्ति योगी स्नेह्याच्या साह्यानें डॉ. कॅनननें स्वायत्त केली होती. डॉ. कॅनन सांगतात, “ थोड्याशा तासांच्या प्रयत्नाने आमचे देह हलके झाले नि आम्ही दोघेहि नदीवरून अधातरी चारूं लागलों आणि आम्ही याप्रमाणें अधांतरी चालून थोड्याच वेळांत पैलतीराला पोहचूं शकलों. ” *

* डॉ. कॅनननी हें पुस्तक लिहिल्यावर असलें भोळेपणा वाढविणारें नि १७ वे शतकांतली अज्ञान फैलावणारें पुस्तक लिहिल्यामुळें सरकारी शाळेच्या

बेल्जमच्या ब्रुसेल्स राजधानीमध्ये या विद्यांचा, अभ्यासकांना नि अिच्छुकांना शिक्षणक्रम देऊन शिक्षण देणारे शिक्षक अेलमर जी. नोबेल्स म्हणून गृहस्थ आहेत. त्यांनी 'सायकालाजी फाअुडेशन सोसायटी' म्हणून सस्या काढलेली आहे. त्या संस्थेच्या वतीने दिल्या जाणाऱ्या अभ्यासक्रमाचे माहितीच्या 'कंप्लीट सिस्टिम ऑफ पर्सनल इन्फल्यूअन्स अँड हीलिंग' नामक पुस्तकांत पुढची अेक घटना दिलेली आहे.

“ मनाच्या सामर्थ्याने भौतिक शक्तीवर योगी विजय मिळवून पाश्चात्य प्रायोगिक विज्ञानशास्त्रांनी शोधून काढलेल्या भौतिक जगाचे निसर्गनियम लगेडे पाडतो. मी तें कसें होतें याचा अुलगडा करण्याचे भानगडीत न पडता घडलेली घटना केवळ पुढें ठेवीत आहे आणि ती पुष्कळांना बोधप्रद वाटेल. दादी मिश्र नांवाचा अेक अेकान्तवासी साधु होता. त्याच्या अेकान्तवासाच्या गुहेपासून जवळीत जवळचे गांव १०० मैलावर होते. त्याच्यांत फार मोठाल्या शक्ति होत्या आणि शेकडो जण आपल्या संकटा-अडचणीतून सुटण्याचा मार्ग विचारावयाला त्याचेकडे जात असत. अेकदा अेक युरोपियन प्रवासी त्याची कीर्ति अेकून आपल्या अेका विशेष महत्वाच्या प्रश्नाचा अुलगडा करून घेण्याकरिता त्याचेकडे जाण्यास निघाला. पुष्कळ कष्टानी नि दुर्गम मार्ग तुडवीत तो त्या तपस्याचे गुहेकडे गेला; पण हा अजाणता युरोपियन गृहस्थ त्या गुहेचे द्वार अेका मोठ्या प्रचंड शिळीने बंद झालेले

अभ्यापकाचे जागेवरून त्यांना अधिकाऱ्यांनी काढून टाकलें; पण पुढें अनेक प्राध्यापकांनी अर्ज करून कळविलें कीं, डॉ. कॅननंनी पुस्तकामधून ज्या गोष्टी प्रतिपादल्या आहेत त्या नि तसल्याच गोष्टी सत्य आहेत असें आम्हालाहि प्रामाणिकपणें आणि अनुभवानें वाटतें. तेव्हां ज्या कारणाकरिता त्यांना काढलें त्याच कारणाकरिता आम्हालाहि काढावें अथवा त्यांना पुन्हा कामावर घ्यावें. अर्थात् अधिकाऱ्यांना अितक्या प्राध्यापकांना काढणें अिष्ट न वाटून त्यांनीं डॉ. कॅनन-वरील दोष परत घेऊन त्यांना पुन्हा पूर्वपदावर नियुक्त केलें. यावरून त्यांचे पुस्तकाला नि त्यांतील गोष्टींचे सत्यतेला विद्वानांचा किती नैतिक पाठिंबा आहे हें स्पष्ट होईल.

पाहून आश्चर्यचकित झाला. ती शिळा वजनांनीं कित्येक टन भरेल अतकी मोठी होती. (२८ मणाचा अेक टन होतो.) वास्तविक त्या पर्वताकडे येतांना, पर्वताच्या समोरच्या बाजूनें त्या गुहेत जातांना, फिरून आत शिरतांना नि बाहेर पडताना त्या साधूला त्यांनी पाहिलेलें होतें. गोंधळून जाऊन निराश नि थकलेला असा तो प्रवासी खडकाचे समोर त्या साधूची वाट पाहत निश्चय करून बसला. साधारणतः २० मिनिटांनी धुकटशी आकृति त्याचे दृष्टीस पडली. ती आकृति त्या खडकाचे मध्यभागांतून बाहेर येत आहेसें वाटलें. हळू हळू त्या धुक्याचे आकृतीनें त्या साधूच्या देहाचा आकार धारण केलेला दिसू लागला. नंतर तो साधु गंभीरपणें पावले टाकीत त्या प्रवाशासमोर येऊन म्हणतो, 'बेटा ! मला काय विचारावयाला आला आहेस ?' उत्तराकरता वाटहि न पाहतां त्या योग्याने त्या प्रवाशाला त्या गुहेत चलण्याविषयी हाताने खूण करून सुचविलें. ज्या खडकामुळें गुहेत जाणें त्या प्रवाशाला कांही क्षणापूर्वीं अशक्यसें होऊन बसलें होतें तो खडक जादूप्रमाणें अेकाअेकी नाहीसा झाला. आपल्या प्रश्नाचेंहि त्या प्रवाशाला भान होऊना अतका तो गोंधळून गेला होता. पण त्यामुळें अडचण पडली नाही. आंत गेल्यावर साधूनें आपलें आसन घेतले नि प्रवाशाला बसावयास सांगून तो म्हणाला, 'बेटा ! दैस. तुझ्या मनांतला प्रश्न मला ठाअूक आहे. थांब मला मनोजगतांत (etherial plane) प्रवेश करूं दे. मग मी तुझें उत्तर देअीन ' असें म्हणून त्यानें डोळे मिटले नि त्याचें शरीर क्षणाधीत निश्चेष्ट झालें. पूर्वीची धुकट आकृति त्याचे देहाबाहेर पडली नि तिनें शरीराभोंवतीं प्रत्येक प्रदाक्षिणेचे वेळी वर्तुळ वाढवीत वाढवीत १३ प्रदक्षिणा घातल्या नि शेवटीं ती नाहीशी झाली. पुन्हां परत येअीपर्यंत किती तरी काळ लोटला असें त्या प्रवाशास वाटलें. ती आकृति परत आल्यावर पूर्वीप्रमाणें या वेळीं प्रदक्षिणा संकुचित करीत करीत घातल्या नि ती आपल्या देहांत शिरली. हळू हळू निश्चेतन झालेली त्या योग्याची मुद्रा सजीवतेचीं चिन्हे धारण करूं लागली. डोळे अुघडले नि अगदीं गंभीर नि मृदु स्वरांत जें कांही मार्गसूचन त्या प्रवाशाला पाहिजे होतें तें त्या योग्यानें दिलें. हें सर्व होत असतां त्या गुहेत मंद पण सुंदर प्रकाश पसरलेला होता आणि अवर्णनीय सुगंध दरवळलेला होता. ”

याच पुस्तकांत मार्गे अके स्थली फ्रेंच डॉक्टराच्या प्रयोगांत शरीरांतून जीव जातेवेळी धुकट आकृति बाहेर पडते हें दिसून आल्याचें वाचकांना आठवत असेलच. वेदान्तशास्त्रात सांगितलेला लिंग वा सूक्ष्म देह तो हाच. हाच जडदेहांत प्रवेश करतो नि जन्म घेतो. योगी याच देहानें स्वेच्छेनुसार शरीरांतून जा-ये करूं शकतात नि तीच घटना वरील गोष्टीत घडलेली आहे

आणखी एक प्रत्यक्ष घडलेली गोष्ट

(ले. ना. का. सोमण पेन्शनर हे. मा., अकोलखेड.)

ओ—(९) अकोलखेड येथील पुरुषोत्तम नरहर अर्थात् आप्पा भटजी, वय ३०-३२, हे येथून जवळ असलेल्या अकोली जहागीर येथील आपल्या मित्राला निरोप देण्याकरिता पोष वद्य पक्षात दुपारी १२ वाजता पणज रस्त्याने गेले. अर्ध्या वाटेवरून परत येत असतां एक जटाधारी भव्य तेजःपुंज सत्पुरुष अंगात पाढरी स्वच्छ कफनी, हातात कमंडलू, पायांत खडावा, दाढी पाढरी पण जरा सोनेरी, पिंगट रंगाचा असा दिसला. त्याला नमस्कार केल्यावर तो अद्भुत, 'तुम्हाला मृत्यु-गडांतर आहे. तीन महिन्यात मराल.' यामुळे भिअून ते गृहस्थ हातीपायी पडूं लागले. ते त्याची जन्मवेळ नि मृत्युयोग अित्यादि सांगूं लागले. चैत्र कृ. १३ मृत्युयोग हे अकून जास्तच भिअून आम्हाला अपाय सांगा म्हणूं लागले नि जवळचा कमरेचा एक रुपया काढून कमंडलूंत टाकला. त्यामुळें ते साधु सतापले, रागावून बोडूं लागले. कमंडलूंतला रुपया काढून फेकून दिला नि जाअूं लागले. हेहि मागून जाअूं लागले. "मत आना. जलके खाक हो जाओगे" असें म्हणाले, तरीहि भुपाय सांगावा म्हणून—'मरणांतून वाचवा' अशी विनंति करीत ते मागून जाअूं लागले. तांच ते म्हणाले, 'कोवीभी साधू तुमको मिलेगे, मत आना, जाव' असें म्हणाले नि थोडेंच अंतरावर गुप्त झाले. समोर चालत असतां त्यांचे पाय जमिनीला लागत नव्हते. मूर्ति पुढें मार्गे चालत होती. रुपया तेथें शोधला. तो सांपडला नाही.

घरीं आल्यावर लागलीच हा वृत्तान्त वडिलांना नि अतिरांना सांगितला. मृत्युयोग तीन महिन्यांनी ह्मणजे चैत्र कृ. १३ चा सांगितला यामुळे चैन पडेना, अन्न धकेना, संतपुरुष कोण पाहावा, पत्रिका पाहिली तो योग असलेला दिसला. पहाडांत कोणी साधु पाहिले, अकोल्यास राजेश्वराचे देवळाजवळील ज्योतिष्यास पत्रिका दाखविला तो खडतर योग म्हणून समजले. ध्रुव चांदणी दिसेना. कानांत बोटे घातलीं पण न वा गुं 'असा शब्द ऐकू येईना. ते घाबरून गेले. काशीस जाऊन विश्वेश्वराच्या मंदिरात पडून राहावे असा विचार आला; पण साधुमतांची भेट या शब्दाची तळमळ लागली.

नंतर ते सुनगांव ता. जळगांव येथे मामाकडे गेले. ते ज्योतिषी आहेत. त्यांना सर्व वृत्तान्त सांगितला, पत्रिका पाहिली, तसा योग आहे असे म्हणाले. मग त्यांनी समीपच्या पळशी येथील बाबाजी महाराज या साधुपुरुषाचे दर्शन करण्यास सांगितले. त्यांना या साधुमहाराजांचा अनुभव आलेला होता; पण त्यांनी बाबाजी महाराजांना कधी पाहिले नव्हते. घरी परत आल्यावर चैत्र व. १२ चे दिवशीं एक सत्पुरुष स्वप्नांत येऊन 'आ जाव' अितकें म्हटल्याचा भास झाला. दुसरे दिवशी पळशीजवळ बोडखे या गावी त्याचा मावस भाऊ राहतो त्याला घेऊन पळशीस बुवांचे मठांत आले. या दिवशी अंग भारी पडले होते. बाबाजी महाराजांचे दर्शन घेऊन त्यांना सर्व वृत्त सांगितले. त्यांनी धुनीतील विभूति सर्व अंगास लावली नि दुसरे दिवशी येण्यास सांगितले. श्री बाबाजी महाराज जटाधारी असून अगदी कृश नि शुष्क झालेले आहेत. पहांटेस ४ वाजता उठून स्नान केलें नि मठाला लागून श्री शंकराचे मंदीर आहे त्यांचे दर्शन घेऊन मठापुढील बागेतील दोन झाडे ध्यानस्थ बसण्याची आहेत, त्या झाडाखाली ध्यानस्थ बसतात. त्यानंतर तेथून आटचे पुढे उठून धुनीपुढील ओट्यावर बसतात, सर्वांशी बोलतात, भूतबाधा, रोगबाधा यांवर अंगारा देतात.

दुसरे दिवशीं हे तेथे गेल्यावर घरापासूनच त्यांचे अंग जड वाटूं लागले होते. महाराजांनी सर्व अंगास विभूति लावून दिली नि अद्यां

अमानस्येला १२ वाजेपासून ३ वाजेपावेतों या शंकराचे देवळांतून हळू नका, कशीहि स्थिति प्राप्त झाली तरी भिअं नका, अभिषेक टाकू नका असे सांगितलें. मग अमावस्येच्या दिवशी ४ ब्राम्हण सांगून पूजेची सर्व सिद्धता करून दहा वाजतां देवळांत गेले. ११-११॥ चे सुमारास यांनीं हातांत अभिषेकपात्र धरून ब्राम्हणासह रुद्राभिषेकाला आरंभ केला. त्या दिवशीं त्यांचे वडील तेथेंच आले होते. बाहेर सोमवार सोमवती म्हणून नवसाच्या दर्शनाच्या गाड्या अंतरल्या होत्या. स्वयंपाक चाळू होता.

सुमारे १२ चे सुमारास आप्पा भटजीस घेरी येअून अभिषेकपात्र खाली पडलें नि ते आडवे झाले. लागलीच दुसऱ्या भटजीनें तें अभिषेकपात्र त्यांच्या हातांत देअून तो त्यांचा हात आपल्या हातांत धरला नि अभिषेक चाळू ठेवला. महाराज दाराबाहेर झाडाखाली ध्यानस्थ बसले होते. बाहेर मंडळीत देवळामध्ये भटजीस झीट येअून ते पडले. याविषयी कुलकुल चाळू झाली. वडिलाना वायीट वाटले. बाहेर लोक शोक मानू लागले. स्वयंपाक बंद झाले. तामगांवचा वैद्य (डॉक्टर सदश) होता. त्यानें नाडी पाहिली ती बद झाली आहे असे गांगितलें. अशा निश्चेष्ट स्थितीत ते पडले होते. या अवस्थेंत काळ पुरुष आपणांस दोरा बाधून वर वर नेत आहेत असा प्रकार दिसे पण बोलतां येत नव्हते. बरेच वर वर नेल्यावर त्यांना तीन सत्पुरुष दिसले. त्यांतून एक तीन महिन्यापूर्वी भेटलेले एक, दुसरे मठांतील बाबाजी महाराज नि तिसरे एक कोणी अज्ञात पुरुष होते. बाबाजी महाराजांनी त्या काळपुरुषाबरोबर बोलणें करून त्यांना जावयास सांगितलें. ते निघून गेले. दोर सोडले गेले नि त्या अवस्थेंत तोंडाला हात लावला. तोंच निश्चेष्ट देहाचे तोंडांतून किंकाळी निघाली. ते भटजी सावध होअून झटक्यासरशी अुठून बाबाजीच्या धुणीजवळ येअून पडले. बाबाजी नुकतेच ध्यान आटोपून मठांत ओट्यावर येअून बसले होते. भटजीच्या अंगाला दोऱ्याचे वळ होते. बाबाजींनी विभूति लावली नि काय काय दिसलें ते विचारलें. तेव्हां वरप्रमाणें वृत्तान्त सर्वासमक्ष सांगितला. संध्याकाळी थोडा स्वस्थपणा वाटू लागला. दुसरे दिवशी नित्याप्रमाणे वरे वाटू लागलें. श्री बाबाजी महाराजांची तेव्हांपासून यात्रेत आलेल्या मंडळीमध्ये हें वृत्त फैला-

वून विशेष प्रसिद्धी झाली नि त्या वेळेपासून त्या शंकरपिंडीला नि मठाला प्रकटेश्वर हें नांव प्राप्त झाले.

औ—(१०) बगालमध्ये पटीराम या गांवी हिरालाल नांवाचा अेक मनुष्य राहत होता. त्याला मंत्रविद्येचा नाद होता. आसाम सीमेत कामरूप कामाक्षा नांवाचें देवस्थान आहे. तेथे फार प्रचंड सामर्थ्याचे मांत्रिक राहत असतात. ते स्थान त्या विद्येचें माहेरघर समजलें जातें. हिरालाल हा तेथें मंत्रविद्या शिकावयाला गेला होता. तेथून शिकून परत आल्यावर आपले अंगीं आलेल्या मंत्रसामर्थ्याचा प्रभाव आपले ग्रामबंधूंना दाखवावा या हेतूनें त्यानें ग्रामस्थांना अेकदां विचारलें, “सांगा मी कोणतें रूप घेऊं ? मी रूपातराची विद्या शिकून आलों आहे. वाघ, हत्ती, मगर, माशी, तुम्ही सांगाल ते रूप घेईन !” असें तो म्हणाला. तेव्हा सर्वांनी ‘सुसरीचे रूप घे’ म्हणून सांगितले

‘अच्छा’ ! असे उत्तर देऊन त्याने सिद्धता केली सिद्ध केलेले दोन पाण्याचे लोटे पुढे करून म्हणाला, “या पहिल्या लोट्यांतील पाणी माझे वर ओता. ते पाणी पडल्याबरोबर माझे रूप पालटेल. मी सुसर होईन. नंतर दुसऱ्या लोट्यांतील पाणी माझे वर टाका म्हणजे पूर्ववत् माझे रूप मला प्राप्त होईल.” त्याप्रमाणें पहिल्या लोट्यातील पाणी त्यावर टाकतांच तो हिरालाल सुसर झाला. सुसरीचें रूप पाहून लोक घाबरले आणि दुसऱ्या भांड्यांतील पाणी घालावयाचें विसरून भयानें पळाले. अत्रेयी नदी जवळच होती. त्यांत हिरालालच्या सुसररूपानें प्रवेश केला आणि तो नदींतूनच यालुरघाटला पोहोंचला.

तेथें त्या सुसरीला पाहण्यास शेकडो लोक जमतात. ‘हिरालाल’ हाक मारताच ती सुसर असळून वर येते. आणि ३-४ फुट पाण्याच्या पृष्ठ-भागावर असळी घेते. हिरालालचे नातलग पुन्हां पूर्वरूप प्राप्त करून देण्यासाठीं कामाक्षाला पोहोंचले नि त्याचे मांत्रिक गुरूची नि भैरवीची फार काकुळतीनें विनंति केली. हिरालाल ज्या नदींत होता त्या नदीजवळ हिरालालचें पूर्वरूप झालेलें बघावयास मिळावें म्हणून लोक रात्रंदिवस तेथें

बसलेले असत. सर्व लोक हिरालालचे पूर्वरूप देण्यास येणारे त्या मांत्रिक भैरवोची नि त्याचे गुरूची मोठ्या अतुमुकतेने वाट पाहत होते. पुढे मगर झालेल्या हिरालालचें मगरमास्याच्या रूपांत रूपांतर झालें. नातेवायिकांनीं अती आग्रह केल्यावर गुरूंनीं समाधि लावून बघितले नि सांगितलें “हिरालालने मगररूप धारण केल्यावर अभक्ष्य भक्षण केले आहे. आतां त्याला पुन्हा पूर्वरूपात आणणे माझ्या शक्तीच्या बाहेर आहे.” तेव्हा हिरालालचे नातेवायिकांनीं रडून रडून आकात केला नि त्याला पुन्हां पूर्वरूपांत आणल्यावाचून आम्ही आपले पाय सोडणार नाही म्हणून म्हणाले. तेव्हां गुरूना दया येऊन म्हणाले, “हिरालाल त्या नदीतून गगनदीत प्रवेश करील तेव्हा तो पावन होऊन आपल्या पूर्वरूपात येतील.” या नगरातील बरेच वजनदार लोक नि विशेषतः डॉ. ऐस्. ऐन्. सिंह हे या माशाचा अभ्यास करीत राहून त्याच्या प्रत्येक हालचालीवर त्याचें लक्ष्य होतें. त्याचा आकार मगच्या वाहनाप्रमाणे अर्थात् मगरमाशाप्रमाणे होता. या माशाचीं तेथें अनेक छायाचित्रें घेण्याचा प्रयत्न केला गेला पण तीं कोणालाहि घेतां आलीं नाहीत. पुढे कांही दिवसांनी तो मासा पटनीताला नांवाच्या नगराजवळ नदीत दिसला; पण त्यानंतर जितेनराम नांवाच्या अफू विकणाऱ्याने दुष्टपणा करून त्या माशाला गोळी घालून ठार केले. त्याचा मृतदेह अुचलण्यास ६० लोक लागले. त्याची लांबी २० फूट होती नि वजन ३० मण होते. सरीरावर लोकानी मारलेल्या पुष्कळ गोळ्याच्या खुणा होत्या. त्याचा देह मगर नव्हता हे निश्चित. ही गोष्ट १९३६ या वर्षांत घडली.

अं—(११) हगेरीमधील ल्याजरा पॉप नांवाचा मनुष्य एक अद्वितीय असा आश्चर्यकारी माध्यम आहे. माध्यम म्हणजे ज्याचे द्वारा सूक्ष्म देहधारी वा अशरीरी जीवात्मे या भौतिक जगांत अनेक कृत्ये वा चमत्कार करून दाखवितात असा जो तो माध्यम. अगदी कुलपें लावून नि चारी बाजूला पहारे बसविलेल्या खोलीत तो पशू, किडे, अन्न, (शिजविलेले नाना खाद्यपेय पदार्थ) छायाचित्रें वा अितर अनेक वस्तू आणून दाखवितो आणि सध्यां या सर्व वस्तु आध्यात्मिक परिशोधन मंडळाच्या संग्रहालयांत (museum of metaphysical research) बुडापेस्टमध्ये—हंगेरीच्या राजधानीत—राखन ठेवलेल्या आहेत.

ल्याजरा पाँप हा तेथें जिवंत प्राणी अज्ञात प्रकारानें आणूं शकतो. जीवात्मविद्याशास्त्रांत (स्फिरिच्युआलिझम) ही शक्ति फार दुर्मिळपणें प्रकट झालेली दिसते. ऐकदा अशाच परीक्षकांच्या बैठकीत तो तंद्रीत गेला आणि त्या अर्धनिद्रित स्थितीत असता पूर्वीं सर्वांनी तपासलेल्या, रिकाम्या, त्या सर्वांनी पुढें केलेल्या ऐका पाढऱ्या पेटीत तीन सरडे त्याचे द्वारा आणले गेले. पुढें ऐका प्रसंगी त्याला आणावयाला सांगितलेले प्राणी दुर्मिळ असावे अशासाठीं जपानी पांढरे अुंदीर आणावयास सांगितले. त्या माध्यमाचें तोड, हात, पाय सर्वांनी दाबून घट्ट धरले. आश्चर्य की अंगांत आलेल्या 'रुबी आयड्याकन' दोन पांढरे अुंदीर चटदिशी तेथें अुपस्थित केले. ते अुंदीर बुडापेस्टच्या प्राणीसंग्रहालयात ठेवलेले आहेत. धान्याचा वर्षाव छतातून करणे, लसूण आणून त्याचा पसरलेला दुर्गंध बदलीत अज्ञात अशा मुगधाने तेथील वातावरण भरून काढणें अित्यादि अनेक चमत्कार केले जातात. त्या बैठकींत रसायनशाळेंत भौतिक विज्ञानशास्त्र्यांच्या तीव्र नि तीक्ष्ण अशा भेदक दृष्टीपुढें आणि सर्व बाजूनें कांहीहि हस्तचापल्य करता येअू नये अशी सावधानता घेअूनहि त्याच्या शक्तिप्रकटनाचें कार्य घडत असतें.

अः—(१२) जोन्स राड्डीग्ज नांवाचा पोर्तुगीज नि परिशोधक आपले अनुभवांत लिहितो, “युरोपमधून हिंदुस्थानांत जादुगिरी नि यौगिकशक्ति अनुभवासाठी गेलेल्या पुष्कळ चतुर युरोपियनांना बहुधा ढोंगी लोक भेटतात नि फसवतात. हजारात ऐखादाच खरा मनुष्य असतो; ५० जे आहेत ते खरोखरच विलक्षण शक्तीचे अद्वितीय लोक आहेत हे मान्य करणें भाग आहे. मी तसल्या खऱ्या योग्यांना हिमालयांत अगदी पूर्ण नम्र स्थितीतहि हिमवर्षाव चालू असतां नि भोंवतालीं दाट हिमाचे (बर्फाचे) थर जमले असतां तशा स्थितीत कांहीहि बाधा होत नसलेल्या अवस्थेंत पाहिलेले आहे; कारण त्यांचीं मनें अतींद्रिय अनुभवांत ह्मणजे दैवी गीतश्रवणांत व अनंताच्या ध्यानांत मग्न झालेलीं असतात. ते प्राणायामाच्या योगानें शरीरें अुष्ण, तेजस्वी, तरुण आणि बलवान् अशीं राखूं शकतात. अर्थात् यासाठीं त्यांना वर्षानुवर्षे खटपटावें लागते. योग ह्मणजे शारीरिक लाघव वा युक्ति नव्हे. तें ऐक मानसिक तत्त्वज्ञान नि विशेष जीवनदशा आहे. मी ऐक योगी

हिमालयांत पाहिला. त्याचे जवळून खेटून मांडाले बाघ जानात, पायातळीं प्रचंड सर्प अिकडे तिकडे फिरत असतात, पण त्याला त्याचेपासून कांहीहि अपाय होअू शकत नाही. त्याला भीति स्पर्श करू शकत नाही. तो अगदीं तरुण आहे. कारण तो ह्मणतो समाधीतच खरी विश्वांति नि पुनर्जीवनीकरण साध्य आहे. स्वप्नान वा ओपेत पुष्कळ वेळा नि प्रकारे मनुष्य हालचाल करतो. खरी विश्वांति मिळत नाही. मृतवत् निश्चल देहस्थिति ठेवून मन समाधिस्थ झाले ह्मणजे खरे तेज, ओज नि विश्वांति मिळते. त्याचे वय १५० वर्षांचें आहे. काहीची वये तर विश्वास ठेवण्यास कठिण अितकी अधिक असल्याचे सांगतात आणि सरने पदी मी तरी त्यांवर अविश्वास करू शकत नाही. या गृहस्थानी योग्याचे पुष्कळ चमत्कार वर्णन केले आहेत; पण स्थलाभावामुळे येथे दिले नाहीत.

क—(१३) डॉ. मॅक आयव्हर टिडाल हा नअू वेळां मेलेला ठरूनहि जिवंत असलेला ९२ वर्षांचा तरुण आहे. त्याचे डोक्याचे सर्व केस पाढरे झाले आहेत. अमेरिकेतील अेक महान् अध्यात्मशास्त्री ह्मणून लोक त्याला ओळखतात. त्याने स्थायीरूपानें तरुण राहण्याची सिद्धि प्राप्त करून घेतली आहे त्याच्या नसांनसांतून तारुण्याचें रक्त रसरसत आहे. तो मनुष्याचे मनातील विचार काय चालू आहेत हें ओळखू शकतो. चोर, खुनी, लुटारू, याचेकडून सत्य काय आहे हें त्याला काढून घेता येते. फांसावर लटकलेल्या लोकाना त्याने फांसावरून सोडविलें आहे. तो अनेक दिवस समाधि लावून बसतो आणि समाधीच्या स्थितीत असताना अनेक वेळां त्याचे हृदय बंद पडते. नअू वेळां तो मेल्याचे ठरूनहि पुन्हां जिवत तो जिवंतच राहिला !

त्याचे शरीराचे तेज अपूर्व आहे. त्याच्याकडे पाहून कोणीहि मनुष्य आकर्षित झाल्याविना राहत नाही. त्याची सभाषण पद्धति मोहक आहे. सुंदर स्त्रिया त्याच्या रूपाला भाळून त्याचेशी लगट करूं धावतात. पण तो शुकाचार्यासारखा अदळ राहिला आहे. तो बालब्रह्मचारी आहे. त्यानें आत्म्याची अनंत शक्ति प्राप्त करून घेण्यासाठी आजन्म ब्रह्मचर्यपालनाची प्रतिज्ञा केली आहे नि त्याला मोहाचे अनेक प्रसंग आले तरी ती त्यानें टिकवून धरली आहे.

जडवादी अमेरिकन लोकांना त्याचा अेक संदेश आहे आणि तो म्हणजे 'कायेन मनसा वाचा' ब्रम्हचर्य पाळा म्हणजे अिच्छित वस्तूची प्राप्ति तुम्हाला सहज होतील. विलासप्रिय अमेरिकन लोकांना हा अपदेश नवीन आहे. ब्रम्हचर्याचा नि आत्मशक्तीचा काय संबंध आहे हेच त्यांचे ध्यानी येत नाही. डॉ. टिडाल हा कित्येक दिवस समाधि लावून बसतो. कांही दिवसांनी त्याची नाडीहि बंद होते. निष्णात डॉक्टर तो मेला असें मत देतात. त्याचे शरीर प्रेतवत् भासते. त्याच्या मृत्यूविषयी कोणालाच शंका राहत नाही. त्याला मृत पेटिकेत (coffin) घालण्यांत येते. अितक्यात त्या पेटीतून आवाज येतो नि सर्व जण आश्चर्याने पाहतात तो डॉ. टिडाल आळस देत अठून बसतो आणि जमलेल्यांना आशीर्वाद देत निघून जातो. या गृहस्थाची ही अद्भूत शक्ति पाहून अध्यात्मविद्या झूट मानणारेहि श्रद्धावान् बनले आहेत. फिलाडेल्फिया नगराध्यक्ष (Mayer) नास्तिक होता. तो आश्वराचें अस्तित्व मानीत नव्हता. डॉ. टिडालला हे समजले. तो त्याचेकडे गेला आणि आत्मविद्येचा परिचय देण्याचे अद्देशानें त्याला म्हणाला, "आपण वाटेल ती वस्तु मनांत घरा". आणि डॉ. टिडालचे शरीर हालू लागले. त्याचे मुद्रेवर अपूर्व तेज चमकू लागले. तो त्या खोलीत पुढें पुढें जाऊ लागला नि तेथें पडलेल्या तक्क्यातूनच अेक पिवळ्या रगाचा तक्या अुचलून त्यानें त्या नगराध्यक्षाचे हाती दिला. तो पाहताच त्याला आश्चर्य वाटले. कारण तोच त्यानें मनांत घरला होता. तरी आणखी अेकदा प्रतीति पहावी म्हणून नगराध्यक्ष म्हणाला, 'डॉक्टर' सांगा पाहूं माझ्या खिशांत वस्तु काय आहे ती ? पुन्हां त्याचें सर्व शरीर हालू लागले आणि म्हणाला, 'बाजूबाजूची शिटी'. नगराध्यक्ष श्रद्धालु बनला हे सांगणें नकोच.

गोधनबर्ग येथें त्यानें अेक अद्भूत नि अशक्य कार्य करून दाखविलें. त्याचे डोळे बांधण्यांत आले आणि अेक मस्त घोडा त्याला देण्यांत आला. त्या घोड्यावर बसून नगरभर जोरानें पळवून अेका खाणावळीचे नोंदवही-मधून नगरांतल्या पोलीस कमिश्नरनें मनांत घरलेल्या माणसाचें नांव काढून देण्याचें काम त्याला सांगण्यांत आलें.

डोळ्यांना फडकें बांधून तो निघाला. नगरांतील दाट वस्तीतून त्यानें घोडा भरधाव सोडला. अेखाच्या निष्णात घोडेस्वाराने घोड्यावर रपेट करावी त्याप्रमाणें त्यानें मोठ्या कुशलतेनें घोडा फिरविला आणि कुणालाहि दुखापत न करता वा अेखादाहि अपघात न होअू देतां त्याने त्या भोजनालयासमोर घोडा अुभा केला. तो आत गेला आणि टेबलाच्या खणांतून नोंदवही काढून पो. कमिश्नरनें मनांत धरलेलें नांव काढून दाखविलें. अितकें झाल्यावर तो लागलाच बेशुद्ध झाला आणि नअू दिवसपर्यंत समाधिस्थ राहिला.

चोर पकडला:—अेकदां अेक मनुष्यानें आपल्या सोबत्याच्या साह्यानें हजारो डॉलर चोरले आणि ते अेका सुरक्षित स्थली पुरून ठेवले. या दोघां चोराना पोलिसानी पकडले; पण अेकहि स्वीकृति देअीना नि पैसे कोठें ठेवले हे सागेना. तेव्हा टिडालसमोर त्यापैकी अेकाला आणण्यांत आलें. डॉ. टिडालने त्याला अर्धवट बेशुद्ध स्थितीत आणले आणि अेका डिटेक्टिव्हला त्याचेजवळ अुभे करण्यात आले. या अर्धवट शुद्धीत त्या चोराला तो गुप्त हेर (डिटेक्टिव्ह) हाच आपला मित्र आहे असे वाटू लागलें. त्या हेरानें विचारले, ' काय गड्या ! आपण ते चोरलेले पैसे कोठें ठेवले आहेत बरें ! ' यावर त्या चोरानें अुत्तर दिलें, ' अरे गड्या ! येवढेहि विसरलास ! तूं चोरीच्या व्यवसायाला अगदीच अयोग्य दिसतोम. अरे ! लासअंजेलिस-मधील ' गोल्ड गेट हेअर कटिंग सलून 'च्या मागच्या बाजूला आपण ते पुरले नाहींत काय, यावर पोलीसानें शोध केल्यावर त्या स्थलीं ते पैसे ठेवल्याचें त्यांना आढळून आलें.

रिओव्हिस्टामध्ये अेका चौकीदाराची हत्या केल्याबद्दल अेका मनुष्याला फांशीची शिक्षा झाली होती. हा माणूस आपण निर्दोषी आहे असे म्हणें पण त्याला पुरावा मात्र देता येत नव्हता. त्याला डॉ. टिडालसमोर आणण्यांत आलें. नित्याप्रमाणें त्यानें त्याला अर्धसंज्ञ (बेशुद्ध) स्थितीत आणलें. नंतर विचारलें असतां तो बोलला, " चौकीदाराची हत्या झाली त्या दिवशीं मी - सॅन्फ्रॅन्सिस्कोच्या भोजनालयांत होतों. अर्थात् भोजनालयाचे घन्याकडून नोंद-

वही मागविण्यांत आली. त्याचें वक्तव्य नि नोंदवहीमधील नोंद यामुळें तो आरोपी निर्दोषी ठरला.

डॉ. टिंडाल ह्याणतो, 'अनेक वेळां मी माझे शरीर पृथ्वीवर सोडून सूक्ष्म रूपानें आकाशाच्या अनंततेतून फिरून येतों. त्या वेळीं जें सुख मी अनुभवतो तें अवर्णनीय आहे.

ख—(१४) योगिराज आचार्यसम्राट जगद्गुरू योगीद्रचूडामणि नामक एक साधुमहाराज एका मोठ्या समारभाचे वेळी मारवाडमधील विशालपूर नामक खेड्यांत उपस्थित होते. तो समारभ अन्हाळ्यात होता. तेथें पाण्याचें दुर्भिक्ष्य होते. महाराज आल्यावर त्यांना ही चिंता निवेदन केली. महाराजांनी निश्चित व्हावयाला सांगितले. त्या समारंभाच्या अनपेक्षितपणें अतोनात गर्दी लोटली. समारभाचे दिवशी शिजवलेले अन्न त्या समारंभार्थ अनपेक्षितपणें लोटलेल्या जनसमर्दाला पुरें पडणें शक्य दिसेना; पण महाराज समारभस्थली बसल्यावर पाण्याचें दुर्भिक्ष्य जाणवले नाहीच—अुलट विपुल पाणी सर्वांना मिळाले—पण अपुरे अन्नहि कितीतरी पटीने वाढलेल्या जनसमर्दाला पुरूनहि खूप अुरले. तेव्हा हा अन्नपाण्याचा अपुरा पुरवठा अतुट ठरला. हे महाराजांच्या प्रभावाने घडून आलें आहे याविषयी कोणालाहि शंका अुरली नाही. अेरव्ही कोणत्याहि अपायांनी अन्नपाणी पुरवणे अशक्य होतें हें सर्वांना ठाअुक होते.

ग—(१५) 'दी ट्रेटियेथ सेंचरी' मासिकाच्या सेप्टेंबरच्या अकांत निकोलस रोरिच यांनी गार्कींविषयी (मॅक्सिम गार्की, एक विख्यात रशियन नास्तिक) कांही आठवणी लिहिल्या. पुढील अुतारा त्यात आहे. "एकदा आम्ही कांही मित्रमंडळी जमून गप्पा चालू झाल्या. विषय 'आध्यात्मिक शक्ति नि हिंदुस्थानांतील योगी' असा निघाला होता. त्या विवादात गार्कींने बराच वेळ मुग्धता स्वीकारली होती. ह्याणून आह्याला वाटले की, सर्व शांतपणे अकल्यावर गार्कीं बहुधा योगशास्त्राची टर अुडवणार. पण आम्ही सर्वस्वी फसलों—नव्हे तर चकितच झालों. कारण गार्कींने स्वतःला आलेला एका हिंदु योग्याचा अनुभव मोठ्या आदरानें नि आस्थेनें सांगितला. तो

असा—हिंदु लोक फार विलक्षण आहेत. प्रत्यक्ष मला तसा अनुभव आला आहे. मी कॉकेशसमध्ये होतो. त्या वेळीं मला एक हिंदु योगी भेटला. तो अनेक योगिक चमत्कार करून दाखवितो अशी त्याची ख्याति पसरली होती. प्रथम मी त्याची टवाळी करावी असा हेतु धरला होता; पण त्यानें माझे डोळे बुघडले. त्यानें एक दोऱ्याची गुंडाळी घेऊन वर आकाशांत जोरानें भिरकावून दिली. आश्चर्याची गोष्ट ही की दोरा खालीं न येतां तारेसारखा ताठ अधात्री भुभा राहिला. खाली आला नाही. मग तो योगी मला म्हणाला, तुला मी वाटेल ते देखावे दाखवितो. कुठला पहायचा आहे, बोल' मी म्हटलें, 'मला हिंदुस्थानातील नगरें बघावयाची आहेत.' 'अच्छा ! बुघड ही पोथी आणि पहा.' हें म्हणून त्यानें आपली पोथी माझ्यापुढे टाकली. पोथीचीं पाने पितळी पत्र्याची होती नि त्यावर हिंदुस्थानांतील शेकडो देखावे रंगांत चितारलेले होते. ते पाहून झाल्यावर मी पोथी मिटून त्याचेकडे सारूं लागलो. त्या बरोबर तो म्हणाला, 'झाले पाहून !' पुन्हा एकदा पहा ! म्हणून त्याने त्यावर एक फुंक मारली नि ती पोथी माझ्याकडे सारली. मी पोथी अलटू लागलो. तों काय ! त्यातील सर्व चित्रें नाहीशी झालेली होती मी हा चमत्कार पाहून हतबुद्धच झालों. या प्रसंगापासून हिंदु लोक कांहीं असामान्य लोक आहेत अशी माझी आदराची भावना बनली आहे."

घ—(१६) अमेरिकेतील 'सेंचरी प्रोग्रेस'चे प्रदर्शनांत श्रीकृष्ण भगवान् यांनी गोतेत सांगितलेलें योगशास्त्र काल्पनिक थोतांड नसून खरेंखुरें शास्त्र आहे हे सप्रयोग दाखविण्यांत येई. योगसामर्थ्यानें २ हजार अश्व-शक्तीची विजेची शक्ति हातांत धरणें, निरनिराळे रोग बरें करणें, परस्परांचे विचार परस्परास कळविणें यांची प्रत्यक्ष माहिती दिली आहे.

ङ—(१७) 'संडे एक्सप्रेस' मध्ये श्री. विल्यम गेरहार्डो नामक सुप्रसिद्ध कादंबरीलेखक आपला अनुभव देऊन सूक्ष्म शरीराविषयीच्या अखंडनीय अशा प्रत्यक्षानुभवाच्या पुराव्यावर त्याचें अस्तित्व सत्य असल्याचें निश्चितीपूर्वक सांगतो. ते येणेप्रमाणें:—“बहुतेक विज्ञानशास्त्री सूक्ष्म शरीराच्या अस्तित्वावर विश्वास ठेवित नाहींत; कारण विज्ञानशास्त्री केवळ

प्रत्यक्षानुभवाच्याच गोष्टी खऱ्या मानतात. मग तसलाच प्रत्यक्ष अनुभव संशयातीतपणे जर आखाद्याला आला तर त्या गोष्टीला खोटी ह्मणण्याचा त्यांना काय अधिकार आहे ? मला माझा अनुभव नाकारता येणार नाही. माझ्या स्वतःच्या निःशंक नि स्पष्ट अशा अनुभूत सत्यावर मी अविश्वास करूंच शकत नाही. अतिकेच नव्हे तर सर्व जग माझ्यापुढे अुभे राहून माझा अनुभव नि त्या अनुभवाचें सत्यत्व खोटे ह्मणू लागले तरी मला पटलेलें सत्य खोटें वाटणें, त्याचे सत्यत्वावरील श्रद्धा अडणें शक्य नाही. मला आलेले अनुभव येणेंप्रमाणें:—

मला आतांपर्यंत सूक्ष्म देहाचें अस्तित्व असल्याचें पांच अनुभव आलेले आहेत. पहिले अनुभवांत मी जणू काही विलक्षण स्वप्न पाहतो आहे असें वाटून जागें होण्याचा प्रयत्न केला आणि मी झोपलेला नसून जागाच आहे असें ठरलें. कारण मी खरोखरीच जागा होतों; पण मी जागाच आहे—झोपेत नाही—ही निश्चिति पटते वेळी मला झटका बसल्यासारखे झाले. कारण मी जागा आहे तेव्हां दिवा लावायला ह्मणून जो हात पुढें पसरला तो हात विद्युद्दीपाच्या किल्लीला (स्विचला) न जातां मी निजलों होतों, त्या स्थानावरील पुस्तकांच्या खणावर पोहोंचलेला नि अधांतरी असा राहिला आणि अधांतरी अुच असलेल्या पुस्तकांच्या खणासमोर मोहि अधानरीच अुभा आहे असें अनुभवाला आलें.

त्या खोलीत विजेच्या शेगडीच्या किंचित्शा तेवड्या स्थलीच्या मिण-मिणत्या प्रकाशाव्यतिरिक्त खोलीभर अधार होता. परंतु माझ्या शरीरा-भोंवतीं दुधासारख्या पाढऱ्या निर्मल प्रकाशाचे वाफेसारखें तेजोबलय मला दिसलें. त्या वेळी मी पूर्ण जागृत होतों. मला होणाऱ्या सानुभव ज्ञानाविषयी शंका येण्याला कांहींच कारण दिसेना. पूर्वी कधीहि न अनुभवलेली माझी ती अवस्था अनुभवून मला आश्चर्य वाटू लागलें. अतिकेच नव्हे तर अेक-प्रकारें सामिमान आनंदहि वाटला.

मी माझे मनांत म्हणालों, 'हा भ्रम आहे काय ? मी कधींतरी अशा स्थितीवर भरंवसा ठेवला असता काय ? आणि हें कांहीं स्वप्न नव्हे.

हा आपला प्रत्यक्ष अनुभव आहे. मी माझा मला अगदी हलका-जणू पक्षाच्या पिसासारखा हलका-वाटत होतो; पण मला कोणीतरी पोलादी हातांनी पकडून धरल्यासारखा धरला गेलों असल्याचा अनुभव आला. या माझ्या बंधनामध्ये जण कांही विद्युद्देग उत्पन्न झाला आणि माझ्या पूर्वीच्या साश्चर्य आनंदभासानंतर लागलीच अेक धक्का मला बसला. जणू काही 'पुन्हा आपल्या स्थली जा' अशी आज्ञा झाल्यासारखा मला माझ्या देहाकडे-झोपेसाठी अथरुणावर पडलेल्या देहाकडे-वळावें लागले. माझी बाहेर जाण्याची गति थांबली आणि या जड देहाकडे लक्ष जाऊन तो माझ्या देहाच्या अितर साधनांप्रमाणे आपला हा देहहि आपली अेक माधन-वस्तु आहे असें वाटू लागले. या वेळी माझ्या पाठीशीं प्रकाश किरणांची अेक गुडाळी असून त्या प्रकाशाचा झोत त्या देहावर पडला होता. त्या प्रकाशांत माझें मुखमंडल शातपर्णे श्वासोच्छ्वास करीत तोंड अुघडें असलेलें पाहिलें आणि या प्रकाशाचा धागा भूमध्याशी जोडलेला दिसला. माझ्या देहाचे गाल अंगावरील जाड ब्लॅकेटचे योगानें वाटणाऱ्या अुष्णतेनें हुंवरून आल्यासारखे वाटले. डोक्याखालच्या अुशीमुळें माझे केस अुलटून माझ्या तोंडाभोवती पसरलेले दिसून पूर्वी माझ्या मुद्रेचे कधीहि न पाहिलेलें नि झोपेंत होणारें माझ्या देहाचें विचित्र दृश्य मी पाहिले. माझा देह कुशीवर होता आणि मअु अुशीत माझें डोके खोल घुसलेलें दिसून झोपेमधील त्या देहाचें तें दीन-वारणें स्वरूपांत तो खाली पडलेला नि मी त्याचे बाहेर त्या देहापासून दूर असलेला दिसून मला कांही आनंद नि कांहींशी भीति वाटू लागली. माझ्या मनावर दारुण गंभीरता पसरली आणि बायबलांत सांगितलेल्या न्याय-दिनाच्या पुनरुत्थानी देहांत तर मी नाही असें वाटून मला भय वाटू लागलें. किती अमृतपूर्व दृश्य हे !"

पण आपण मेलेलो नाही असें मी आपलें समाधान केलें. माझा भौतिक देह मुखानें श्वासोच्छ्वास करीत झोपला आहे नि मी पूर्वीप्रमाणेंच माझ्या पायावर अुभा आहे. तरीपण पूर्वीचा अनुभूत 'मी' या वेळचा 'मी' नव्हे. जणू कांहीं नव्या सांख्यांतला मी या जडशा नि अंधेऱ्या प्रकाशांत फिरत आहे. अेक देह टाकून त्याच्या अस्तरणामधील निराळ्या देहाचा मी बाहेर पडलों आहे-

मी जर लवकर परत न आलों तर त्या त्यक्त देहाचा आकार नष्ट होऊन— अित्यादि विचार मनांत आले. परंतु त्या भौतिक देहांत नि या नव्या देहांत निश्चित सबंधरक्षक प्रकाशमय दोरीचा बंध गर्भाच्या नालाप्रमाणे बांधलेला आहे आणि त्याचेच योगे अंथरुणावरचा देह जिवंत ठेवला गेलेला आहे. आणि हा सूक्ष्मदेह या जड आकाशांतून फिरत आहे असे लक्षांत आले; आपण पाण्यांत गेल्यावर जसा पाण्यातील हालचालीला पाण्याचा अडथळा होतो त्याचप्रमाणे माझ्या त्या सूक्ष्म देहाला आपणाला नित्य प्रतिसुक्ष्म वाटणाऱ्या आकाशामध्ये फिरताना वाटू लागला. खरोखरी माझ्या असामान्य हलक्या असलेल्या देहाने मी अस्थिर समुद्रात फिरत आहे असे वाटले.

मी नित्याच्या सवयीप्रमाणे दार पाहतांच अडखळलो. दाराची मूठ धरून अडथळ्याचा प्रयत्न केला. मूठ धरली पण जणू कांही हातांतली शक्ति नष्ट झाल्यासारखी वाटून हात दार अडथळावयाला सर्वस्वी असमर्थ भासला. आतां मी बाहेर कसा पडणार? हा प्रश्न माझ्यापुढे अुभा राहिला मला भयापेक्षां दुःख अधिक वाटले; कारण जणू कांही माझ्या मनगटातून शक्ति कोणीशी सर्वस्वी काढून घेतली असें भासले.

अितवयांत बाहेर जाण्याचे अिच्छेने जणू कांही मलाच पुढे ढकललें. मी दरवाज्यांतून अथवा दरवाजाच माझ्यांतून निघून गेला. बद दरवाजा असूनहि माझ्या जाण्याच्या क्रियेला दरवाज्याच्या भौतिक स्वरूपाचा काहीच प्रतिबंध झाला नाही. त्या वेळी मला काय वाटले हे जगांतल्या कोणत्याच अनुभवाशी साम्य नसल्यामुळे मला वर्णिता येत नाही; मी स्नानघरांत गेलों तेव्हा आरशांत मी माझे प्रतिबिंब पाहिलें. मी ज्या वेषात झोपी गेलों होतो तशाच वेषांत मी आतांहि या सूक्ष्म देहात आहे असें मला दिसले.

असेच अेक अंतर स्पष्टपणे दिसून आले नि तें म्हणजे भौतिक देहांतील जो भार तो या नव्या देहांत नाहीसा होऊन ते शरीर जणू काही अगदी जडद्रव्यहीन आहे असें अनुभवास आले. नंतर मी निरनिराळ्या खोल्यांत जाऊन या नव्या अनुभवाची सत्यता पटविण्यासाठी निरनिराळे पुरावे जमवू लागलों. त्या तलावर (मजल्यावर) मी अेकटा होतो आणि

सर्वत्र अंधार होता. केवळ माझ्या या नव्या देहांतून जो एक अजुड येत होता तेवढाच काय तो प्रकाश. माझी त्या देहांतील जाणीव वाऱ्यामध्ये जसा दिवा लहान मोठा होतो त्याप्रमाणे कमी अधिक होऊ लागली; आणि त्यामुळे हे स्वप्न नव्हे—प्रत्यक्ष अनुभव आहे हे सिद्ध करण्याला फारच थोडा वेळ अुरला आहे असे लक्षात आले.

मी माझ्या हाताने कांही पदार्थ हालवू वा अचलून घेऊ शकलो नाही. केवळ तेथील वस्तूच्या प्रत्यक्ष स्थानाविषयी नि स्थितिसंबधी पुरावे लक्षांत ठेवू लागलो. काणते पडदे अुघडे—कोणते लावलेले आहेत, घड्याळांत किती वाजले आहेत आणि अशाच अितर गोष्टी मी जेव्हा सकाळी माझ्या नित्याचे देहात जागा झालो त्या वेळी रात्री स्मरणांत ठेवलेल्या पुराव्याच्या गोष्टी सर्व खऱ्या ठरल्या.

माझे पुरावे गोळा झाल्यावर या प्रकट झालेल्या शक्तीने माझ्याशी खेळ आरभिले. मी वातावरणात निर्वर्तित केलेला फूग अुडतो तसा मी वातावरणांत वर जाऊ लागलो. ‘स्थिर रहा, स्थिर रहा.’ असें जणू मी अथवा माझेमध्ये असलेली अज्ञात अिच्छाशक्ति आपल्याशीच अुद्गारल्यासारखे झाले आणि मी माझ्या घराच्या त्या तलावरून अधर वातावरणात वाहेर निघालों. घराच्या पुढच्या भागातून मी घराबाहेर अुंच वातावरणात अुडालो आणि अवर्णनीय सूक्ष्म नि हलक्या देहाचे जाणीवेने माझे अंतःकरणहि फार अुल्हासले. आतां अिच्छित्यास आपण अिच्छावेगाने न्यूयॉर्कमध्ये सुद्धा चटकन् जाऊ शकू याची स्पष्ट जाणीव झाली.

पण कदाचित् फार दूर जाण्याने माझ्या जड देहाशी संबद्ध असलेला तो रुपेरी बध तून मला पुन्हा आपल्या झोपल्या देहात जातां येणार नाही आणि हा विलक्षण अनुभव माझ्या अिष्टमित्राना सांगता येणार नाही अशी सभय सका आली. “नाही, आज नको, पहिल्याच वेळेला अितके पुरे! चला परत जाऊ” असा माझ्या मनाशी युक्तिवाद केला. याप्रमाणे मनांत आल्यावर थोडा वेळ तें सूक्ष्म शरीर तेथेच थांबून लागलेच झटकन् परतले आणि माझ्या झोपल्या देहाचे अथरुणाभोवती फिरू लागले. माझी जाणीव

२२ यावरून काय ठरते ?

या पुस्तकारंभी जीव ह्मणून निराळी शक्ति जर नसेल, जर जड द्रव्याच्या मिश्रणापासूनच उत्पन्न होणारा रासायनिक परिणामच जीवरूपाने दिमू लागतो नि ते मिश्रण बिघडले की जसा दिवा विझला ह्मणजे मार्गे काही अुरत नाही, त्याप्रमाणे जीव विझून नि जड द्रव्ये जड रूपांत विरून मागे काहीं अुरत नाही असें असेल, तर धर्माची आवश्यकताच अुरत नाही. या जगतात जगता येतील त्याप्रमाणें जगावे नि ज्या रीतीने मिळवितां येतील नि भोगणे शक्य असेल तितके सुख मिळावावे नि भोगावे; आणि निसर्ग हा जीवदीप विझवील तेव्हा विझून जाऊन शून्यरूप व्हावें. धर्मादिक झज्ञाटाची काही आवश्यकता नाही; पण जर जीव ह्मणून स्वतंत्र, स्वयंभू, स्थायी नि ह्मणून कांही सत्य वस्तु असेल तर त्याचा शोध करून पहावा नि तसे आहे असे ठरेल तर धर्माचे अस्तित्व असण्याचें कारण उत्पन्न झालेलें आहे असे मानून ते कारण शोधण्यास लागावे अशा हेतूने परिशोधनास आपण प्रारंभ केला. त्या परिशोधनात आपणाला काय आढळलें याचा निष्कर्ष आता काढला पाहिजे.

जडवादाला प्रमाणसिद्धता येण्याचा सभव भौतिक शास्त्रांच्या वाढीने उत्पन्न झाला. भौतिक शास्त्रांच्या विविध शाखीय ज्ञानाच्या दृष्टीने क्षणभर जडवाद खरा हाच दृष्टिकोन यथार्थ आहे असें वाटूं लागलें होतें; पण भौतिक शास्त्रज्ञांच्या कक्षेत परिशोधकाप्रमाणेच गंभीर तत्त्वविवेचक नि विचारक निर्माण होऊन प्रायोगिक शास्त्रप्रतिपादित सत्याचे साहचाने जगदगूढ अलंगडण्याचा भगीरथ प्रयत्न होऊ लागला; आणि जगदगूढाचा, 'अमुक हें अशाप्रकारें सत्य आहे' अशाप्रकारें निर्णय ते लावू शकले नाहींत. तरी जगाचे आदि-अंती जडमयताच आहे असें वाटण्याचा मनाचा भ्रम अडवून देऊन जडवादाने जगदगूढाची समस्या सुटू शकत नाही-जगाच्या मूळाशीं ज्ञानवान् सत्ताच मूळकारण असली पाहिजे असें मानणें भाग पडले. त्यामुळें ज्या भौतिक शास्त्रांच्या पायावर-आधारावर-आणि साहचानें जडवाद सिद्धवत् ठरूं पाहत होता तो आधारच तुटून जडवादाला निराधार नि ह्मणून अस्वीकरणीय ठरावें लागलें.

याप्रमाणें जडवादाचे पुरस्कर्त्यांकडूनच जडवाद अस्वीकृत झाल्यावर त्याचा विचार करावयाचा नाही असें ठरलें. तरी दुसऱ्या पक्षी जगाचें गूढ चैतन्यवादानें सुटतें असे मानण्यास काय पुरावा आहे हें पाहणें औघप्राप्तच झालें; नि त्याप्रमाणें त्या शोधनास आरंभ करून जड हें परतंत्र असणें नि चेतनालाच स्वातंत्र्य असणे कसे अपरिहार्य आहे—स्वतंत्राचेच स्वाधीन परतंत्र राहणे हे कसे स्वाभाविक आहे हें थोडक्यांत पाहून पुढे जीवशक्ति वा चिच्छक्ति देहधारण करण्याला कां प्रवृत्त व्हावी याचें कारण शोधलें नि त्यामुळें त्या कारणांची सर्वव्यापिता बघून ते कारण नाहीसे होओपावेतो देहधारणकार्य अपरिहार्य आहे हें लक्षात आलें.

परंतु तर्कपद्धतीनें निघालेल्या वरील निगमनाला काही पुरावे मिळतात कीं काय हें पाहिल्यायांचून तो तर्क नि शक रीत्या खरा म्हणून स्वीकारतां येणार नाही, याला सिद्धांताचें स्वरूप मिळणार नाही, म्हणून तो तर्क सिद्ध करणाऱ्या पुराव्याकडे वळावें लागले. जगात स्थूलाचें चालक सूक्ष्म कसें असतें हें पाहून शारीरिक मानसिक आदिक सर्व क्रियादिकांचे पासून होणारें संस्कारशक्तीचें स्वरूप लक्ष्यांत घेतले; आणि हा मस्कारसमूह त्या मूळ अंका प्रेरक अिच्छेनुसार देहधारणाला कसा कारण होतो याचा अलगडा केला.

या जन्मांतराविरुद्ध विस्मृतीच्या अंका मोठ्या नि प्रबल वाटणाऱ्या आक्षेपाचें वैयर्थ्य दाखवून जन्मतःच प्रचंड सामर्थ्याची जन्माला येणारी माणसें कां जन्माला यावीत याचें मानसशास्त्रदृष्ट्या विवेचन करून पूर्वजन्मींच्या तत्तद्विषयांच्या अभ्यासावांचून अशा शक्ति प्रकट होऊ शकणार नाहीत हें ध्यानांत घेतलें. याहि पुढे जाऊन मरणानंतरच्या अस्तित्वाचे पुरावे मिळतात की नाहीत हें पाहिलें; नि त्याबरोबरच सर्व देशांत तत्त्वज्ञान्यादिक विचारक लोक नि सामान्य जन याचा पुनर्जन्मतत्वावर असलेला विश्वास सर्वत्र कसा आहे याचें निरीक्षण केलें.

यापुढें आणखी प्रबलतर पुरावा म्हणून पूर्वजन्मस्मृतीची परिशोधनानें सत्य ठरलेल्यांपैकीं कांहीं अपलब्ध असलेली अुदाहरणें देऊन पुनर्जन्म

असल्याविषयींचा भरभक्कम पुरावा पुढें मांडला. त्यानंतर विशेष चमत्कारांच्या घटना देऊन पुनर्जन्म नि पूर्वक्रणाबंध न मानल्यास त्यांचें स्पष्टीकरण करणें कसें अशक्य आहे हें दाखवून तदनुषंगाने नि येथपर्यंत सिद्ध होत आलेली गोष्ट अधिक सिद्ध होते काय हे पाहण्यासाठी अिच्छाशक्तीच्या प्रभावानें देहातीतपणा कसा प्रकट होतो याची कांही रोमहर्षणकारी अुदाहरणें देऊन ' जडद्रव्याचा रासायनिक परिणाम म्हणजे जीव ' हें म्हणणें कसें हास्यास्पद आहे हें दाखविलें.

शेवटी चिच्छक्तीच्या स्वातंत्र्यसामर्थ्याची कांही योगी लोकांचीं लोकविलक्षण अशी प्रत्यक्ष अनुभवाला आलेली नि ह्मणून लोकांना पटणारी अुदाहरणें देऊन चिच्छक्ति पूर्णप्रकटनकाली सत्ता कशी गाजवूं शकते हें सिद्ध केले.

२३ विश्व नि त्याला जाणणारा

हे विश्व, त्यांतील विविध सूर्यमाला, या सूर्यमालेंतील आपल्या सूर्याभोवती फिरणारे ग्रह, त्या ग्रहांमधील आपली पृथ्वी, पृथ्वीमधील दिसणारे पदार्थ, पृथ्वीचा पूर्वतिहास, मानवी प्राण्यांची उत्पत्ति—वाढ—प्रगति, मानवी मनबुद्धीचे ज्ञानविस्ताराच्या विविध शाखा, प्रत्येक ज्ञानशाखीय शास्त्राचा प्रचंड विस्तार, आदिक जितकें कांही ज्ञानविश्व ह्मणून आहे तें सर्व जाणणारें मानवी मन हे आहे. हें ज्ञान नि या ज्ञानामुळें नि शास्त्रद्वारा समजलें नि जाणले जाणारें जग ही दोन्हीहि जड आहेत. जाणलें जाणारें सर्व विश्व नि त्या विश्वाचें ज्ञान, ही दोन्हीहि आपली आपणाला जाणू शकत नाहीत. ती 'आहेत' असे वा 'नाहीत' हें ह्मणण्यासाठी ज्ञानवान् शक्तीची आवश्यकता आहे. या ज्ञानशक्तीवांचून हें सारें विश्व नि विश्वज्ञान असूनहि नसल्यासारखीच आहेत. असून नसल्यासारखी म्हणण्यापेक्षां नाहीच म्हणणें अधिक समजण्यासारखें ठरेल. या सर्व अवाढव्य पसऱ्याला आपल्या अस्ति-त्वाचे मान्यतेसाठी जीवशक्तीच्या तोंडाकडेच जणूं वाट पाहत बसावें लागत आहे. ती ज्ञानशक्ति नसेल तर हें जगहि नाहीच. अलुट सर्व विश्व नाहीसें

ज्ञात्यावर वा नसल्या स्थितीतहि ज्ञानशक्ति स्वयंस्फुरणेने आपल्या अस्तित्वाचे आहेपण निश्चित उपभोगूं सकेल. विश्वाला मात्र ही ज्ञानशक्ति नसली तर स्वतःच्या अस्तित्वाचा उपयोग वा उपभोग स्वतःला कांहीहि करून घेता येणे शक्य नाही. जडवत्तेला ज्ञानयुक्ततेचे अभावी कांहीच करता येणे वा केलेले जाणता येणे अशक्य आहे. हे सर्व जड विश्व ज्ञानशक्तीचे क्रीडास्थल आहे. या विश्वाला जाणणारी, विश्वाचा उपयोग करून घेणारी, अखिल विश्वाला उपभोगणारी अशी एकटी ज्ञानशक्तीच काय दो समर्थ आहे. स्वतःच्या अस्तित्वासाठी मुढां या प्रचंड विश्वपसाऱ्याला या ज्ञानशक्तीवरच अवलंबून राहावे लागणारें आहे; आणि म्हणून ज्ञानशक्ति ही स्वतः तर हे जड सर्वस्वी—स्वतःच्या अस्तित्वाच्या खरेपणासाठी मुढा ज्ञानशक्तीवरच अवलंबून राहावे लागणारे असल्यामुळे सर्वस्वी—परतंत्र आहे. अशा या सर्वस्वी परतंत्र, जड विश्वापासून वा विश्वातील काही पदार्थांच्या संयोगा—वियोगापासून सर्वथैव स्वतः नि चिन्मय अशा ज्ञानशक्तीची उत्पत्ति होणे अशक्य, अस्वाभाविक नि तिसर्गबाह्य गोष्ट आहे. तत्त्वज्ञानाचे विश्लेषक विचारपरंपरेच्या तीक्ष्णतम चारेपुढे या जडाचेच अस्तित्व सशयाच्या कोलहलात सापडून विलुप्त होण्याची वेळ येते. हा येवढा अवाढव्य दिसणारा विश्वविस्तार विचारकाच्या सुसूक्ष्म निरोक्षक बुद्धीच्या विश्लेषणापुढे पार वितळून जातो; आणि या दृश्यामार्गे अवर्णनीय नि वाचा—मन यांना अगोचर असे महान् चैतन्यतत्त्वच सर्वत्र पसरलेले आहे असे अधुक्पर्णे कां होअीना पण निश्चिततेनें भासूं लागते.

If absolute existance and intelligence is a position which is acceptable to modern philosophy, it must follow that whatever has come into being by its intelligence, must partake of the character of that being. If that absolute being is spirit, the character of the universe must be spiritual; and however unwilling we may be, to accept the situation, we are bound to recognise its spiritual

character. If evolution is a scientific fact, we are bound to acknowledge that there is unity of method running through the entire universe of mind and matter, and that what is called matter manifests marvellous capacities which are inherent in it; the old notion of matter being dead, must now be abandoned as scientifically untenable. (Dr. Sterling's Hegel's Philosophy Made Intelligible)

अर्वाचीन तत्वज्ञानाला ज्ञानशक्तियुक्त 'केवला'चें अस्तित्व मान्य आहे; त्याअर्थी त्या केवलाच्या ज्ञानवत्तेने झालेले व्यक्तीकरणांत सुद्धा त्याचेच गुणधर्म अंतरले आहेत असेच मानलें पाहिजे. तें 'केवल' जर चैतन्यस्वरूप असेल तर या विश्वाचेहि स्वरूपांत चैतन्यमयता असणारच. आपण कितीहि आढेवेढे घेतले तरी शेवटी या विश्वाची चैतन्यमयता मानावीच लागेल. गुणपरिणामवाद वा अुत्क्रांतिवाद हे जर शास्त्रीय सत्य असेल तर चिच्छक्ति आणि जडद्रव्य यांनी युक्त असलेल्या या विश्वांतील पद्धतीची ऐक्यमयता वा ऐक्यसूत्रता आपल्याला मान्य करणे प्राप्त नि भाग आहे. त्याचप्रमाणें ज्याला आपण जडद्रव्य म्हणतो तें जडद्रव्य आपणामध्ये सुप्त असलेल्या आश्चर्यकारी गुणाचें ज्याअर्थी प्रकटन करते त्याअर्थी जड हें जड नि चैतन्य-शक्तिशून्य आहे ही जुनी कल्पना वैज्ञानिकशास्त्रदृष्ट्या असमर्थनीय नि म्हणून आपण टाकून दिलीच पाहिजे. (हेगेलच्या तत्वज्ञानाचें स्पष्टीकरण— डॉ. स्टर्लिंग) प्रो. ड्यूमाड म्हणतात, "The preponderating view of science at the present day is that it (world) is not a physical one". सध्यां वैज्ञानिकांचें प्राधान्ये- करून असें म्हणणें आहे की जगत् हें भौतिक स्वरूपाचें नाही. प्रो. फिट्झ गेबाल्ड म्हणतात, "It is impossible to resist the conclusion that all nature is a living thought". 'हा सर्व निसर्गाचा पसारा सजीव विचाररूप आहे' हा विचारनिर्णय अमान्य करण अशक्य आहे. प्रसिद्ध विचारक लिबनिट्झ यांचेंहि याचप्रमाणें म्हणणें आहे.

शोपेनहोर सांगतात, 'हैं जग आपल्या कल्पनेचें बनलेलें आहे.' अत्यंत प्रख्यात जर्मन तत्वज्ञ कॅटचे म्हणण्याप्रमाणें, 'In fact what we call matter we know not. Its nature is unknowable. This can be designated as thing-in-itself'. वास्तवतः जडद्रव्य म्हणून ज्याला आपण म्हणतो त्याचें खरें स्वरूप आपणाला समजत नाही. (आपण आपल्या अद्रियांकडून मिळणाऱ्या कल्पनाचा आरोप त्याचे-वर करतो.) ती 'थिंग-अिन्-अिटमेल्फ'-सद्रस्तू-आपणाला अज्ञेयच आहे. आपणाला दिसणारें स्वरूप खरे नव्हे "बक्लें, टेन, जे, ओम् मिल, बेन यांचेसारखे प्रमुख विचारक म्हणतात, 'That the bodies have no real existance and our own minds under illusion have transformed them into substances.' 'पदार्थांना खरें अस्तित्व नाही. आपलीं मने भ्रमणवशतेनें त्यांना द्रव्याच्या सत्पतेचें रूप कल्पितात.' टेनच्या म्हणण्याप्रमाणे 'Exterior perceptions are mere hallucinations'. 'बाह्य दृश्ये हा निव्वळ भ्रम आहे'. "Spiritual essences are only real". चित्सत्तारूप सत्त्वेच (त्या त्या पदार्थांतील) काय तीं सत्य आहेत.' असे लॉसिनचें म्हणणे आहे. 'Outside Spirit there is no reality' 'आत्मसत्तेच्या विरहित दुसरें सत्यच अस्तित्वांत नाही' असें बक्लें सांगतात; आणि शेवटीं अेक विचारक संशयी मनाला उत्तर देण्याच्या दृष्टीनें म्हणतात, 'The criterion of illusory cannot itself be illusory' 'अमुक अेक भ्रमात्मक आहे हें निर्णित करणारा निर्णायक स्वतः भ्रमरूप होअूं शकत नाही.' प्रो. फेरीयर म्हणतात, 'Our intellect is quite engrossed in external objects and that we do not properly investigate into the right sources of knowledge.' 'आपली बुद्धि बाह्य वस्तूंमध्येच गुंतून पडलेली आहे आणि ज्ञानाच्या खऱ्या अुगमाचा आपण योग्य प्रकारें शोध करीत नाहीं'. आद्य श्रीमत् शंकराचार्य महाराजांनीं कित्येक शतकांमागें वेदान्ताचे विवरणांत त्यांचप्रमाणें सांगून पुढें ते म्हणतात, "आत्मा स्वयंसिद्ध आहे. कोणत्याहि

वेली नि कोणालाहि तो अज्ञात राहू शकत नाही. ज्ञान होणाऱ्या प्रत्येक वस्तूमधूनहि तो अगदी तसाच प्रकट होतो. त्याचे अस्तित्व प्रकट करण्याला बाह्य पुराव्याची किंचित् सुद्धा आवश्यकता नाही. त्याचे यथार्थ ज्ञान होण्याला केवळ अनात्मबुद्धीचे आवरणच काय ते गेले पाहिजे. बाकी काही करावयाला नको. त्याचे अस्तित्व सिद्ध करावयाला तर्कशास्त्राचे (Logic) सहाय्य घ्यावयाची आवश्यकताच नाही. वेदान्ताचे परिभाषेत हा आत्मा 'प्रतिबोधविदित' म्हणजे सदासर्वदा अनुभवाने अस्तित्व जाणविणारा वा कळणारा असा आहे. ज्ञानक्रियेच्या आरंभाची ही पहिली अपरिहार्य गोष्ट आहे आपल्या स्वरूपाच्या 'मी' म्हणून होणाऱ्या जाणीविवांचून ज्ञानक्रियाच शक्य नाही. अनुभवाचा हा आधार हे ज्ञानाचे मुख्य मूळ आहे. त्याच्यावाचून कोणताहि अनुभव येणे अशक्य आहे. अनुभवात्मक सर्व ज्ञानकणाचे ऐकत्रीकरणरूपाने ज्ञान धारण करणारी ही ऐकमेव ज्ञानशक्ति-संपन्न चित्सत्ता आधारस्थानी वास करीत आहे." हिच्या ज्ञानवस्तेमुळे जगाच्या अस्तित्वाला शक्यता येते. हिच्यावर जगाचे अस्तित्व अवलंबून आहे. अशा या जगातील सर्व अस्तित्वाला अस्तित्व देणाऱ्या-सर्व सत्यतां-मधील मूल सत्यता असणाऱ्या या आत्म्याची-या चिच्छक्तीची सत्यता नि अस्तित्व ही त्रिकालाबाधित, स्वयस्वतंत्र नि स्वयपूर्ण अशी आहेत. आत्मा वा चिच्छक्ति भ्रमरूप जडद्रव्याच्या मिश्रणातून उत्पन्न होणारा क्षणजीवी पदार्थ नाही. ब्रह्मेच्या म्हणण्याप्रमाणे हे जगत् 'मनोरूप' आहे. कण्ट या जगाचे दिसणारे बाह्य स्वरूप नाकारून त्याचे मागे आपणाला याथाव्यापि न कळणारी 'thing-in-itself' 'सद्बस्तु' आहे असे म्हणतो. स्पायनोझाला हे जगत् मूलभूत सत्स्वरूप दिसते. ब्रॅडले याला 'केवल' स्वरूपात पाहतो हेगेलला हे जगत् 'स्वयनिर्मित आत्मानुभवाचे रूपाने भासते. आणि वर्गसन "वैश्विक प्रबुद्धता" वा "ज्ञानसत्ता" म्हणून ठरवितो. याप्रमाणे हे नि अंतर सर्व गंभीर विचारक जड स्वरूपाचे मागे असणाऱ्या अजड चित्स्वरूपाचेच निरनिराळ्या रूपात त्याच्या विचार-दृष्टीला दर्शन झाल्याचे सांगतात. जडाची जडताच खोटी. चिच्छक्तीच काय ही सत्य आहे असा सर्वांचा निर्णय. मग आमच्या वैज्ञानिक प्रयोग-

शास्त्र्याचें, स्थूल दृष्टीला दिसणाऱ्या जगाच्या जडस्वरूपांतील कांही पदार्थांच्या मिश्रणांतून या चिच्छक्तीचा प्रादुर्भाव झाला, हें मत विचाराच्या नि अनुभवांच्या कसोटीला कसें टिकूं शकणार ?

२४ अेक नवीन संभवनीय आक्षेप नि त्याचें निराकरण.

प्रायोगिक विज्ञानशास्त्रांचे परिशोधक जेव्हां भौतिक जगातील अेखाद्या नवीन शक्तीचा शोध लावतात, तेव्हां ती शक्ति आम्ही निर्माण करतो असा त्यांचा दावा केव्हांहि नसतो. ते जे म्हणतात तें अितकेच की आम्हाला अेका नव्या शक्तीचा शोध लागला आहे. नवी शक्ति निर्माण केली असें ते म्हणत नाहींत. जगांतील बाष्पादिकांतील शक्तीचा अपुयोग यंत्रांत करून घेतेवेळी ती ती शक्ति त्या त्या अपुकरणद्वारा प्रकट झाली वा केली अशीच त्यांच्या म्हणण्याची भूमिका असते. जडवाद्यांच्या शास्त्र-दृष्टीला जड जगताचे स्थूल दृष्टीनें द्रव्य (matter) आणि शक्ति (force) हे दोन ठोकळ भेद दिसतात. ती जगच्छक्ति वाफेद्वारा, बायूद्वारा वा अितर साधनद्वारा नि निरनिराळ्या यंत्ररचनेंत प्रकट झाली तरी ती शक्ति त्या जगच्छक्तीचाच अंश होय; नि ती अुशन्न झाली नसून प्रकट झाली असेंच त्याचे म्हणणें असतें. विद्युत्चा शोध लागला तेव्हांहि ही भूमिका पालटली नाही. जगांत विद्युच्छक्ति आहे नि ती अप्रकट स्थितींत असते. ती जेथें जेथें प्रकट होण्यास अनुकूल साधनें सुयंत्र स्थितीत नियोजिलेली असतात तेथें तेथें ती प्रकट होते—अुत्पन्न होत नाही असेंच त्यांचें ह्मणणे असते; नि हेच सत्य-वस्तुस्थितीला धरून आहे हे कोणाला सांगावयाला पाहिजे असें नाही.

सध्यां पाश्चिमात्य देशांत—विज्ञानशास्त्रांत पुढारलेल्या देशात मृत शरीरांत पुन्हा जीव घातल्याचे वा नवीन देहरचना करून त्यांत जीवशक्ति ओतण्याचे भगीरथ प्रयत्न केले जात आहेत. त्याचप्रमाणें वीर्यांतील जीव-जंतूंना गर्भाविस्थेंत जाण्याची आवश्यकता न ठेवतां गर्भांत मिळणाऱ्या सर्व अनुकूलता कृत्रिमरीत्या निर्माण करून तद्वारा जीवनिर्मिति करण्याचेहि प्रयोग चालले आहेत. आणि कदाचित् लवकर वा अुशीरानें ते प्रयोग

यशस्वी होतीलहि; आणि तसें झाल्यास जडवादी लोक आम्ही जीवशक्ति निर्माण करतो असा टाहो फोडू लागण्याचा पुष्कळ संभव आहे. तेव्हा त्याहि शक्यतेचा विचार करून त्या दृष्टीनें आपल्या मिद्धांतावर त्या संभवनीय नवशोधनाच्या प्रकाशाचा झोन पाडून त्याची सत्यासत्यता नि अभंगता कितपत टिकते हे बघणे अत्यावश्य आहे.

सजीव सृष्टिनिर्मिति शक्य कोटींत आली आहे असें गृहीत धरूनहि जीवशक्ति वा चिच्छक्ति निर्माण केली असें ठरणें विज्ञानशास्त्राच्या आजपर्यंतच्या सिद्धान्तदृष्टीने अशक्य आहे. जीवशक्ति प्रकट करण्याचा—विशिष्ट प्रकारच्या ऐका वा अनेक जीवसृष्टीच्या प्रकटीकरणाचा मार्ग सांपडला अितकेच त्यांना म्हणतां येतील. कोणत्याहि प्रकारच्या विविध पदार्थसंयोगाने वा मिश्रणाने आणि विशिष्ट रचनाकौशल्याने जीवशक्ति निर्माण केली—जगात नवी शक्ति अस्तित्वांत आणली असें म्हणतां येणार नाही. १ गोष्ट विद्युत् आदिक जडशक्तीच्या परिशोधकांच्या म्हणण्यावरून स्पष्ट लक्ष्यात येण्यासारखी आहे. तेव्हा अमुक ऐका मिश्रणातून नि रचनेनें ती शक्ति प्रकट झाली अितकेच ठरेल. त्या नव्या शोधानें जडवाद्यांना विशेष प्रकारचा रासायनिक परिणाम तो आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. ऑक्सिजन हैड्रोजनच्या ऐकीकरणाने तिसरी ऐक पाणी ही वस्तु निर्माण होते आणि त्या दोन वायूंचें रूप अंतर्धान पावतें. तसे या जीवशक्तीचे होणें शक्य नाही. जीवशक्ति जेथें प्रकट होते तेथें जडवाद्यांची रसायनें स्वतःचें अस्तित्व टिकवून असतात. अर्थात् त्यांच्या मिश्रणाचें जीव हें स्वरूप नसून त्या संमिश्रण—रचनेनें प्रकट झालेली ती शक्तीच आहे असे स्पष्ट ठरेल. पण येवढ्यानें भागत नाही. यामुळें 'पूर्वकर्मानुरूप जन्म' या सिद्धांताला बाह्यतः तरी प्रबल धक्का बसल्यासारखा देखावा उत्पन्न करणारें कारण झालें असें सकृद्दर्शनी वाटेल. कारण 'आम्ही वाटेल तेव्हां नि वाटेल तेथें तें तें मिश्रण नि रचना अस्तित्वात आणून जीवसृष्टि निर्माण करतां. त्यांत तुमच्या कर्मानुरूप जन्माचे सिद्धांताला स्थान कोठें आहे? आम्ही निर्माण केलेले सजीव प्राणी आम्ही निर्माण केले म्हणून जीवधारी झाले—नाहीतर झाले नसते. तेव्हां त्यांची सजीव स्थिति नि गति याला आमची अिच्छा कारण

झालेली आहे-तुमच्या कर्मसिद्धांताची आवश्यकता नाही आणि तें कारणहि होअूं वा ठहूं शकत नाही.' असे ते म्हणू लागतील; आणि म्हणून या संभवनीय अशा समर्पक दिसणाऱ्या परंतु हेत्वाभासाच्या युक्तिवादाचा फोलपणा स्पष्ट केला पाहिजे.

जगात अद्भिज, स्वेदज, अडज, जारज योनीतील अनंत कोटी जीवांचे उत्पत्ति-क्षय क्षणोक्षणांला होत आलेले आहेत नि तसेच ते चालू राहणार. या अनंतसंख्य योनीतून भ्रमण करणारे नि भ्रमण करू पाहणारे जीव आपल्या योग्य कालाची नि स्थलाची जणू काही अगदी वाट पाहत बसलेले असतात; आणि कालापेक्षा आत्मप्रकटनाला वा कर्मभोगयोग्य योनीत जन्म घेण्याला योग्य स्थलाची वाट पाहत असण्याचाच संभव अधिक असणार. अनुरूप स्थल, परिस्थिति नि वस्तुस्थिति निर्माण होनाच वा दिसून येताच तो तो जीव आपापल्या प्रकटनार्थ आतुरतेने पुढे सरत राहणार अथवा कर्मफलभोक्तृत्वशक्ति त्याला त्या त्या योनीत जाण्याला योग्य स्थल मिळतांच त्या त्या जीवाला जन्म घेण्यास भाग पाडीत राहणार. अद्भिजातील चारी खाणींतील जन्मनिमित्ते सुद्धां जन्मघेत्या जीवाला सुयोग्य साधन निर्माण करून देण्याचेंच कार्य करतात-नवीन जीव निर्माण करीत नाहीत. या चार खाणींतील जीवजन्माला ज्या प्रकारच्या साधनाची अनुकूलता निर्माण करण्याचे कार्य फलबीज, स्वेद, अंड वा स्त्रीपुरुष रैन ही करीत होती, त्यातच विज्ञानशास्त्र्यांनी निर्मू घातलेल्या कृत्रिम साधनाची ऐक नवी भर पडणार अितकेंच, आणि त्या चार खाणींतील साधनानुकूलता मिळनाच ज्याप्रमाणे जीव जन्म घेत आले आहेत, त्याचप्रमाणे आत्मप्रकटनाला सुयोग्य शरीर-मग तें कोणत्याहि प्रतीचें, श्रेणीचें, योग्यतेचे वा प्रकारचे अशा-निर्माण झालेले दिसतांच आत्मप्रकटनार्थ अुत्सुक जीवममुहानून निमित्त शरीरभोगयाग्य जीव त्यांत प्रवेश करील नि आपले कर्मभोगाचे भोक्तृत्व संपविण्याचा प्रयत्न करीत राहील. त्या विज्ञानवाद्याला जीवप्रवेशयोग्य शरीरनिर्मितीचे काय तें श्रेय मिळेल अितकेच; पण त्याचा अर्थ तो जीवनिमित्ति करूं शकतो वा करूं शकेल असा केव्हाहि धरता येणार नाही आणि म्हणून या घडूं घातलेल्या नव्या गोष्टीच्या यशानेहि आपल्या जीवशक्तीच्या स्वतंत्र अस्ति-

त्वाच्या सिद्धांताला यत्किंचित्ही बाध येण्याचें कारण नाही—संभवहि नाही. तेव्हा या वस्तुस्थितीमुळे उत्पन्न होणारा दृष्टिभ्रमकारी युक्तिवाद तत्त्व-विवेचकाच्या विवेकापुढे कसा टिकणार ?

वरे ! हें नुसत्या विचाराच्या कसोटीला टिकत नाही अितकेंच नाही तर प्रायोगिक विज्ञानशास्त्रांतील गहन विचारकांचे समतीनेंही जडानागें अिच्छा नि संकल्पधारी शक्ति आहे, हें स्वीकृत करावे लागतें. येवढेंच नाही तर आता विज्ञानशास्त्रेंहि हें विश्व चिन्मयच आहे असे प्रतिपादावयास मिद्ध झालेली आहेत. त्याचप्रमाणे मानसशास्त्रदृष्ट्या जन्मतःच लोकविलक्षण गक्तिमंपन्नता असलेल्या व्यक्तीच्या त्या त्या शक्ति पूर्वजन्म मानावयाला लावतात. पूर्वजन्मस्मृतीची निविवादपणें सिद्ध झालेली अुदाहरणें पाहिलीं असताहि जीवशक्ति वा आत्मशक्ति ही देहाबरोबरच विलय पावणारी नसून अनेक देहधारण करणारी आहे असेच ठरते. त्याचप्रमाणे मनःसामर्थ्याच्या अुदाहरणानी नि योगप्रवण योगिश्रेष्ठांच्या अुदाहरणावरूनहि वरील प्रमेय निर्विवाद सिद्ध होते. बौद्धिक विचारदृष्ट्या, मानसशास्त्रदृष्ट्या, पूर्वजन्म-स्मृतिदृष्ट्या, प्रत्यक्ष प्रमाणभूत अनुभवदृष्ट्या आत्मशक्ति ही स्वयस्वतंत्र, स्वयमिद्ध, चालक, प्रेरक नि ज्ञानशक्तिसंपन्न अशी ठरून ती देहांतरें करीत काही अेका विशिष्ट हेतूसाठी जन्ममरणाच्या रहाटगाड्यांतून अितस्ततः फिरत आहे हे मानल्यावाचून सुटका नाही.

तेव्हा विश्व वा जग हें जिचे कार्यक्षेत्र आहे अशा या विश्वाला वा जगाला जाणणाऱ्या जीवशक्तीचे जन्ममरणप्रक्रियेच्या द्वारें अिष्ट साधनकार्य सतत चाललेले असते, हे स्पष्ट झाले. यापुढें आपणाला या जीवशक्तीचें वा जीवाचे अिष्ट कोणते, त्या अिष्ट साधनेसाठी ते कसकसे प्रयत्न करीत आहेत, ते प्रयत्न स्वाभाविकतःच योग्य मार्गानें होत आहेत काय, नसल्यास तो योग्य मार्ग कोणता, अित्यादि गोष्टीकडे वळणें प्राप्त आहे. त्यांपैकी जीवांचें अिष्ट कोणते, हा पहिला प्रश्न आपण हाती घेअू.

२५ जीवांचें अिष्ट कोणतें ?

आपल्या प्रश्नाचें अुत्तर शोधित असतां वा या पुस्तकांतील अितर कोणतेहि प्रश्न अुलगडण्याचा प्रयत्न करीत असतां आवश्यक तितक्या नि तेवढ्याच तत्वज्ञाननिर्णित सिद्धांताकडे साधारणतः पटूं शकेल असा अंगुलिनिर्देश करावयाचा आहे. तत्वज्ञानाच्या गहनगंभीर प्रदेशांत सिहसचार करणाऱ्या बुद्धीवादाचें अवलंबन करावयाचे नाही नि त्याची तितकी आवश्यकताहि नाही. आपल्या पुस्तकाचा तो विषयच नाही. तथापि तत्वज्ञान प्रदेशाच्या सीमेवरून त्या प्रदेशांतील काही सिद्धांतस्थलांकडे प्रश्नोत्तर शोधनार्थ दृष्टिक्षेप करणें मात्र आवश्यक झालेलें आहे; आणि तेवढे प्रसंगवशात् करणे ओघप्राप्त होणार आहे. जगामधील वा या विश्वामधील अणुपरमाणूपासून तो महान् प्रचंड गोलांपर्यंत नि त्या गोलांच्या सूर्यमालिकेपर्यंत आणि अत्यंत कृषुल्लकशा कीटाणूपासून तो अत्यंत सुपरिणत मनुष्यप्राण्यापर्यंत सर्व सजीव निर्जीव पदार्थमात्र हा गतिशील आहे. तो असलेल्या स्थितीत राहूं अिच्छित नाही. बसलेल्या स्थलीं ठरत नाही. पदार्थमात्र आपलें स्थान नि स्थिति सारखी बदलीत असतो. स्थिति नि स्थान बदलताना त्या त्या पदार्थांना अितर पदार्थांतून कांहीचें सहाय्य घ्यावें लागते नि कांहींशी विरोध करावा लागतो; आणि याप्रमाणें सर्व पदार्थ गतिशील वा अधिक अन्वर्थक बोलावयाचें तर क्रियाशील राहतो. सर्व पदार्थ क्रियाशील असल्यामुळें त्या पदार्थांच्या क्रियांचा अितर पदार्थांवर बरावाभीट अथवा अनुकूलप्रतिकूल परिणाम होत असल्यामुळें तदनुसार त्या दुसऱ्या पदार्थांकडून त्या क्रियाकर्त्या पदार्थांवर अनुकूल प्रतिकूल प्रतिक्रिया घडत असते. कोणताहि पदार्थ घेतला तर तो क्रिया-प्रतिक्रिया करणारा नि त्याचेवर अितरांची क्रिया-प्रतिक्रिया घडत असलेला असा दिसतो. या विश्वातील सर्व पदार्थमात्रांची क्रिया-प्रतिक्रिया या रूपानें घुसळण चाललेली आहे, याचें कारण काय ? या क्रिया-प्रतिक्रियांना प्रवृत्त करणारी अशी कोणती प्रेरणा या प्रत्येक पदार्थाला प्रवृत्त करीत आहे ? विज्ञानशास्त्र सांगते कीं, प्रत्येक पदार्थमात्रामध्ये-मग तो निर्जीव कां असेना-संवेदनाशक्ति नि संकल्पशक्ति

वास करीत असते. यांपैकी संवेदनाशक्तीमध्ये कशाकशाचा अंतर्भाव होतो हें आपण पाहूं.

संवेदनेत दोन भेद पडतात. ऐक जागृत संवेदना, दुसरी अजागृत संवेदना परंतु हे दोन भेद पूर्णपणें लक्ष्यांत येण्यासाठी थोडेसे विवरण करण्याची आवश्यकता आहे. सर्व सजीव प्राण्यांमधील संवेदना-जागृत संवेदना आणि सर्व निर्जीव वा जड म्हणून ज्यांना म्हणतां वा समजतां त्यांना-त्या पदार्थांना-असणारी अजागृत संवेदना म्हणावे लागेल. अजागृत संवेदना म्हणजे ज्या संवेदनेची स्पष्ट जाणीव-स्पष्ट ज्ञान ज्याचे त्याला होऊं शकत नाही ती होय. मुळीच कांही कळत नाही असें नव्हे. अुदाहरणार्थ आपण गाढ झोपेत असतां ऐक प्रकारें आपला देह जडमूढ स्थितीला पोहोचलेला असतो. अशा स्थितीत अगाला जर प्रतिकूल संवेदनोत्पादी पदार्थांचा वा प्राण्यांचा स्पर्श झाला तर देह सुप्त स्थितीतच अंतर्गत पण अजाणत्या संवेदनेनें तो होत असलेला स्पर्श टाळू पाहतो. अंगाखाली खडा आला, ढेकूण चावूं लागला, नको असा गारपणा भासूं लागला अथवा अशीच कांही अनिष्ट गोष्ट घडूं लागली नि तिची तीव्रता देह जागा होण्याअितकी नसली तर तशा गाढ स्थितीतच त्या त्या स्पर्शाविरूद्ध देह क्रिया करीत असतो. सुप्त स्थितीत प्रतिकूल स्पर्शाविरूद्ध होणारी प्रतिक्रिया घडते म्हणून त्या स्थितीत संवेदनेचें अस्तित्व आहे असे निर्विवाद ठरतें. पण ती संवेदना कळण्याचे स्थितीची-जागृतीची नसते नि म्हणून तिला अजागृत संवेदना म्हणावी लागेल. अशाच प्रकारची अजागृत संवेदना, आपण ज्यांना जड म्हणतां त्या पदार्थांमध्ये असते; कारण कोणत्याहि अिच्छेची प्रेरणा होणें हें संवेदनेचें अस्तित्व असल्यावाचून शक्यच नाही असें विज्ञानशास्त्र ठामपणानें सांगतें.

प्रत्येक पदार्थ आपली स्थिति नि स्थल बदलीत असतो आणि याच क्रियेला आपण गति अशी संज्ञा देतो. या स्थिति नि स्थल बदलणान्या क्रियेच्या संवेदनेमध्ये कांहीं विशिष्ट हेतु असला पाहिजे. या हेतूला वा अिच्छेला (will) अनुसरून आपलें स्थान नि स्थिति अमुक आहे असा अंतस्थलीं असलेला नि गूढ ठसा वा संस्कार आंतून त्या पदार्थाला हें स्थान

नि स्थिति तुझी नाही—ती सोड आणि अिष्ट स्थिति नि स्थलाकडे चल असें जणूं सांगत अवशतेने त्या त्या पदार्थाला ढकलीत आहे—स्वस्थ बसू देत नाही. या वस्तुस्थितीमध्ये दोन गोष्टी आपणाला दिसून येतात. अेक अिष्ट वस्तुस्थितीच्या प्राप्तीची अिच्छा नि दुसरी अनिष्ट वस्तुस्थितीचा त्याग करण्याची अिच्छा—या त्या दोन गोष्टी होत.

ही अिष्ट स्थिति कोणती नि हें अिष्ट स्थल कोठें आहे याचा अुलगडा करण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे. निर्जोव अशा वस्तूमधील क्रियेच्या पोटी प्रेरक अिच्छेचा हेतु काय आहे हे निर्विवादपणे समजण्यासाठी त्याच अिच्छेशी सजातीय असणाऱ्या सजीव प्राण्याच्या अिच्छेच्या मागे कोणता हेतु आहे हे पाहिलें पाहिजे. जो हेतु सजीव प्राणिमात्राला क्रियाशील बनवीत आहे तशाच प्रकारें निर्जोव पदार्थमात्राला क्रियाशील बनवण्याला तोच हेतु प्रेरक झाला असला पाहिजे, हे समजणे सोपे जाईल. सजीव प्राणिमात्र हा सुखार्थ, मुखप्राप्तीसाठी, क्रियाशील झालेला सर्वत्र निरपवाद दृष्टीनें दिसत असल्याने ती गोष्ट सहजपणें कोणाच्याहि लक्ष्यात यावयास जड जाणार नाही. सुख-प्राप्ति हा अेकमेव हेतु सर्व क्रियांचा जनक आहे. सुखाच्या प्रतिद्वंद्वी पदार्थाला दुःख अशी सज्ञा आहे. सस्कृत मानसशास्त्रकारानी या द्वंद्वाच्या ज्या व्याख्या केल्या आहेत त्या अत्यंत मामिक नि मूलग्राही आहेत. त्याहून अधिक समर्पक व्याख्या करता येणेंच शक्य नाही. त्याप्रमाणें अनुकूल-वेदनीयं सुखम्—म्हणजे अनुकूलतेचे वेदन अर्थात् संवेदनात्मक अनुभव येणे म्हणजे सुख होय. त्याचप्रमाणें 'प्रतिकूल-वेदनीयं दुःखम्'—म्हणजे नको आहे—आपणाला विरोधक आहे अशाप्रकारचा संवेदनात्मक अनुभव म्हणजे दुःख होय. हीच गोष्ट आणखी निराळ्या प्रकारे मांडावयाची म्हणजे या क्षणी मिळत नसलेल्या अनुकूल संवेदनाची प्राप्ति म्हणजे सुख नि आधीच सुस्थितीत असलेल्या अनुकूलतेचा विघाड करणारे अथवा मिळूं पाहणाऱ्या सुखाचे आड येणारें नि म्हणून प्रतिकूल संवेदक वाटणारें ते दुःख, असे म्हणतां येईल. प्राप्त वा शक्य सुखाचा विघाड होणे ते दुःख नि अप्राप्त अनुकूल संवेदनेची प्राप्ति म्हणजे सुख अशीहि मांडणी करतां येईल. असें करण्याचें

कारण हें की दुःख म्हणून कांही निराळा पदार्थ वा प्रकार नाही; तर प्राप्त वा शक्य सुखाची हानि होणें यालाच आपण दुःख म्हणतो हें लक्ष्यांत यावे.

ही वरील गोष्ट लक्ष्यांत घेतली असता सर्व सजीव प्राण्यांची धडपड अट्टाहास नि प्रयत्नशीलतेचें अविश्रात सातत्य हें केवळ सुखप्राप्त्यर्थच आहे हे स्पष्टपणे कळून येतील. ज्याप्रकारचे प्रयत्न सजीव प्राणी करतात त्याच प्रकारचे प्रयत्न निर्जीव वाटणाऱ्या सर्व स्थूल सूक्ष्म पदार्थांकडून होत आहेत. आणि म्हणून सजीवांचे प्रयत्नाचे मार्ग जो एकमेव प्रेरक हेतु आहे तोच हेतु निर्जीव पदार्थमात्राच्याहि क्रियाशीलतेचा प्रेरक असला पाहिजे असें मानल्यावाचून गत्यतर नाही. ही मुखलिप्सा—ही सुखाची तीव्र नि चिरंतन अिच्छा—सर्व विश्वाला—चराचर अशा सजीवनिर्जीवाला—व्यापून राहिलेली आहे. या प्रचंड विश्वपसाऱ्यात असा एकहि अणुरेणु सापडणार नाही की जो या मुखलिप्सेने प्रेरित होऊन क्रिया—प्रतिक्रियांच्या कर्मचक्रांत सापडलेला नाही; आणि म्हणून मुखलिप्साच काय ती एकटी प्रेरक शक्ति या अखिल विश्वाला कर्मरत करण्यास कारणीभूत झालेली आहे हे स्पष्ट होते. या प्रकरणाचे आधी जीवांचे अिष्ट कोणते असा प्रश्न आपल्यापुढे येऊन आपण त्याचे अुतर शोधता जीवमात्रांचे ‘सुख’ हे अिष्ट आहे हे वरील विवेचनावरून ध्यानी येतील. आता यापुढे दुसरा प्रश्न आपल्यापुढें जो अुभा गहतो तो त्या ‘सुखरूप अिष्टसाधनार्थ प्रयत्न’ ही जीवाची भ्रमशीलता आहे काय ? हा होय. या प्रश्नाकडे आपण आता वळू.

२६ ‘सुखसाधनार्थ प्रयत्न’ ही जीवाची भ्रमशीलता आहे काय ?

अखादे अर्भक स्त्रियांचे घोळक्यात आपल्या चुकलेल्या प्रेमसर्वस्व मातेला हुडकण्यासाठी फिरत असता ‘आजी’ म्हणून हाक मारीत प्रत्येक स्त्रीच्या ओच्याला धरते, मातृभेटीच्या काल्पनिक आनंदानें त्या स्त्रीच्या मुखमडलाकडे बघते नि मातृदर्शनाची निराशा होऊन धरलेला ओचा सोडीत पुन्हां दुसऱ्या स्त्रीच्या ओच्यास पकडतें. असा क्रम त्याचे मातेची भेट होअीपावेतो चालूं असतो. मातृभेटीची आशा प्रत्येक प्रयत्नाच्या वेळी

तुटत असून सुद्धा त्याचे मनांत असलेल्या मातेच्या अस्तित्वज्ञानाने तें अर्भक आपल्या मातेची यथार्थ भेट होअीपर्यंत आपला प्रयत्न अवशतेने करीत असतें. तसेंच या विश्वांत सर्व जीवमात्रांचे प्रयत्न चाललेले असतात. प्रत्येक जीव सुखार्थ या वा त्या स्थितीला वा वस्तूला अडथळा करणारी म्हणून टाळीत सुखदायी म्हणून वाटणाऱ्या स्थितीची वा वस्तूची प्राप्ति करून घेण्याकरितां सारखा धडपडत असतो. प्रत्येक जीव प्रतिकूलता टाळीत नि सुखानुकूल वा सुखदायी वाटणारी अनुकूलता मिळवीत प्रयत्नशील झालेला असतो. अपेक्षेप्रमाणें सुखप्राप्ति खरोखरी झाली असती तर जीवांच्या प्रयत्नांना तेथेंच पूर्णविराम मिळाला असता. परंतु तसे होत नाही. अनंत स्थली, अनंत स्थितीत अनेक वस्तूंना तो सुखार्थ चिकटतो. यावरून या धावत्या जीवाच्या मनांतील खरें अपेक्षित सुख अद्याप मिळाले नाही असेच म्हणावें लागतें. कारण अपेक्षित सुख मिळाले असतें तर जीवाचें सुखस्थानार्थ परिभ्रमण थांबलें असतें. तसें घडून येत नाही नि म्हणून अपेक्षित सुखप्राप्ति झाली नाही, हेंच अनुमान करणें भाग पडते. कदाचित् सुख ही भ्रामक कल्पना आहे नि ती भ्रमशीलता जीवांना निरर्थक काष्ठ्याकूट करावयाला लावते असें म्हणावें तर निसर्गस्वभाव फसव्या आहे असे म्हणावे लागेल. परंतु तशी वस्तुस्थिति नाही, असें स्वानुभवानें सिद्ध करीत आहे. प्रकाशाच्या अस्तित्वानें जीवपेशींत डोळ्याची उत्पत्ति झाली. ध्वनीने जीवपेशीमध्ये कानांना जन्म दिला. सृष्टीमधील नानाविध सुवासादिकानी घ्राणेंद्रिय निर्माण केलें असा अुत्क्रांतिवादाचा यथार्थ सिद्धांत आहे. जगामध्ये अिंद्रियग्राह्य वस्तूंच्या अस्तित्वामुळेच अिंद्रियें त्या त्या बाह्य विषयांचा उपभोग घेण्यासाठी जीवदेहांत निर्माण झाली. मनानें जाणण्यासारख्या अनुभवज्ञानाच्या अस्तित्वामुळे बुद्धीद्रियाची निमिति झाली. जगांतील स्थिरचर सजीव-निर्जीव जीवमात्रांत ही जी विश्वव्यापी निरपवाद अशी सुखप्रवृत्ति आहे तीच तेवढी भ्रमशीलता अमेळ असे म्हणणें म्हणजे निसर्गनियम अबाधित नाहीत असें अशास्त्रीय, अनुभवाला न पटणारें, नि सत्य वस्तुस्थितीच्या अुलट बडबडत्यासारखें होणारें आहे. सर्व जगाचें अेकमेव केंद्र होअून आपल्या भोंवतीं सर्व जगाला भ्रमण करावयास लावणारी ही सर्वव्यापी

निरपवाद सुखेच्छा सुखप्राप्तीच्या स्थानाचें निश्चित अस्तित्व असल्यावांचून विश्वामध्ये नि विश्वघटक जीवांमध्ये प्रादुर्भूत होणेच शक्य नाही.

२७ सुखेच्छेमधील सुखकल्पनेचें स्वरूप

प्रत्येक जीवमात्रांत सुखेच्छा वास करीत आहे ही गोष्ट जरी निर्विवाद असली तरी सुखेच्छेला हवे असणारें सुखाचें अस्तित्वच मुळीं नसून ती कल्पना वा अिच्छा भ्रमात्मक आहे काय या शंकेचा विचार करतां आपणाला या विश्वाला केद्रवतित्वाने निरपवादपणें आपल्या भोंवतीं फिरावयास लावणारी सुखेच्छा ही भ्रमकल्पना असूंच शकणार नाहीं हें ध्यानी आले. या सुखकल्पनेचें यथार्थ स्वरूप प्रत्येक जीव यथार्थदर्शी शब्दात कदाचित् ष्कट करूं शकणार नाही—पण प्रत्येक जीवाच्या बुद्धीत (will) मग तो जीव चेतन असो वा जड दिसो—त्या सुखेच्छेला अभोप्सित असलेल्या सुखाचे स्वरूप यथार्थतेने अंकित झालेले आहे हे थोड्याशा विचारांनी आपल्या ध्यानी येतील. अखाद्याला अखादी वस्तु हवी असली तर ती वस्तु मिळाली की त्या वस्तूपुरते त्याचे प्रयत्न बंद पडतात. पुढें प्रयत्न होत नाहीत. या जगामध्ये जेवढी म्हणून स्थूलमानाने सुखें मानली जातात त्याचे वा त्यातील अकाहि सुखाचे स्वरूप बुद्धीमध्ये जीवाने धारण केलेल्या यथार्थ सुखस्वरूपासारखे असते तर जीवाचें सुखार्थ प्रयत्नांना पूर्णविराम मिळाला असता. पण तसे घडून येताना दिसत नाही. यावरून मिळणाऱ्या सुखामधून अेकहि ते अभोप्सित सुख नाही हे स्पष्ट कळण्यासारखे आहे. जगामधील सुख म्हणवल्या जाणाऱ्या सुखांमध्ये सुखलिप्सु जीवाची काय स्थिति असते ती पाहिली म्हणजे वरील म्हणणे नीट पटेल. प्रत्येक सुखप्राप्तीच्या वेळी मनुष्याचे मन सर्वतोपरी परिपूर्णपणें सुखमय झालेले नसते. सुखाचा आभास होत असतांच—‘सुखानुभव’—घेत असताच मनाच्या पृष्ठ-भागापासून नि आजूबाजूनी त्या सुखरूप क्षणाची क्षणिकता मनाला बोचत असते. मिळतें सुख निरवधि, अखंड नि अनंत नाही या जाणीवेनें सुखानुभवक्षणीहि तेवढ्या क्षणापुरत्या येणाऱ्या ‘सुखानुभवा’ची ‘सुख’ मयता परिपूर्णपणें मन

अपभोगू शकत नाही. मनाचा मनपणा सुखात पूर्णपणे विरून जाऊन मनाची **सुखलीनता** अल्प होऊ शकत नाही. मागील अदाहरणात चुकते अर्भक मातृ-भेटीसाठी काल्पनिक आनदाने हाती आलेल्या स्त्रीला कवटाळू पाहते न पाहते तोच निराशेच्या प्रदेशात शिरून त्याचा आनंद मावळतो—खऱ्या मातृभेटीने होणारा आनंद अपभोगू शकत नाही. तद्वतच 'सुख' म्हणून ह्या कवटाळल्या जाणाऱ्या स्थितीत अभीप्सित सुखस्वरूपाचा प्राप्ति नाही हीच जाणीव जणू त्या मनाला पूर्ण सुखमय होऊ देत नाही. मिळणारं सुख कालाने मर्यादित आहे ही ऐक बोचणी आणि ते मनाचा अतर्बाह्य सर्व प्रदेश व्यापू शकत नाही ही त्या 'सुखा'तील अुणीव या दोन गोष्टी मनाला पूर्ण सुखानुभवी होऊ देत नाहीत; नि म्हणून ते सुख खरं सुखस्वरूपी असणे शक्य नसते. यावरून खरं सुखस्वरूप काणते हे ठरण्यास अडचण पडणार नाही. जे सुख मनाचा अंतर्बाह्य प्रदेश (मानसशास्त्रवेत्त्यांनी मनाचे अतस्थलीय मन Sub-Conscious नि बाह्यमन Conscious असे दोन भेद केले आहेत—ते प्रदेश) पूर्णपणे व्यापून मनाचा मनपणा अुरू देत नाही आणि ज्या सुखाला कालाची मर्यादा नाही—अर्थात् अनंत आहे असे सुख जर जीवाला मिळालं तर तेथे जीवाच्या जीवपणाची क्रियाशील धडपड बंद पडून त्याला पूर्णविराम मिळेल, ही गोष्ट कोणाला पटणार नाही?

अर्थात् प्रत्येक जीवमात्राच्या 'सुखार्थ—प्रयत्ना'च्या मार्गे अशा मधन, अमर्याद नि अनंत सुखस्वरूपाची शक्ति प्रेरक होऊन प्रत्येक जीवाला तशी सुखप्राप्ति करून घेण्याला प्रवृत्त करीत आहे, यांत शका नाही; आणि तसें सुख त्याला सुखकल्पनेने कमावल्या श्र्तिती वा प्राप्त करून घेतलेल्या वस्तूत मिळत नसल्याने तो तो जीव चुकत्या अर्भकाप्रमाणे अिष्ट प्राप्ति—अभीप्सित सुखस्वरूपप्राप्ति—होअीपर्यंत सतत कर्मशील नि कर्मप्रवण होऊन आपलं अिष्ट शोधनाचें कार्य करीत राहतो नि तें अभीप्सित सुखप्राप्त होताच विराम पावतो. हें शेवटचें विधान वाचताच वाचकवर्गाचि मन अेका-अेकी चमकून अुठण्याचा संभव आहे. कारण कालाने नि परिसीमेने अनंत नि अमर्याद असलेल्या सुखाची प्राप्ति झाली असतां जीवमात्र तल्लीन होऊन विराम पावेल ही तर्काला नि मनोमय साक्षीला पटणारी गोष्ट

घडल्याचें नि प्रत्यक्ष अनुभवाला आल्याचें प्रत्यंतर दाखविण्यापूर्वीच अनन स्वरूपी सुख मिळतें नि त्यांत जीव विराम पावतो हें विधान धाडसाचें वाटे. पण थोडा विचार केला असतां हिदुस्थानातील वाचकाना तरी तशी अुदाहरणे देअून ती गोष्ट पटविण्याचें विशेषसे कारण नाही—कारण असक्य आत्मतृप्त—असीम सुखतृप्त—महापुरुषाच्या स्वतःच्या आत्मतृप्तीच्या ठेकरेचे आपल्या आत्मतृप्तीच्या क्षणी काढलेले शतशः अुद्गार साधुसंत वाङ्मयात शेंकडो स्थली मापडतील. ज्या संशयी मनाना त्याच्या अुद्गाराच्या साक्षी पटणार नाहीत त्यांना येथे अुदाहरणें देअूनहि त्याचा खरेपणा पटणार नाहीं. म्हणून त्यांना वरील सर्व सामान्यतः तकनि काढलेल्या अनुमानावर नि सुखेच्छेच्या वैश्विक निसर्गप्रेरणेच्या मार्गे निसर्गनियमान्वयें खऱ्या असलेल्या स्वाभाविक सुखस्वरूपाच्या वस्तुस्थितीच्या सिद्धांतावरच अवलंबून राहावें लागणार आहे. नि म्हणून आत्मतृप्तीच्या अनुभवांची अुदाहरणें न देता केवळ अेक ओझरतें विधान करावे लागलें.

२८ असीम सुखप्राप्तीचें शास्त्र असूं शकेल काय ?

जीव हा जीवोत्पत्तीचे वेळीच उत्पन्न होअून देहनाशानें नष्ट होतां अशी वस्तुस्थिति नसून तो देहोत्पत्तीपूर्वी नि देहपातानंतरहि अस्तित्वात राहून असीम सुखप्राप्तीच्या—सुखेच्छेच्या—प्रेरणेने या विश्वांत अितस्ततः धावत फिरत असतो. सर्व जीवमात्र या सुखरूपतेच्या मार्गे तिचा पाठलाग करीत फिरतात. त्यांत अेकहि अपवाद सापडत नाही—सांपडणार नाही. मानवीय जगांत प्रत्येक अिच्छाक्षेत्रांतील कार्यप्रवणतेला मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते आणि अशा मार्गदर्शनालाच शास्त्र असें म्हणतात. मनुष्याच्या शारीरिक मानसिक, बौद्धिक, क्षेत्रांमध्ये व्यक्तिगत नि सामाजिक दृष्टीनें विविध प्रकारें आवश्यकता निर्माण होअून त्या त्या आवश्यकता पुरवून घेण्याचे मार्ग निर्माण झाले आहेत आणि त्या त्या क्षेत्रांतील मार्गनिमित्ति होअून तत्प्रतिपादनार्थ शास्त्रें बनवलेलीं आहेत. शारीरिक क्षेत्रांत सूपशास्त्र, व्यायामशास्त्र, शरीरशास्त्र, वैद्यकशास्त्र आदिक शास्त्रें; मानसिक

क्षेत्रांत गायनशास्त्र, चित्रकलाशास्त्र, नृत्यशास्त्र, वादनशास्त्रादि विविध शास्त्रे; बौद्धिक जगांत गणितशास्त्र, मानसशास्त्र, विज्ञानशास्त्र, ज्योतिषशास्त्रादिक; त्याचप्रमाणे सामाजिक क्षेत्रांत समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यव्यवहारशास्त्र, युद्धशास्त्र आदिक शास्त्रे नि तत्सम अनेकशः ज्ञानशास्त्रांचे ज्ञानविस्तार होऊन ती तीं शास्त्रे निर्माण झाली आहेत नि होत आहेत. अनुभवाचे पायावर सर्वशास्त्रसिद्धांत बसवून त्याच्या मांडणीने त्या त्या शास्त्रांची मांडणी झालेली असते. जी गोष्ट अजाणतेपणाने मिळविण्याचे प्रयत्न केले असतां साध्य होणे अत्यंत कठिण जाते अथवा अशक्य होऊन बसते, तीच गोष्ट शास्त्रदर्शित मार्गाने साध्य करणाऱ्याला कमीत कमी श्रमाने, अधिकाधिक सुलभपणे नि शक्य तितक्या अल्पकालात निश्चितपणे साध्य करून घेतां येणे शक्य ठरते. शास्त्रविहीन अजाणत्या प्रयत्नात अत्यंत कष्टाची प्राप्ति नि अपयशाची भीति असते; आणि म्हणून प्रत्येक प्रकारच्या अिच्छातृप्तीचें शास्त्र बनलें जाऊन सुगम मार्गाने नि निश्चितपणे अिच्छातृप्तीचा हेतु सिद्ध होण्याचा मार्ग मोकळा होतो. सर्वच अिच्छा सर्वांना होत नाहीत. कोणाला ज्ञानलालसा असते तर कोणाला सामर्थ्य संपादनाची महत्वाकांक्षा अस्वस्थ करत असते. कांही संपत्तिप्राप्त्यर्थ निरनिराळे मार्ग अवलंबू धावतात. कांहीना कलाप्रेम गुग करून सोडते. अशा अनेकविध अिच्छापरितृप्तीसाठी तर अनेकविध व्यक्ति नि व्यक्तिसमूह प्रयत्नशील होतात आणि त्याच्या त्याच्या अिच्छेनें अिच्छित्या अिष्टप्राप्त्यर्थ निरनिराळीं शास्त्रे निर्माण झालेली असतात. मग या अनंतविध व्यक्तीच्या अिच्छाभेदांचें पोटी जी अेक सर्वसामान्य, सर्वव्यापी, निरपवाद अशी आकांक्षा जीवमात्रांना कर्मकर्मच्या चक्रांत सारखी घुमवित आहे त्या विश्वव्यापी सुखेच्छेच्या—त्या असीम, अनंत अशा परमसुखाच्या अिच्छेच्या परितृप्त्यर्थ शास्त्र निर्माण झालेलें नमणें हे अत्यंत अस्वाभाविक आहे. निरनिराळ्या ज्ञानशाखांची शास्त्रे निर्माण होण्याला कारणीभूत झालेल्या अिच्छांच्या पूर्तीसाठीं निरनिराळी जी शास्त्रे झालीं त्या शास्त्रांचा परस्पराशीं संबंध असलाच पाहिजे वा असतोच असे नाही. परंतु या परमसुखेच्छेच्या नैसर्गिक सर्वव्यापित्वामुळे त्या विश्वव्यापी नि सर्वत्र निरपवादपणे वसत असलेल्या अिच्छेच्या सफलतेकरितां निर्माण

झालेलें शास्त्र अितर शास्त्रासारखें ऐकदेशी नि अल्पव्यापी होणें शक्य नाहीं. ते शास्त्र मानवी जगातील विविध प्रकारच्या हालचालीना, कर्तव्यांना, कार्यांना, चळवळीना सर्व मानवी जगाच्या व्यक्तिशः नि समष्टिः शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक नि आध्यात्मिक अशा सर्व प्रकारच्या कर्मांना व्यापणारें, वळण देणारें, दिशा दाखविणारें, नियमन करणारें नि सार्थकता देणारें असेंच असलें पाहिजे; आणि तरच जीवमात्रांना कर्मांला प्रवृत्त करणाऱ्या परम-सुखप्राप्तीच्या मार्गदर्शनाचें शास्त्र त्याला म्हणतां येतील आणि त्या शास्त्रालाच धर्म हे नाव आहे.

२९ तें शास्त्र म्हणजे धर्म

बाल, तरुण प्रौढ, वृद्ध आदिक अवस्थांतील विद्यार्जनी वा ज्ञानकला-संपादी, गृहस्थ, सन्यासी वा ससारत्यागी अित्यादि सर्व स्थितीतील स्त्री-पुरुषांच्या अनंत प्रकारच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांतील अद्योग-व्यवसायांना परमसुखप्राप्तिहेतूच्या सिद्धीला अपकारक, सहाय्यक नि यशस्कर हेतील असें वळण लावून देऊन प्रत्येक व्यक्तीला अधिकांत अधिक सुलभतेनें नि कमीत कमी कष्टांनै परमसुखप्राप्तिहेतु साध्य करून घेतां येतील अशा प्रकारे शासन निर्माण करणे हे धर्माचें कार्य आहे. आणि म्हणून धर्म हा ऐकदेशी, अल्पव्यापी असा न राहता ज्याप्रमाणे परमसुखप्राप्ति-हेतु सर्व जीवांना सर्व अवस्थेंत, सर्व स्थली, सर्व कृत्यांत सोडू शकत नाहीं त्याचप्रमाणे त्या सर्वव्यापी हेतूच्या सिद्धयर्थ प्रवृत्त झालेलें शास्त्रहि सर्वव्यापी होत सर्व मानवी जीवांना, सर्व अवस्थेंत, सर्व काली, सर्व स्थली नि सर्व कृत्यांत न सोडतां त्या सर्वव्यापी हेतुसिद्धीसाठी प्रत्येक व्यक्तिमूहांच्या नि अखिल मानव जातीच्या सर्व प्रकारच्या क्रियाशीलतेचें सर्व क्षेत्रांत अपकारकपणें नियमन करणारेंच असलें पाहिजे. तरच तें यथार्थ परमसुखप्राप्तिशास्त्र ठरेल अन्यथा नाहीं. यासाठीच तें शास्त्र म्हणजे धर्म हा मानवी जीवनव्यापी आहे. परमसुखप्राप्तिहेतु हा सर्व जीवमात्रांना अनंत कालापासून अनंत

कालापर्यंत भ्रमण करावयास लावीत राहणार आणि अशा या सर्व जगद्व्यापी हेतूसाठी निर्माण झालेलं शास्त्र-धर्म-मात्र अकेदेशी नि सांतकालीन कसा असू शकणार ? तोहि मानवी जीवनव्यापीच असला पाहिजे.

जगामध्ये कोणतीहि गोष्ट वा कार्य यशाच्या दृष्टीनें अुत्तम प्रकारें पार पाडावयाचें असेल तर त्या त्या कार्याचा मार्ग यथार्थपणें दाखवणाऱ्या योग्य शास्त्राचे अनुरोधानें नि अनुसारानेंच करावयास पाहिजे. तसें न करणाराला अडचणीच्या ठोकरा बसत राहून बहुधा अपयशाची निराशाहि सोसण्याची पाळी येते. त्याचप्रमाणे जीवदशेच्या आरभापासून ज्या एका सर्वजीवप्रेरक परमसुखेच्छेच्या प्रेरणेनें जीवाला अनंत जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून फिरवीत आणून मनुष्ययोनींत जन्म दिला त्या सुखेच्छा-परिपूर्तीसाठीं योग्य नि सुलभ मार्ग जाणून त्याप्रमाणें वागण्याचा यथाशक्य प्रयत्न करण्याची संधी देणारा नि सामर्थ्य वाढवणारा मनुष्यजन्म प्राप्त झाला असून जर मानवी देहधारी जीव परमसुखप्राप्तीसाठी शास्त्रानुसारें-धर्मानुसारें-जगांतील आपापले सर्व व्यवसाय चालवण्याचे टाळूं पाहील तर त्याला सामान्य अडचणीच नव्हे तर भयंकर क्लेशांच्या नि दुःखांच्या गर्तेत वारंवार गोते खात फिरावे लागण्याचा निश्चित संभव. हे जर टाळावयाचें असेल तर शक्य तितके क्लेश टाळीत नि दुःखें कमी करीत आपला मार्ग सुकर ठेवून अिष्टप्राप्ति करून घेण्याची अिच्छा होणें हेंच नैसर्गिक नि स्वाभाविक आहे; म्हणून परमसुखप्राप्तिशास्त्र-धर्म-हा मानवी जीवांना व्यक्तीसाठीं नि समष्टीसाठीहि हवा आहे. त्याबांचून गत्यंतर नाही. धर्म हवा असें वाटणेंच स्वाभाविक नि निसर्गानुकूल आहे. तो नको वाटणें हें अनैसर्गिक, अस्वाभाविक नि म्हणून संकटोत्पादी आहे यांत शंका नाही.

मनुष्यांच्या जागतिक व्यवहारांत वैयक्तिक नि सामुदायिक अशा सर्व कृत्यांना, कार्यांना, कर्तव्यांना हालचालींना नि चळवळींना मार्गदर्शक नि नियामक असें तें शास्त्र झालें पाहिजे. अशा अर्थीचें जें विधान मार्गें केलेलें आहे, त्याची थोडीशी फोड येथें होणें आवश्यक झालें आहे; कारण ज्या समाजांना नि त्यांतील व्यक्तींना या शास्त्राची जाणीव नसेल वा ज्यांनीं त्या शास्त्राची जाणून बुजून अपेक्षा करावयाची ठरवली असेल अशांचे व्यवहार

सुरळीत चालतात कीं नाहीं हें पाहून जर तसे ते सुरळित चालतात असें दिसत असले तर मग या शास्त्रांची आत्यंतिक आवश्यकता आहे असें कसें म्हणतां येतील असा प्रश्न कित्येकाचे मनांत अुभा गृह्णारा असल्यामुळे त्याचा परामर्ष घेतला पाहिजे.

जगांतील पदार्थमात्रांचें निरीन्द्रिय नि सेंद्रिय हे दोन वर्ग होतात. यच्चावत् जगांतील जड पदार्थ असें ज्यांना म्हणतो ते निरीन्द्रिय वर्गांत पडतात. नि सर्व अजड वा प्राणिमात्र-अत्यंत क्षुद्रशा जीवाणूपासून तो अत्यंत अुन्नत मनुष्यप्राण्यापर्यंत-सेन्द्रियात मोडतात. निरीन्द्रिय सृष्टीतील पदार्थांतमुद्धां अजाणती संवेदनाची बुद्धि वा अिच्छा असतात हें मागे सांगितलेलें आहे. ही अंतस्तलीन अिच्छा त्या त्या जड पदार्थांला कृतिशील बनवीत आपली स्थिति पालटविण्यास भाग पाडते. आणि यालाच गुणोत्कर्ष वा अुत्क्रांति म्हणतात. या जड जगतांतील पदार्थांचा स्थितिपालट होतां होतां त्यांच्यांत हळू हळू अिन्द्रियशक्ति जागृत होअू लागून सेंद्रिय सृष्टीला आरंभ होतो. जीवंतपणा प्रकट व्हावयाला लागतो. अिन्द्रियद्वारा जो कांहीं अनुभव येतो तो या आतील अिच्छेला तृप्त करावयाला समर्थ न होअून त्याच अिच्छेच्या 'पुढें चल' या नैसर्गिक आज्ञेला अनुसरून सेंद्रियतेतूनच मनाची निर्मिति होते नि जीव अेक पायरी पुढे चढतो. या पुढील पायऱ्या चढत असतां जीवाला मागील जडता वा सेंद्रियता सर्वस्वी सोडू शकत नाहीत आणि त्यांची अेकमेवता वा केवळताहि रहात नाहीं. जडत्व देहरूपानें रहातें नि तें अिन्द्रियवशता धारण करतें. सेंद्रियता मनाला पुढें येअू देअून ती त्या नवोत्पन्न मनाची अनुगामिनी बसते. मनःशक्ति परिणत झालेल्या जीवामध्यें मुद्धां ज्या अिच्छेनें जीवाला येथपर्यंत मार्ग आक्रमावयाला लावला तिची येथेहि परितृप्ति न झाल्यानें तिनें पुन्हां मनःशक्तिपर्यंत पोचलेल्या जीवाला पुढें जाण्याला प्रेरणा देअून त्याला बुद्धिशक्तिमान् केला. जडामध्यें ती अिच्छा सर्वस्वी प्रतिबंधांत असल्यासारखी होती. तिला स्वतःला कांही अनुभवतां वा चाखतां येणें शक्य नव्हतें. तें तिला सेंद्रिय जगतांत करतां येअू लागलें. अिन्द्रियें जगांतील विषय अर्पण करीत अिच्छेला. त्यांचा आस्वाद देअू लागलीं. परंतु अेक तर अिन्द्रियें सुखकरच विषय आणून

अुपभोगावयाला देतील, दुःखकर विषय देणार नाहीत असें नाही. समोर आलेला विषय ग्रहण करून सादर करणें अवढेच अिद्रियाचें कार्य. सुखकरच विषय घ्यावा नि दुःखकर टाकावा ही हेयस्वीकार्यवृत्ति त्यांच्यांत अुत्पन्न झालेली नसते. हें एक कारण नि जे कांही सुखोत्पादी अनुभव मिळतात ते अंतर्गत नि गूढ संस्काराशीं पूर्णपणें जुळणारे नसतात हें दुसरें नि प्रमुख कारण. यामुळें अनुकूलस्वीकाराची नि प्रतिकूलत्यागाची सहेतुक क्रिया करणारें जें मन तें निर्मिलें गेलें. तरीहि समाधान होणें शक्य होत नाही. कार्य करण्यासाठी देह, विषयग्रहणार्थ अिद्रियें, अनुकूल प्रतिकूल ग्रहण-त्यागार्थ मन या सर्वांचा सग्रह करूनहि समाधानाची प्राप्ति त्यांचेपासून शक्य न झाल्यामुळें त्याच अंतर्गत अिच्छेनें मनाच्या पुढील श्रेष्ठतर बुद्धीद्रियाची प्राप्ति जीवाला करून दिली. ज्याप्रमाणें देह अिद्रियाधीन, देहेंद्रियें ही दोन्हीहि मनाचे स्वाधीन, त्याचप्रमाणें गुणपरिणामवादाच्या वा अुत्क्रांतीच्या नियमाप्रमाणें या तिन्हीहिपेक्षां श्रेष्ठतर नि अुत्क्रात झालेले बुद्धीचे स्वाधीन वरील तीन्हीहि असणें ही निसर्गमान्य नि अुत्क्रातिकारणाला अनुसरून असणारी गोष्ट आहे. परंतु मन हे कर्मप्रवृत्त करणारें नि अिद्रियांना चालना देणारें साधन असल्यामुळें जीवाचे जवळील देह, अिद्रियें, बुद्धि या सर्वांपेक्षां मन हें अत्यंत प्रबल आहे. आणि ते बुद्धीपेक्षां अिद्रियांकडे अधिक झुकणारें आहे. पुढील मोठ्या लाभाकडे दृष्टि ठेवून आजचा स्वल्प लाभ सोडण्यास सिद्ध होणें हें प्रबुद्ध मनच करूं शकतें. ज्ञानसंपन्न नि परिणत बुद्धीच्या स्वाधीन राहण्याचा स्वभाव बनलेल्या मनाला प्रबुद्ध मन ह्मणतात. अप्रबुद्ध मन भावी मोठ्या लाभापेक्षां लहान असला तरी तात्कालिक लाभाकडे झुकणारें असतें. मग तसें मन पुढील श्रेष्ठ सुखाकडे दुर्लक्ष करीत तात्कालिक अशा लहानशा सुखाकडे सतत प्रवृत्त होतें हें निराळें सांगावयास नकोच. कारण सुख मग तें क्षणिक कां असेना पण आतांच मिळणारें ह्मणून प्रिय असावयाचेंच. कारण तें स्वभावतः महान सुखेच्छेच्या श्रेष्ठतम योग्य-तेचें नसलें तरी त्याची जाति तीच. अनेक वेळ अप्रबुद्ध मन क्षणिक लाभाला सोडू शकेल. पण क्षणिकशा सुखाला कधीच सोडू शकणार नाहीं. मग त्या-पासून पुढें हानि कां असेना. हा मनाचा स्वभावच. अिद्रियें हीं सुखसाधनें

त्याच्या हातीं राहणार, सुखासक्ति हा नैसर्गिक स्वभाव असणार आणि बुद्धीच्याकडे वळल्यास पुढील लाभासाठी नि श्रेष्ठ सुखासाठी सबःसुखाचा करावा लागणारा त्याग हा मूलस्वभावाविरुद्ध होणार अशी वस्तुस्थिति असते नि त्यामुळे मन हें स्वाभाविकपणेंच अद्रियलुब्ध राहून बुद्धिवश होण्याला अत्यंत अनिच्छुक बनतें.

निर्माणाच्या गुणपरिणामक्रमानें बुद्धीद्रियाचा झालेला विकास हा बाबा जात नाही. बुद्धि ज्ञानशोधन करते, ज्ञानग्रहण करते नि प्राप्तज्ञानाच्या प्रकाशांत मनुष्याला मार्गदर्शन करते. हें तिनें कार्य अविरत चाललेले असतें, आणि बुद्धीच्या याच कर्तृत्व शक्तीमुळे ह्या जगामधील अभ्युदयार्थ उपयोगी पडणारी विविध शास्त्रे निर्माण झाली नि होत आहेत. हें कार्य चालत असतां नि ते कार्य करण्याला बुद्धीला शरीरअद्रियांद्वारा कार्य करून घेण्याकरितां मनालाच राबवावें लागतें. आणि याप्रमाणें हळू हळू मनाला बुद्धीच्या स्वाधीन होऊन कार्य करण्याची संवय लागते. सुखलोलुपतेच्या प्रबल क्षणांव्यतिरिक्त बाकी सर्व गोष्टींत मनाला बुद्धीच्या स्वाधीन राहून कार्य करणेंच योग्य वाटत असते. पण प्रबल सुखलोलुपतेच्या क्षणीं मात्र अद्रियांचे द्वारा मिळणारे सुखाची ओढ नि बुद्धिद्वारा पुढील श्रेष्ठतर लाभासाठीं तिचेकडून मनाला मुरड घालण्याचा होणारा प्रयत्न यांमध्ये विरोध उत्पन्न होऊन अप्रबुद्ध मन बुद्धीच्या स्वाधीन न राहतां अद्रियसुखाच्या ओढीनें ओढलें जातें. अद्रियजन्य विनाशी सुखाला प्रेय म्हणतात. प्रेय म्हणजे स्वभाववशतः जें प्रिय वाटतें तें. विनाशी अशा परमसुखाचें जें गंतव्यस्थान तें श्रेय म्हटलें जातें. केवळ जडमयतंतून जीव अधिकाधिक चेतनता प्रकट करीत करीत परमसुखाच्या स्थानाकडे जाण्यासाठीं पूर्ण चैतन्यमयतेकडे जी अवशतेनें धाव घेत चालला आहे त्या अनादिकालीन प्रवासाची दगदग शक्य तितकी लवकर संपवून परमसुखस्थान गांठणें हें जीवाचें कल्याण. त्या प्राप्त होणाऱ्या कल्याणाला श्रेय म्हणतात. या श्रेयप्राप्तीचे अविश्रांत, अविरत नि अखंड दीर्घ प्रयत्न करण्याचें जगत् हेंच स्थान आहे. प्रयत्नकर्त्या मनाला जर अदम्य अत्साही ठेवावयाचें असेक तर त्याचा अत्साहर्षंग होणार नाही, असोम प्रयत्नशीलतेचे कालांत हें

निस्तसाहानें श्रांत, क्लांत, अुदासीन नि त्यामुळें जडमूढ बनणार नाही, यासाठीं त्याला सतत सुखाच्या, आरामाच्या, प्रेममय विश्रांतीच्या, मधाचें बोट चाटवीत राहिलेंच पाहिजे. त्याचे प्रेय सर्वांशी हिरावून घेता कामा नये. नाहीतर तें कार्यक्षम राहणार नाही त्याला सर्वस्वी प्रेयमग्नहि होअूं देअूं नये. नाहीतर श्रेयाची कार्यहानि होतील. लहान मुलाला ज्ञानसंपादन मार्गाला लावून त्याला ज्ञानी करण्याकरितां विद्यार्जनी मार्गान गुंतवला असला तरी त्याचे खेळ बंद करणें घातुक होतें. त्याला खाअूला-मिष्ट रसा-स्वादाला-पारखा करून चालत नाही. त्याला करमणुक पाहिजे, खेळ पाहिजे खाअू पाहिजे, दांडगायी पाहिजे, योग्य पालनपोषण पाहिजे, वस्त्रप्रावरण पाहिजे, सर्व कांहीं पाहिजे. खेळ करमणूक आदिक सर्व बंद करणें हेंहि मारक होतें. आणि सर्वस्वी खेळाडू वून देण्यानेहि हानि होतें. त्याला विद्यार्जनाची रुचि अत्यन्न होअून तो ज्ञानलुब्ध नि विद्याप्रेमी बनवलाच पाहिजे. पण त्याला त्याचवेळी त्याचा तो प्रयत्न नि अभ्यास यशस्वी नि योग्य परिणामकारी होअूं देण्यासाठी त्याला विशिष्ट प्रमाणांत नि अपकारकच होतील अशा प्रकारच्या निवडक बालवयोचित गोष्टीहि त्याला पुरवल्या पाहिजेत-करूं दिल्या पाहिजेत. तरच तो मनुष्योचित नि मनुष्योपकारक अशा ज्ञानसंपन्न योग्यतेला पोचूं शकेल. त्याचप्रमाणे श्रेयाचा मार्ग निर्वधपणें योग्य प्रकारें, अदम्य अत्साहभरानें, आक्रमतां यावा यासाठी श्रेयाला विरोधी होणार नाही अितकेंच नव्हे तर अनुकूलता, सुस्थता, स्वस्थता, अपभोगीत अत्साहभरानें श्रेयमार्गानुष्ठान व्यक्तीकडून नि समष्टीकडून घडावें यासाठी प्रेयाचीहि मांडणी श्रेय पथोपकारी नि त्याला सहाय्यक होतील अशा प्रकारें झाली पाहिजे तरच श्रेयप्रेयाचे सामंजस्य राहील. श्रेयोपकारी प्रेय विपथगामी होणार नाही. जगांतील वैयक्तिक नि सामुदायिक अशा सर्व प्रकारच्या विविध कार्यक्षेत्रांचा समावेश प्रेयक्षेत्रांत होतो. आणि ज्या ऐका महान् सुखप्राप्तिहेतूच्या प्रेरणेंनें सर्व चराचर जगत् क्रिधाशील बनलेलें आहे त्या हेतूची ओळख करून घेअून तदर्थ नि तदनुमुख सर्व प्रयत्नांचें पर्यवसान होतील अशाप्रकारें आयुःक्रम ठेवीत तें श्रेष्ठ स्थान नि स्थिति मिळविणें हें 'श्रेय' ह्या श्रेणींत पडतें. अशा या श्रेयप्रेयांचे सामंजस्य घालून श्रेयाविरुद्ध

प्रेय जाणार नाही नि प्रेयसाधनानें प्रेयसाधन यथोचितपणें करीतच श्रेयाचा मार्ग आक्रमिला जातील असें शासन निर्माण करणारें जें शास्त्र तो धर्म होय.

प्रत्येक व्यक्तीला श्रेयसाधनार्थ अवश्य असणारी सुस्थिति, सुसंपन्नता, वीतचितता, मिळविण्यासाठी—समाजाची म्हणजे राष्ट्राची स्थितिहि सुसंपन्न, सुस्थित, निर्भय, शांतिमय नि सुरक्षित अशी असली पाहिजे. जर राष्ट्राची स्थिति तशी अनुकूल, उपकारक नि सहाय्यक नसेल तर वाटेल त्या व्यक्तीला वाटेल तेव्हां आपल्या श्रेयमार्गाआक्रमणाचे कार्य करणें अशक्य होऊन दरोळ—आणि प्रेयाचाहि यथोचित लाभ घडणार नाही. याकरितां व्यक्तीला नि राष्ट्राला—व्यक्तीला नि समष्टीला—उपकारक आणि अनुकूल परिस्थिति निर्माण करणें नि ती तशी सतत टिकविणें हें कार्य सुसंपन्न होण्याला प्रेय वा अभ्युदय आणि श्रेष्ठ सुखप्राप्तीचा मार्ग सुसाध्य होऊन अिष्टप्राप्ति होणें याला श्रेय वा निःश्रेयस् असे म्हणतात. या अभ्युदय निःश्रेयसार्थच धर्माचा अवतार आहे. श्रीमदाद्यशंकराचार्यांनी

३० “यतोऽभ्युदयानिःश्रेयसहेतुसिद्धिः स धर्मः॥”

असें हटलेलें आहे. सर्व जगाची निसर्गनिर्मित नि स्वाभाविक धाव मुखाकडे आहे. मग तें सुख क्षणिक असो की चिरंतन असो. अशा क्षणिक नि चिरंतन सुखाचे सामंजस्य राखून मानवी प्राण्याचे दोन्हीहि हेतु ज्यापासून सिद्ध होतात तो धर्म अशी यथार्थ व्याख्या सांगितली आहे. पूर्वाचार्यांनीहि तशाच अर्थाचें धर्मलक्षण दिलेलें आहे. केवळ इंद्रियसुखोपभोगाला अपयुक्त साधनसामग्री वाढवीत अहिक सुखोपभोगमग्नतेलाच चिकटून राहणें ह्मणजे निसर्गप्रेरित नि विश्वव्यापी अशा परमसुखेच्छातृप्तीचे हेतूला विरोधी होऊन अनैसर्गिक नि म्हणून भयंकर हानिकारी, दुःसह संकटदायी आणि असीम क्लेशोत्पादी मार्ग स्वीकारणें होय. केवळ प्रेयामार्गें लागणाऱ्या व्यक्ति वा समाज कांही काल भरभराटीला आलेले दिसत असले तरी निसर्गक्रम त्यांची क्षमा करणार नाही. परमसुखप्राप्तीचा जो जीवाचा मौलिक नि निरपवादितेने सर्वत्र वास करणारा सर्वव्यापी हेतु आहे त्या हेतूला विरोधक मार्ग स्वीकारणें म्हणजे स्वभावाविरुद्ध—जीवनिसर्गाविरुद्ध—

आणें होय. आणि ज्याप्रमाणें जड निसर्गाविरुद्ध झालेल्या क्रियेची प्रतिक्रिया निसर्गाविरुद्ध क्रियाकर्त्यावर होते त्याचप्रमाणें जीवनिर्गाविरुद्ध जाणाऱ्या केवळ अभ्युदयसेवकांविरुद्धहि त्या सर्वव्यापी परमसुखेच्छारूप निसर्ग-देवतेची तशीच भयंकर प्रतिक्रिया लवकर वा अशीरा झाल्यावाचून निश्चित राहणार नाही. अलट प्रेयाला ह्याणजे अभ्युदयाला डावलून, त्याची अपेक्षा किबहुना त्याग करून केवळ निःश्रेयसामागे लागण्याची वा समाजाला लावण्याची हाव घरून हावभरी होणें हेहि अव्ययहार्य, निसर्गाविरुद्ध नि ह्याणून भयंकर अपायकारी असें आहे. अभ्युदयाची खरी सार्थकता निःश्रेयसामुळच होणारी असून निःश्रेयसाविना अभ्युदय हा प्राण्याना सकटाच्या, क्लेशांच्या नि दुःखांच्या खात्रीत लोटणारा आहे. आणि म्हणून नि श्रेयसोन्मुख अभ्युदयहेतु साध्य व्हावा यासाठी जगाला धर्माची-वर वर्णन केलेले दोन्हीहि हेतु साध्य करून देणाऱ्या यथार्थ धर्माची-आवश्यकता आहे. नि म्हणून पुस्तकारंभीच्या

३१ 'धर्म हवा कशाला ?'

या प्रश्नाला सर्वजीवव्यापी परमसुखेच्छातृप्तिहेतु शक्य तितका सुलभ रीतीने नि कमीत कमी कालांत प्राप्त व्हावा आणि तो हेतु सिद्ध करतां यावा अशा प्रकारची वैयक्तिक नि सामुदायिक मुस्थिति, सुसंपन्नता नि सुरक्षिति अित्यादि पूर्णपणें प्राप्त झालेलीं असावीत अथवा थोडक्यात म्हणावयाचें तर या जगांतलि अभ्युदय आणि प्राणिमात्रांना नैसर्गिक प्रेरणेनें प्रेरित करणारा परमसुखप्राप्तिहेतु-निःश्रेयस हीं दोन्हीहि यथार्थपणें मनुष्यसमाजाला नि त्यांतील व्यक्तीला प्राप्त व्हावीत,

ह्याणून धर्म हवा

हें अतुलर येथपर्यंतचें विवेचन, प्रमाणशोधन, विवरण, परीक्षण नि निर्णय हीं आपणाला देन आहेत.

समाप्त



